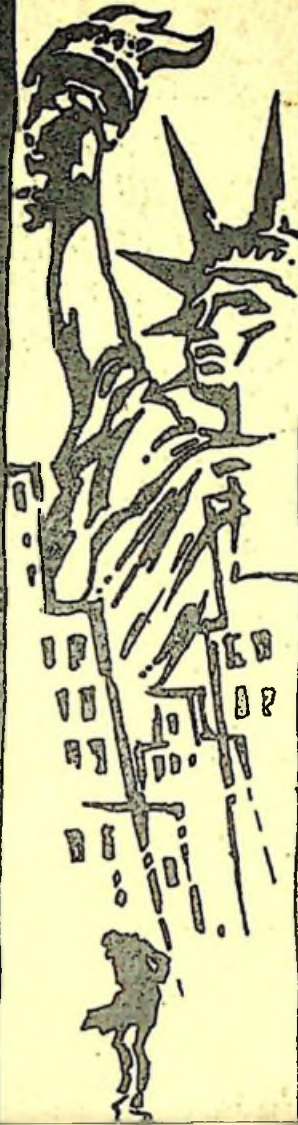

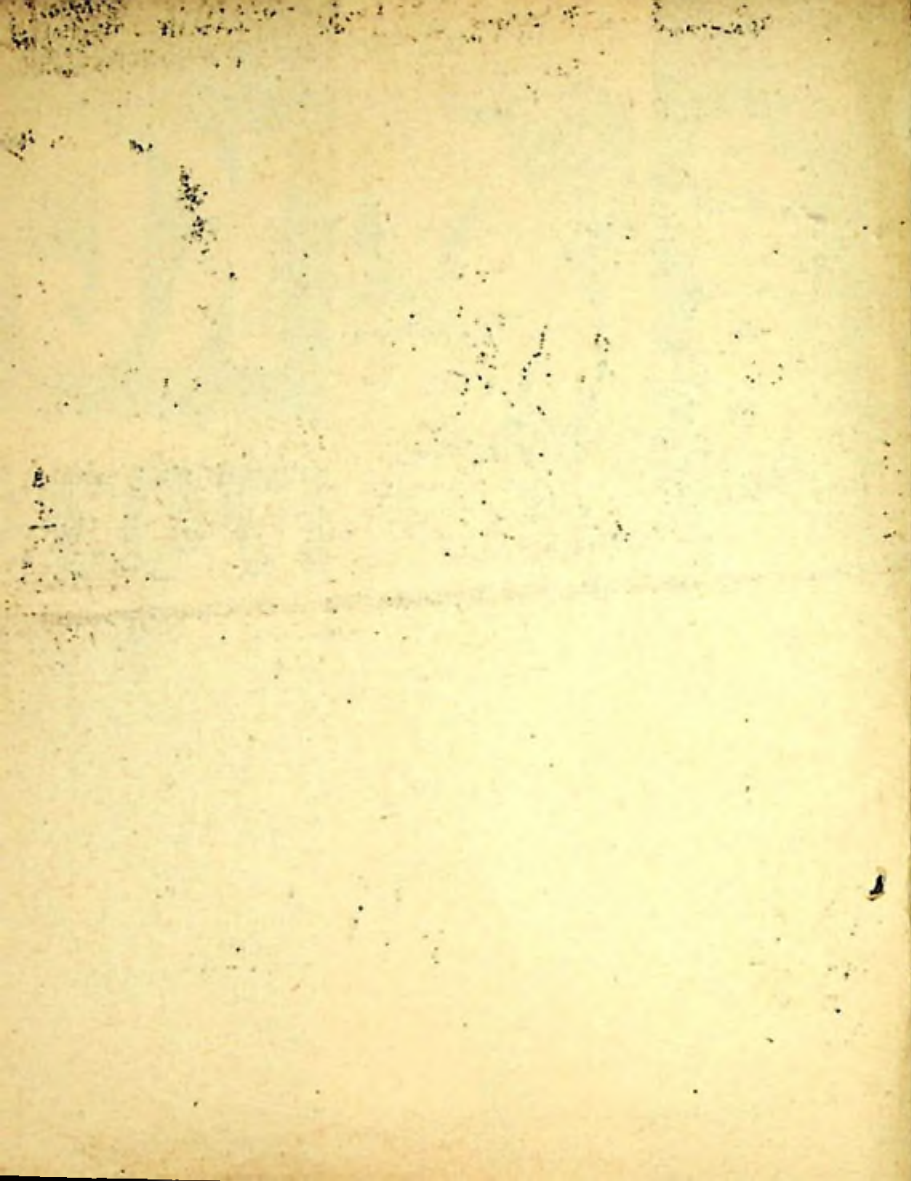
ЧЕРИК • РАИМ ТЫНЧЕРОВ

АСЫР СОНЬ

КС

17038

РАИМ ТЫНЧЕРОВ

ЧЕРИК АСЫР СОНЪ

78. Эркин

Сайланма эсерлер

ГЪАФУР ГЪУЛАМ АДЫНА ЭДЕБИЯТ ВЕ САНААТ НЕШРИЯТЫ
ТАШКЕНТ — 1970

Аджиболат.

Бу койни бильмеген бармы? Бельким бардыр. Я бу койде догъган яызды Раим Тынчеровны бильмеген татар бармы? Екъ. Эр кес биле.

Бир вакъытларда орталыкъкъа япъгъырагъан «Шевкетовлар» унутылдымы? Екъ. Я «Алтайскийлер?» О да. Бу эсерлер де, башкъа эсерлер киби бир къач дефа, къайта-къайта, нешир этильдилер. Окъуйды оларны къайта-къайта окъуй.

Вакъытынен атеш киби атларнынъ тельбевлерини тутуп, арабаджы олгъан, омюрнинъ адджысыны, татлысыны коръген, сонъ, Акъмесджитнинъ сокъакъларында достларынен гюрлеп юрген, шипрлер язмагъа севген дерманлы яш, окъуду, газета-ларда чалышты, терджимелер япты, чокъ эдебий эсерлер язды, шимди, салмакълы яызды, бу йыл 60 яшыны толдыра. Узуи ве къуванчлы омюрлер онъа!

Раим Тынчеров нчюн аят — бу биринджи де — намуслы эмек. Эдебият. Инсаннетлик. Достлыкъ. Акъыкът.

Бу китабында яызды бизни япъы эсерлеринен таныш эте.

Тынчеров Раим.

Черик асыр сонъ. Икяелер. Т., Гъафур Гъулям адына эдебият ве санаат нешрияты. 1970.

192 бет.

Тиражы 5000.

Тынчеров Р. Четверть века спустя. Рассказы.

С(Крым-тат)

Ч е р и к а с ы р с о н ь

КЪОРКЪАКЪ БАЗИРГЯН КЯР ЭТМЕЗ

Ислям Сакинер ёлджылыгыны геминен япаджакъ олды. Туристлерден ойле бир группа да тапты. Лякин, ёл кягытлары азырланаяткъанда, группа дегенинден къайтты.

— Заманымызнынъ дакъкъасы алтын. Къадрини тек айван билъмез. Адам, сайыдан адам нсе, заманнынъ эр бир ашинден олдыкъча зияде файдаланыр: океанны, къаплы-бакъа киби сюйрелип, геминен дегиль де, ель киби учып, самолётнен кечер,— деди группа башлыгы. Ойле де олды.

Ислям чокъ шей корьген адам. Тек мемлекетлер дегиль, та къыталар доланды. Авропадан, Акъ ве Къызыл денъизлерини кечип, Инд оксаны бойы та Австралиягъа, ондан — Тынч океан узериинден — та Шималь Америкагъа барып чыкъты. Геминен самолётнынъ бири-биринден фаркъыны о заман, фикриндже, яхшы ашълады. Уджы-буджагъы олмагъан раатсыз океан адамны гемиде де эзе. Ойле нсе де, гемини, къутургъан океанда къазаламакъ литималына къаршы, кокертесинде нмдат васталары — къайыкълар, къушакълар азыр тутат. Селямлашып кечкен башкъа гемилерге де чокъ расткеле. Гемиде адам тири къалмакъ умяутини энъ мушкуль алда да гъайын этмей. Алма самолёт... тубсииз океан узериинде бир зарарланмасын... Эджелиннъден якъа

къуртарамайджагынынъ эки ша, фаджиалы нетиджелене-
джегиннынъ биллип юварлана-юварлана, узун-узакъ оледжек-
синъ. Дешет. Дарагыач джезасына чыкъарылмакъ дешет.
Ислям, ольмектен дегиль, дешет дуймакьтан — олюм келе-
яткъаныны билмектен къоркъа. Оны, дерсинъ ель чёши,
мемлекетлер ве къыталарнынъ биринден дигерине сюрген
къувет де ана шу къоркъу олды.

Ойле амма, шимдикиси сюрюлюв чаресизлиги дегиль
де, умютли ёлджылыкьтыр — эвелькилеринден бам-башкъа.
Эвелькилерининъ эписи аджилликъ эди, чаресизликтен пле-
ри кельди. Авропа дженктен сонъки йыкъынтылы къыт-
лыкьта чырпыныр экен, баргъан еринъде къысмет тапма-
санъ, адам сайылмасанъ, къыйналсанъ, нефакъа къыдырып,
ёл юрмектен башкъа не япаджакьсынъ? Амма бу бири ой-
ле дегиль. Бу ёлджылыгыны Ислям, омюрбилля аджилликъ
хаялынен яшагъан бабасына бенъзен, кунешли, севинчли,
умютли бир эшкънен, озю азырлады. Мукъаддес бир ёл-
джылыкь олсын да, Ислям оны ёлда къазалана биледжек,
эм—гонъюли ойле дуя—мытлакь къазаланаджакь самолёт-
нен япмагъа меджбур къалсын.. Эрте онъмагъан—кеч онъ-
маз, кеч онъмагъан — ич онъмаз, дей. Кябесини корамай
олип кеткен бабасы киби, Ислямнынъ озю де онъмайджакь-
тыр даа. Ойле нсе де, къартларда: «Къоркъакь базиргин
кяр этмез», «Баш язысыны козь корер», деген лафлар
да бар. Не чаре? Башына язылгъаныны козю кореджек
эбет.

Лякин, дюнья аллары хусусында тек ойнакъ тасавур-
ларына базанып ич корьгенлерининъ эписи киби, Ислям
да янъылды: самолёт, къазаланмагъаны бир тарафта тур-
сын, тюбюнде далгъалангъан океанынъ группа башынынъ
айткъанындан даа вызлы — ель киби учып дегиль де, окъ
киби фырлап кетти. Группа Советлер Бирлигининъ пай-
тахты Москвагъа аман-эсен кельди.

ДЕРТИ БАР, ДЕРМАНЫ ЕКЪ

Омюрниниъ биринджи ярысыны алгъанда, Ислям Совет Юртыныиъ эвляды: сыртта ишчилер социализм революциясы япар экенлер, кыблада койлюлер диярында догъды, о диярыныиъ авасы, отъмеги, сувынен бесленди, бедава орта ва стипендиялы юксек бильгиснен нурланды, о диярлы ана-бабасыныиъ, кысым-акърабасыныиъ, дост-эши, таныш-билишниниъ, бутюн джемаат омюрниниъ якъын къардашлыкъ, къайгъыдашлыкъ, менфаатдашлыкъ сыджагъына исинди. Кеткен киби кетсе, Ислям омюриниъ экинджи ярысыны да адамакъыллы кечиреджек эди. Лякин, аят ойле кетмедди. Ислям, джебинде дипломы, огюнде ишп. шукюр, энди мен де адам олдым, дегенде, бам-банкъа бир ёл алды.

Сыджакъ къадри сувукъта, якъын къадри узакъта биллине. Ислям, биниъ пешманлы айрылыкъ ве буз ябанджылыкъта. анаюрт назыны эп даа къуветли сагъынды, юрты анъылгъан сайын эп даа эеджанлы тепренди, о къадар эеджанлы ки. тепрентиси сонъ-сонъунда дурдырылмаз бир къувет алды—Ислямны юртыныиъ тышында туткъан къоркъу ве шубелериниъ эпсинден устюн олды. Акъибетинде Ислям, сувгъа тутулсам тутулайым да, баре атештен къуртулайым, деп деръя-депъиз ашып, мемлекетлер кечип, юртына кельди. Энди оны къана-къана, эр бир къарыш ерини опе-опе, бир башындан о бир башынадже корип чыкъмакъ истей Ислям. табии, чокъ истей, лякин групасы азнеп къанаатлене: аз олсун — темиз олсун, аз юр — чокъ коръ. дей де, уфачыкъ бир маршрут сайлап ала. О маршрут Ислямныиъ коръмесе купеши сёнеджек беллеген диярыныиъ—сой-сопы, джеми джемааты яшагъан мубарек диярыныиъ янына якъын бармай.

Ана санъа бир огъурсызлыкъ даа... Ислям, козюнниъ алдында, купъ ярыгъы ерине, зиндан къаранлыгъы коре.

яшлыгыңдан таныш Кызыл Мейданда Юкъары Совет бинасының ичине барып киргениши, группа башлыгына айтмакъ дегиль, озю де бильмей къала, онда айры одада отургъан бир адамның къатына бара да, агъызындан атеш нефес бурке-бурке, онъа шойле дей:

— Ольдюриледжек олсам биле, дердим бар, дерманым ёкъ, айтаджагъым: Америкадан кельгениме бакъманъыз, татарым, мен Советлер Бирлигининъ халкъаларынданым. Заманлардыр, къара кунъге акъ акъча дегиль, ёкъ-ёкъ, акъ кунъге къара акъча топлай-топлай, пнает деде-баба юртына кельдим. Макъсадым, джумленен бирге, къавум-къабилемни де бир коръмек эди. Араларындан чыкъып кеткениме юзюм къызараджагъыңдан къоркъып, озюм янларына барамасам, я да укюмет буны мусааде этмесе, сеvimли, мулайим къыяфетлерине энъ олмагъанда кенардан джошаджакъ, аэнкдар сеслери, шербет лафларына энъ олмагъанда узакътан хошладжакъ эдим. Лякин огъурсыз бир адам, мурадыма нанль оламайджагъым,— маршрутымыз мусааде этмей. Ялварам: мени я шу ерде ас, кес, ольдюринъиз, я да о хайырсыз маршруттан къуртарыпъыз. Дешетли, титис гъурбетлигеме Советлер Бирлигининъ, гонъюлиме якъын исе де, козюмде суретл олмагъан шималь-гъарбышы дегиль де, юрегимни таштыргъан, тасавурымда ер алгъан дженюп-шаркъыны корип къайтайым. Буны япамасам, къатты къарарым шудыр ки, аятым фикрен эр заман Советлер Бирлигинде экен, энди фикирсиз мевтам да Советлер Бирлигинде къалыр...

Ислям, буюклерден дертдеш тапкъанына джошып, бир чокъ лаф даа айтаджакъ ола. Лякин, къаршысындаки адам, къулагъы эшиткенине юреги тесирленген, айттырмай; кесен-кесликте бир къач суаль берип, Исламның не истекнен кельгенини ачыкъ-ачыкъкъа анълай да, сонъ, къаны сыджакъ юзюне япма сертлик чыкъарып, озю айта:

— Ас, кес, ольдюринъиз экен. Мевтасы Советлер Бир-

лигинде к̑аладжакъ экен. Недир о айтк̑анынъыз? Сув дегенге агъув ким ичирир? Аш дегенге таш ким едирир? Риджанъзыны к̑апаатлендирмек укюми меним элимде олмаса да, адамына сизни мен алып барайым. Юрикъ пешмден!

Ислям, черик асырлыкъ узун бир замандан сонъ, сюфте совет автомобилине — анаюрт автомобилине мине. О-го, тавлы машина. Зыкъысы к̑уветли олса да, амортизациясы яхшы, юргени дуйылмай — дерсинъ, асфальт дегиль де, балавуз т̑ешмеден юре. Йылым-йылым йылтырагъан тышы киби, ичи де зпнетли. Эвелькилеринне ошамай. Башк̑а чешитлери де бунынъ кибими экен?

Янъы адам да юзю ачыкъ, гонъюли бол бир бенде олып чыкъты. Ислямнынъ алыны, биринджи адамнынъ, озъ алыны ик̑е этер киби, этрафлы япк̑ан тарифинден ашъласа да, джевабыны, онъа дегиль де, Ислямг̑а бакъып айтты:

— Меним элимден келеджек шей де чокъ дегиль. Месеям, группанъзынынъ маршрутынен япджакъ сеяатынъыз ичюн та Нью-Йоркта т̑елеген паранъзыны мында, Москвада, янъы маршрутынъызг̑а чевиртамайджагъым.

Ислям, дерсинъ тюбюнде мых дуйг̑ан, атылып турды ве абдырап:

— Риджам да асла о дегиль,— деди.

Янъы адам онъа окесини басмасы, отурмасыны теклиф этти.

— Эр алда сиз, капиталистлер арасында яшасанъыз да, эял замет адамы экенсиз. Бизлерде ойлелеринденмиз: замет парасынынъ к̑ыйметини яхшы билемиз. Сизини паранъзыны куйдирмек, сизге бир масраф даа яптырмакъ адалетсизлик олур, деймиз.

— Адалетсизлик? Ола берсин. Айттым энди: замаплардыр тек бир эшк̑нен — бу парлакъ кунюме к̑авушмакъ

эшкынен яшадым. Эшкым о къадар къуветан ки, пара дегиль, джан куймесинден де къоркъмай.

Янъы адам, къабарыкъ дудакъ кошелерини кыбырда-тып, кульди:

— О-о-о, буюктен кочьтинъиз, адийлерден дегиль экен-сиз. Амма биз адий адамлармыз. Вазифемиз де озюмиз киби адий — элиминден кельсе, джансызгъа джан пейда-латмакъ, ёкъса джанлыгъа джан куйдирмек дегиль. Я бир ёллыкъ паранъыз даа бармы?

— Бар! — Ислям буны да айтты, йылдырым вызынен арекет этип, джебинден бир десте пара да чыкъарды: — Мына! Ерине барып, доллар бердим де, рубле алдым. Инанмасанъыз сайып бакъынъыз: он дёрт дане эллишер-лик. Уфакълары да бар.

— Ойле олса, — деди янъы адам, — группанъыз къар-шы кетмесе, ондан бунъа ресмий разылыкъ алып кельсе-нъиз, яныкълынынъ яныгъына янмамакъ мумкюн дегиль, сизиниъ истеген бир маршрутнен айры ссят япманъызгъа мусааде бердире билirim.

— Мусааде бердире билирсиз?

Джан маршрутымамы?

Янъы адамнынъ лафына дегиль, озюнинъ къулагъына инанмагъан Ислям, шай деди де, богъазына кельген сы-джакъ севинчини ичине сыгъдырамай, багъырып, агълап йнберди. Себеби чокъ. Тек бир къач данесини кетирейик.

КЪАРТАЛ ТОРГЪАЙЛЫКЪ ЯПА

Бинъ докъуз юз элли еди сенеси эди. Ер юзюнинъ энъ зенгин мемлекетинде — Америка Къошма Штатларында анди бир йылдан зияде яшагъан Ислям. кунълерден бир кунъ, нью-йорклы зенгин алимлсрден бирининъ хастаха-несине медберадер керек олгъаныны анълады. Къапы-къа-

пыдан юре-юре, кырылы бир иш тападжагына инамы кыла-
магъан олса да, не бермеген алла, итимал деръя янар, деп
о хастаханеге барды. Оны, алим саипнинъ озю дегиль де,
персонал меселелерини бакъыджы ярдымджысы кыбул
этти. Ислям киби, о ярдымджы да кырыккыта бараязгъан,
Ислям киби, о да алчаракъ бойлы, эсмери бир адам. Тек
шу фаркы бар: агъыр беден азабы не ондан даа агъыр
джан азабы Ислямнынъ вакътынен пазик, юфкыта юзюни
кыбукъ киби кырутып, бурюштирип ташлагъан, узун
кирпикли, сырлы козьлерини кыор парчачыкълары киби
сёнюктирген. Ярдымджынынъ ири джакълы, токъ юзю
исе чертсенъ кыан артылып чыкыаджакъ киби тазе, козьле-
ри мышыкъ козю киби атешли. Ичинде олмаса, тышына да
чыкымаз. Демек, табиятында да мышыкълыкытан бир шей-
лер бар.

Кыапы ачыкъ эди. Ислям босагъадан мусааде истейджек
олды. Лякин ярдымджы имкян бермедн, Ислям агъызынынъ
ачаджакъта, столгъа эгик башыны мышыкъ вызынен тик-
леди, атешли козьлерини тос-төгереке ачып, Ислямгъа ти-
кильди. Сонъ, а сени, бакъкыаным сычан дегиль экен де,
аш олмайджакъ махлюкънен баш кутъмеге не бар, дер киби,
кене столгъа эгильди, мапълайы астындан бакъып, Ис-
лямдан:

— Медберадирликке кельдинъизми?— деп сорады.

— Эбет.— деди Ислям.

— Хабериныз олсын, бугунъ сиз энди он единджи
адамсыз.

Ярдымджы бир даа Ислямгъа тикильди — лафынынъ
тесирини анълайджакъ олды. Лякин Ислям, онынъ кыаты-
на, мытлакъ ошарым, деп кельгени ёкъ, омпорлик курек
джезасына сюрюльген бир махкум киби умютсиз яшай.
Ярдымджынынъ кыара беллеген хабери онъа не тесир
этеджек?

— Бильмиш олынъыз,— деди ярдымджы,— ишнинъ му-

вафакънети, шурети, оны япкъанларнынъ къабилнети. кемалатына бакъа. Бизде чалышаджакъ адамнынъ озъ ишинде бильгиси, теджрибеси, низамы хастаханемизнинъ шурети киби буюк оладжакъ, парлакъ оладжакъ! Сонъки вазифенъиз не эди? Не ерде чалыштынъыз?

Бойле суаль бериледжегини Ислям эвельден билъсе ве озюни джевапкъа азыр беллесе де, эр алда аъдырады. Не десин? Ялапласа... тили бармай, фикир тарзы ойле дегили. Амма догъурусыны айтса... Я догъурусыны айтса не оладжакъ? Къувуладжагъы бу биринджи къапымы ёкъса? А сени. олды оладжакъ—къырылды баджакъ, деп догъурусыны айтты:

— Чалышмагъан ерим къалмады. Универсал олдым. Аркъамда одыр-будыр ташымакътан та бадие тѣмекке баргъанджек не расткельсе оны яптым, — деди.

Ядымджы, атеш козьлери патлайджакъ, атылып турды, мышыкъ мырылдысына бенъзеген чиркин, серт сесинен, тишлери арасындап:

— Ойле бир адам экенсиз де, къатыма кельмеге. алтын вакътымны алмагъа насыл джесарет эттинъиз?— деп къычырды.

Лякин Ислям, эр шейден кечкен, озюни сыкъмады.

— Экимнинъ эким къатына бармасы ичюн джесаретнинъ не кереги бар?— деп суальге суальнен джевапланды ве сонъ, ярдымджыгъа даа ачыкъ анълашылмасы ичюн:— Мен де экимим, институт битирдим, — деп къошты.

— Институт битирдинъиз?— Ярдымджы тюрленди, бам-башкъа адам олды: атеш чыбырткъан акъайыкъ козьлерини эйи-эйи юмды, сѣзюнинъ сонъунда ачувиен тишлеген аст дудагъыны тишлери арасындап чыкъарды, мышыкъ киби сес-солукъсыз, енгиль-енгиль адымлап, столы башындан Ислямнынъ янына кечти:— Демек, институт битирдинъиз де, энди экимининъизни бизде медберадерликтен башлайджакъ оласыз, ойлеми?— деди.

— Ёкъ, экимлигимни мен та Ыинъ докъуз юз къыркъта экимликтен башладым,— деп джевапланды Ислям.

Ярдымджы, инджи акълыгъыны энди гъайып эткен олсалар да, даа сап-сагълам, чапа тишлерини корюндирип, кульди:

— Э-эй,-й, стажынъыз баягъы экен. Ойле олса, чыкъар салынъыз къягъытларышъызны да, битсин кетсин,— деди,

— Чыкъарамайым,— деп джевапланды Ислям.

— Не нчюн?

— Кягъытларым эвимде.

— Бара кетиресиз даа.

— Мумкюн дегиль.

— Не нчюн?

— Эвим узакъта — Советлер Бирлигинде.

Ярдымджы, сычан дуйгъап мышыкъ киби, кене тикленди. Ислямгъа маналы-маналы бакъты ве сонъ:

— Демек, анавылардансыз... коммунизмден къачкъанлар бар да... шулардансыз?— деп сорады.

— Ойле демек де мумкюн. Лякин акъикъатта мен экимлерденим — инсан эвлядынынъ селяметлигини тюшюнгенлерденим.— деп джевапланды Ислям.

— Алгъышкъа лайыкъ хусуснет. Я экимликте мейилинъиз не эди?

— Дженк чыкъып, гъурбетлик мусибетине огърамагъан, ишимни девам этеберген олсам, бугунъ баягъы теджрибелл бир онколог оладжакъ эдим.

— Онколог? Не арув! Бизге де тамам онко болюгине адам керек. Тек, шартымыз бар. Торгъай фиятына къартал аймакъ, эльбет де, эльверншли. Лякин сизнинъ торгъайлыкъ къягъытынъыз да ёкъ. Бизде къапун ойлесини медицинагъа якъып къойдырмай. Лякин яшагъанымыз меденнетлл бир джемнеттир ки, онда къапунны демир къаттылыгъында тутуджы укюмдар къуветнен бирге, оны айры алларда хамыр киби йымшатыджы инсанлыкъ шефкъаты!

да бар. Мен сизге шефкътды оладжагъым — сизни хастаханемизге аладжагъым, тек шу шартнен: бизим персонал джедвелимизде сиз, медберадер дегиль де, ашчыларгъа ярдымджы сайыладжакъсыз, акъкъынъызны да о эсаптач аладжакъсыз. Биз, табиний, къазанаджакъмыз — торгъай ерине къарталлы оладжакъмыз. Лякин сиз де гъайып этмейджексиз — эки къолгъа бир иш аладжакъсыз. Орталыкъта эп даа чокъ адам иш тапамай тиль чыкъарып юрген бир заманда бунынъ озю къазанч дегильми?

Ислям, не чаре, разы олды. Ашханагъа хызметкяр кереклиги керчек экен, ярдымджынен анылашты да, певбетчилигинден бошагъан сайын, ашханада да чалышты. Софулар урьметине дегиль, табиний, — тамакъ токълангъына. Хастахане, эльбет де, къазана — къарталгъа, торгъай акъкъы берип, эшеклик де яптыра. Лякин, ярдымджы эмин, Ислям да гъайып этмей. Орталыкъта эп даа чокъ адам исфакъасыз къалгъан бир заманда бедава токълангъынъ озю къазанч дегильми?

Не исе Ислям, айлыгъы бир джорукъ, ички эгленджерлер ве къадын-къызда козю ёкъ, устю-башыны бутюнлеген сонъ, ятар пара да арттырып башлады. Юртыны энъ олмагъанда бир корип къайтмакъ фикри онда ана о замаң догъды. О фикир, Ислямнынъ маддий имкяны арткъан ве озю кибилерине юртынынъ мунасебети хусусында бирине бинъ къошулгъан эмиш-демишлерден эп даа чокъыннынъ ялан олгъанына иманы къавилешкен сайын, ызгъат ерге тюшкен урлыкъ киби, эп даа буюк бир къувет алды.

АЛЫШВЕРИШТЕ КЪЫСМЕТН ЮРЕДЖЕК

Джурген аякъкъа джёрмев илшир, дей. Ислям, юрт фикри гурьделн къуветленир экен, аягъыны джёрмевге илштирди: ёлда джандан аниз, балдан лезиз татар тн-

линде сѣленип келеяткъан эки ватандашыны расткетирди. Агъа-къардаш экенлер. Буюгининъ ады Энвер, кучюгининъ—Сервер. Къысмет къыдырып, Канададан кельгенлер. Лякин, къысмет ерине, къасвет тапкъанлар: учъ айда бирине коттедж къуруджылыгъында олгъаны-оладжагъы дѣрт кушъ чалышкъанлар.

Ислям, агъа-къардашнынъ алына янды, юрегн къан агълады, лякин озьлерине дуйдырмады, козюне илинген биринджи ашханагъа кирсетип, агъа-къардашны башта тойдырды, сонъ экиспине де янъы урѣа алып, эскилерини амамда денъиштиртти ве бундан сонъ, эвине алып кетип, темиз-пак тѣшегине яткъызды.

Къач кушъ сонъ Энвер лаф ачты.

— Анълашылды, биздайын сойы мында да чокъ экен — иште къысметимиз юрмейджек,— деди. Ислям:

— Шейтан дегильсинъ — умютсиз олма!— деп онъа рух береджек олды. Лякин Энвернинъ буиъа итяджы ёкъ экен.

— Иште къысметимиз юрмейджек амма, алышвериште юреджекке ошай,— деди Энвер ве, бир тыныш сусып. фикир топлады, сонъ девам этти:— сенден башкъа да татар бар экен мында. Бирине даа расткельдик. Ялы бойлы. Къыз къардашы бар. Корьдик: киргин, атик, яш бир дюльбер. Индонез фабриканткъа севиgiliликке киралангъан. Я башкъа не япсын? «С волками жить — во-волчьи выгъ»,— дей тургъан руслар. Къашкъыр сюрюсине тюшкен сонъ, парчаланаджагъынъ кельмесе, озюиъ де къашкъыр оладжакъсынъ. Анавы дюльбер буны яхшы анълагъан: агъасыны да къашкъырлаштыргъан.— фабрикантыпы оплагъан да, Брукалинде агъасына чиберек тюкяны ачтырткъан. Мында да ойнатмайлар, дей. Афталарджа яныиъда турып, куиълик орта алышверишнинъ не олгъаныны анълай да, кярынъа ортакъ олалар, дей амма, къалгъаны да, шукюрлер олсун,

ете, дей. Айса бизге сен ярдым эт, бизни сен чареле, дедим. Кульди.

— Паранъ бармы?— деди.

— Сен берип турсанъ оладжакъ,— дедим.

— Мен берип тұрсаммы?— деди, бир даа узун-узакъ кульди, сонъ яшлы козьлерини силе-силе манъа масал айтты. Эмиш, адамшынъ бири, достына бара да, олян, фелян-дан ярынгъаджек бир доллар пара истедим, алчакъшынъ бири экен — бермеди, дей. Досты бунъа: сакъын, янъылып, менден истей къойма, мен де ондан эйи дегилм. деп джеваплана.

Ислям къызды.

— Я беден саткъан намуссызлардан даа не беклемек мумкюн?— деди.

Энвер бунъа:

— Ери ойле: памускъа бакъсанъ ач къаладжакъсынъ,— деп джевапланды ве бираздан лафны негр маалеси Гарлемге авуштырды. Олар, агъа-къардаш, ашайджакълары-яшайджакъларыны бунъаджек Гарлемде тапакельгенлер. Анда таныш-билиш, дост-эш де пейдалагъанлар. Гарлемде бир чиберек тюкяны ачсалар. яхшы этеджеклер амма, ненен ачсынлар?

— Чокъ керекми?— деди Ислям.

— Баш масрафы—тюкян кирасынен мусааде кягъыды. Экиси де энъ азы ярымшар йылгъа, озю де пешин парагъа бериле, дей. Не исе, асабыны япып бакътым: бинъге джувукълай,— деп джевапланды Энвер.

— Айса, козюнъ айдын, тюкянынъны ачылды сай. О къадар пара менде де бар,— деди Ислям.

Энвернен Сервер севиндилер. Ислямгъа сарылып, къа-тында тизленип, эллерини опеджек, аягъына юз сюреджек олдылар. Лякин Ислям бирини яптырмады.

— Биз эр алда инсанлыкъ тербиеси корьген адамлар-мыз. Озюмизни энъ олмагъанда озъ арамызда озюмиз-

джесине тутайыкъ да! Пара манъа йылындан керек оладжакъ. Онъаджек къазаныр, къайтарысыз. Бунъа алчалмагъа не бар?— деди.

КЪЫРЫКЪ КЪАНАТ КЪУШЛАР

Агъа-къардаш Энвернен Сервер, чиберек тюкяны ачкъан сонъ да, аман-аман эр акъшам Ислямда олдылар. Ишлери зарарсыз экен. Учю де севинелер. Ислям юрт тавафына кеткенде айрылашаджакъларыны шимдиден анзарнен айтышалар. Гъуфбетликте талийдешлик, ватандашлыкъ дуйгъусы ватанда къанкъардашлыкъ дуйгъусындан даа къулетли ола экен.

Ойле амма, арасы бирбучукъ ай кечер-кечмез, агъа-къардашкъа недир олды — Ислямгъа кельмей башладылар. Эвелинде Ислям бунъа эмнет бермеди, лякин афта бакъкъан, ай бакъкъан сонъ нчине атеш тюштн, бир шей олмагъайды шуларгъа, деди; барып урбаны денъиштирейим де, кетип бакъайым заваллыларны, деп ишинден эвине къайтса, Энвернен Серверни босагъа алдында коръди. Къанатлары къырылгъан, башлары салынгъан мискин къушларыны анъдыралар. Янгъан экенлер. Бир кунъ, яларында полциялы биревлер, бу орталыкъны йыкъаджакъмыз, башкъа бир ерге кочюнтъиз, деп кельгенлер. Сабасына йыкъып да башлагъанлар. Сыджакъ-салкъып аш ве ичимликлер корпорациясынынъ иши экен. Шеэр идаресине къарар чыкъартып, о ердеки алышверниш биначыкъларыны санплеринден эски-пущкъу фиатына сатып-алгъан да. элди озю гигант бир ашхана къурдыраджакъ экен. Энвернинъ баш урмагъан ери къалмагъан. Тюкян санби, элинъизде элимден язы олмагъан сонъ, сизнен баш кутъмеге вакъгым ёкъ, деп пешин алгъан кира парасыны къайтармагъан. Шеэр идареси де, биз бир саткъанымызны бир даа къайтарып

алмаймыз, башкѡа бир тюкян тап да, мусаадени о тюкян-
гѡа укюмли япармыз, деген. Бир талай пара да кѡазан,
давул, савут-саба, стол кибн чешит эсбапта янгѡан. Энди
Энвер не япаджакъ? Сервер не япаджакъ? Энвернен Сер-
вер кибилери о ерде баягѡы эдилер — олар не япаджакъ-
лар?

— Монополиедир — кимседе иши ёкъ, тек озюни бакѡа.
Джемиетининъ, куиъ сайын тер тёкип тедариклеген софра-
сынен бирге, чиркефинден де кимсени кѡысметлендирмек
истемей. Кѡысметлендирсе—озъ кѡысмети эксиледжек,
башкѡасына тирлиик берсе—озю оледжек.

Ислям, озюнджесине терен фикрини—монопольелер-
нинъ асыл манасыны шай этип Энвернен Серверден зияде
озюне анѡлатыр экен, бакѡса, агѡанен кѡардаш, козълери
яшлы, агѡлайлар.

— Озюмиз янгѡанымыз ичюн дегиль, сени якѡкъаны-
мыз ичюн,—дейлер.—Энди юзюнѡе насыл бакѡармыз,—
деп феръядланалар.

Энвер озю он едиде, кѡардашы он беште экенде, экиси
де койдеп Германиягѡа меджбурен айдалгѡанлар. Чалыш-
тырмагѡа, чекиштирмеге адам чокъ тапылгѡан, лякин иш
огретмеге, зенаат бермеге кимсе тапылмагѡан. Фашизм
йыкѡылгѡан сонъ, азатлыкъ кельди, энди алымыз эйиле-
шир, дегенлер амма, Энвернен Сервернинъ алы зерре кѡа-
дар эйилешмеген. Олар эи кѡара иш кѡулы олып кѡал-
гѡанлар. Кѡара иш ичюн акъ кѡысметни де куиъдюз чыракъ якѡып
кѡыдыраджакъсынъ. Энди, вазнети ойле мушкуль экен,
Энвер не япар, Ислям огюнде насыл акълар, айплагини
онѡа нenen эяллатыр?

Ислям, орталарына кирип, Энвернен Серверни боюнла-
рындан кѡучакѡлады.

— Еккен ёкъсыз, екильгенсиз—эйплагини сизге не
ичюн арамлайым? Оладжакъ, такъдирге шукюр, джангѡа
дегиль де, малгѡа олды,—деди.

Ислям, Энвер, Сервер о куньден кене учю бирге яшап башладылар. Озьлерине капитализм зульметинде коммунизм ышыгы, деген шакъалы бир ад берип, тапкъанларыны бир ерге толады, бир ерден масраф эттилер. Бираздан ишлери юрди: Сервер де ишке ерлешти. Аनावы трестнинъ озъ принципи бар экен: янъы алышверниш оджакъларына хызметчилерни, о оджакълар къурулып биткендже ольмеген, я да озъ-озьлерини ольдюрмеген олсалар, урып йыкъкъан адамлары арасындан ала экен. Сервер азаматлы ашханада савут-сабаджы олды: зал-залдан савут-саба джыйып юре. Джыя да, ювгъан ве къуруткъан машиналаргъа кеткизмек ичюн, дивар ичинден йылышкъан транспортёргъа сала. Бир даа джыя, бир даа сала. Безе, тала амма, не исе, иши бар, севине.

Боїлеланкнен, учъ адам умуот этпальмеген бахтиярлыкъкъа иргенде—экиси ишли олып, тек бири ишсиз юргенде—хастахана санбининъ ярдымджысы, анавы мышыкъ козь ишшман, бир кунъ Ислямны къатына чагъырып алды.

— Анализ кягъытларыны акътарып юре башлагъансыз, макъсадынъыз не?— деп сорады.

— Ич бир макъсадым ёкъ,— деп джевапланды Ислям

— Я пенъиз бар?

— Эп даа чокъ шей бильмек истегим.

— Сонъ, не бильдинъыз?

— Кериде къалдым—не биледжегим? Эр алда студент экенде бизим дикъкъатымызны рак хасталыгъында, меселя, бакъырыныш мыкъдары тюрленгенине джелъп эте тургъанлар.

— Шимди онъа эмнет берильмей.

— Лякин бирининъ анализинден, бакъыры зияде чокълашкъаны аңлашыла. О хаста умуотспз илян олунды: эвине къайтарылды.

Ярдымджы, чырайыны сытып, асабийленип алды, лякин сёзюип, аякъкъа турып, тантаналы айтты:

— Бизим хастаханемизиниң улема экимлери бир манада алла кесильдилер: гъайыптан хабер берелер, ахры не оладжагъыны, эвелинден билелер. Онынъ ичюн, энъ агъыр хасталар да бизден, таъут ичинде дегиль де, озъ аякъларынен чыкъып кетелер.

— Догъру. Меним болюгимде ольген олмады. Мен озюмнинъ чалышкъан заманымны айтам.

— Сиз чалышмагъан заманда да олмаз. Барып, эсабынъызны ала билесиз.

— Эфендим?

— Эбет, эбет. Озюне буюрылгъанындан башкъа ишлерге бурун сокъкъанларнынъ бизге кереклери ёкъ.

Ислям, озюни акъламакъ ичюн, бир шейлер айтаджакъ олды, лякин ярдымджы айттырмады, гуръ къашларыны серт-серт чатты да, къапыны косътерип, чиркин мышыкъ сесинен:

— Деф олынъыз!— деди.

Ислям ачувланды, богъазына япышып, ярдымджыны башынен диваргъа ураджак олды. Лякин, сонъуны тюшюнийп, мерамындан вазкечти ве индемеден чыкъып кетти. Я индесе не къазанаджакъ? Булардан инсан сыджакълыгъы коръмек, копек агъызындан кемик алмакъ киби бир шей дегильми ёкъса?

Яныкъ адамны якъа. Якъмаса, онъа яныкъ денильмез эди. Чокъ янып, буны яхшы анълагъан Ислям озюни, энди чокътан, тап джан эмиетинде олмагъан огъурсызлыкъларгъа сувукъ янашмагъа алыштырды. Онынъ ичюн, шимди ишсиз къалгъанына да чокъ янамады.

ЭРНЕСТ ХЫЮЗ

Лякин Ислямнинъ, къысметин бар экен, бу ишсизлигин узун сюрмеди. Бир кунъ, къалдырымдан кетейткъанда, ип-

раныкъ урбалы, атлет кыяфетли бир саргъуш, дерсинъ ёлуны басаджакъ, дивар джагъасында Исляминъ къаршысына чыкты.

— Мумкюн олса, токътасанъыз я, азизим!— деди.

Гедженнъ бир маали дегиль. Кунеш тамам уйле ерине кельген. Ярыгъы, тюрлю фабрика-завод баджаларындан, сокъакъларда бири-бирининъ ардына такъылып, гигант костеккер шеклини алып, бири о якъкъа, бири бу якъкъа ельген миллионларджа автомобильден чыккъан ве шеэрининъ коюнни чиркеф япкъан агъыр кую булутыны делни кече-кече экспальсе де, эр алда ерни де айдынлата. Отедери де адам да баягъы. Къоркъмагъа не бар? Ислям токътады.

Адам тешеккюране йылмайды, Ислямининъ къаршысында экен, бир адым керн чекильди.

— Манъа бир бакъ да, айтчынъыз: дели ола билиримми мен?— деди.

Ислям не джевап береджегини билъмедн.

— Ёкъ, джаным... акъылынъыз-фикиринъиз еринде,— деп сомурданды.

Адам бунъа разы олмады.

— Меселе де шунда ки, еринде дегиль. Ойле дедилер. Кягъыт да бердилер. Аселет якъында—кокюс джебимде тутам. Мына, окъу да бакъынъыз! Истемейсизми? Айса, паранъыз олса, ялварам, манъа бир виски алынъыз да, битсин кетсин. Темиз виски. Содалы сувнынъ кереги ёкъ. Ашнынъ да ойле. Тек виски.

Икметген суаль олмаз, дей. Саргъуштан да ойле. Ислям пара чыкъарды.

— Бар, ичинъиз,— деди.

Адам Ислямининъ паралы элини озюне къайтарды.

— Бир озюм ичамайым. Даа алышмадым,— деп джевапланды.

— Амма мен затен ичмейим,— деди Ислям.

Адам кызыды.

— Виски ичмесенъиз, къаве ичерсиз, сют ичерсиз, пара кыызгъансанъыз, сув ичерсиз. Менчюн эпбир. Тек кършымда адам олсын,— деди.

Ислям, гонъюлинде о адамгъа себеби анълашылмагъан бир якъынлыкъ, бир сыджакълыкъ дуйды, оныпъ ичюн хатрини кыймады.

— Ойлеми? Айса кеттик,— деди. Кафеде онъа, вискинен бирге, аш да сымарлады. Ашы зейтюн ягъында ялдагъан балыкъ кесегинен бир кесек пишкен эт эди.

Адам, къалдырымда Ислямнинъ паралы элини сзюне къайтаргъаны киби, мында да огюне къойылгъан ашлы чанакъларны озюнден уйтеди.

— Тешеккюр. Акъшам олмай аш ашамайым,— деди, вискининъ ярысыны ичип, бир нефес алды, сонъ шуларны кьошты:— Немни бегенген, бильмем, бельки де янгъызылыкъта янгъанындандыр, не исе озюмдайын гъарип бир апайчыкъ мени янына алды. Ана о апайчыкъ яшага Кумесине кире де, чул-чубурына чалкъа тюшем. Апайчыкъ исе, алласы кыысмет эткенинден меним агъызыма да бир шейлер тыкъа. Ёкъ, ашынъызынынъ—тешеккюр—кереги ёкъ.

— Бу дакъкъа сизге энъ кереги аш. Мен экимим, билип айтам,— деди Ислям.

— Экимсиз?—Адам, денъиз киби, мавы козьлерини, дерсинъ сюфте коре, Ислямгъа тикти.— Къайда чалышасыз?

Адам, саргъуш исе де, шашыладжакъ дереджеде айыныкъ суаллер берди. Ислям, суаллерге джеваплана-джеваплана, сонъ заманларда башына кельгенлернинъ аман-аман бутюнини айтып чыкъты. Икяесини, табний, анавы хастаханенен битирди.

Адам кызыды.

— Хастахане дегиль о, гангстерхане, къан истерхане,— деди, тишлерин арасындан, ачувнен:— Къан истер хане!—

деп текрарлады ве сонъ, басылып:— Бильмей айтмайым, мен де экимим, адым Эрнест Хьюз,—деди

— Хьюз? Намлы фамилия. Нью-Джерси штатынынъ губернаторы бар да... бу купълерде ады тильден тюшмей... Ньюарк негрлерини къуршунгъа туттырды... шунынъ якъынларындан ола къойманъыз?

Ислям буны шакъа этип айтты, Эрнест Хьюзны куль-диреджек олды. Лякин Хьюз, аксине, агълады.

— Меним якъынларым арасында энъ намлысы мен эдим. Олар ерде чырпынгъанда мен кокке ашкъан эдим. Бельки близге де файдасы тиер, деп беши кьошулышып, мени адам этеджек олдылар: окъуттылар. Лякин, эйат, уют-лерн бош чыкъты. Мен, адам оламагъаным бир тарафта турсын, оларнынъ озълеринден даа ашагъы юварландым. Буны о гангстерхане япты.

Эрнест токътады, кългъан вискисини ичти ве сонъ, де алынып, де басылып, кене айтмагъа башлады. Ислям, инглизджеси зайыф олгъанындан, къалабалыкълы фикирлерини Хьюзгъа текрарлата-текрарлата, онынъ айткъанларындан ашагъыдакилерни анълады.

ПСИХОЛОГИЯМЫ, РАКМЫ

Эрнест Хьюз, тасилини битирген сонъ, апавы хастаханеде отоларингология болюгине стажировкагъа алына: къулакъ, бурун, богъаз хасталыкълары устазынынъ кьоолы тюбюнде амелий экимлик огренип башлай. Илък вакъытларда, аджеми экен, фаркъына бармай, лякин бираз сонъ ап-ачыкъ апълай ки, о хастаханеде эр бир хасталыкнынъ дереджеси илле буюльтиле: силекей зарында пейда олгъан энъ адий сакъатлыкълар да атрофия, гипертрофия этип косътерилелер. Амма Эрнест Хьюз окъугъан, корьген, биле: атрофия дереджесине кельгенде силекей зары ин-

джерип, кѣурып, кѣатып кѣала, чатлай, кѣанай; гипертрофия дереджесинде исе, аксинне, кѣабара, ишине. Хасталыгъы не кѣадар мушкуль тапылса, адамдан о кѣадар чокъ дева, лтакъ, аш, плядж, хызмет акъкѣы алынгѣапында, Эрнест Хьюз шубеде кѣала. Лякин шеф устазы бунѣа бам-башкѣа бир мана бере:

— Психология,— дей ве сонъ девам эте:— Хасталыгѣында кѣоркѣмаса, эп артаджакъ азабы ве итимаалы олюми данма козюнинъ огюнде турмаса, мукеммель дева режимимизни хастанынъ эпъ тербислис де бир бозмаса бир бозар. Сонъу не олыр? Адам хасталыгѣыны мушкуллештирир, озюни даа чокъ масрафкѣа кѣояр. Языкъ дегнальми заваллыгѣа? Ишинъизни эр заман мына шай, этрафлы тюшюнип, эйналк ве кемликлернинъ эпсини эсанкѣа алып япмагѣа алышыпъыз. Инсанетлик денгальгени де, адамларнынъ сагълыгѣы манасында алынгѣанда, мына будыр.

Медицина илимини терен бильгени, ишини эр заман федакарлыкѣнен, дакъкѣасы-дакъкѣасында япкѣаны, аффыны тюшюнип айткѣаны, озюни незакетли джиддийликте туткѣаны ичюн, Эрнест устаз шефинне урьмет эте. опынъ ичюн шефининъ айткѣанына да инана.

— Багъышланъыз, меселенинъ бу тарафыны тюшюнген экеним,— дей ве, джапы тынч, кене берилип чалышмагѣа башлай. Джошып чалышыр экен, бир кунъ, он-он беш дакъкѣа бош вакъытны тазеликте кечиреджек олып, тереклик азбаргѣа чыкѣа. Алда, озюни скемлеге йиберип, терен тюшюнджеге далгѣан бир танышыны коре. Мектепдешлеринден бирининъ бабасы. Бенъзи солгѣан, козь нуры сѣнген, дюньяда иши кѣалмагѣан, ынърана-ынърана себебини айтмагѣа башлай. Ара-сыра окъшуй, кѣуса экен, ичинде бир агъырлыкъ дуя экен. Якъында, чаре ёкъ, экимге баргѣан. Кѣарынынъызны ишшик бийлеген, рак олса керек, деген эким. Дюньяда ойле бир хастахане даа ёкъ,

къартны шу хастаханеге ёллагъан. Сайыдан рак чыкъкъан Алынъ мушкуль олса да, яхшы этермиз, дегенлер. Лякин не файда? Дюнъя къадар пара аладжакълар. Ойле пара къартта не япа? Пийини де эвиндекилери зар-зорнен тапыштырып бергенлер. Гидролиз заводында чалышкъан бир къызы шефини ялвараджакъ, алыны анълатып, учъ айлыгъыны огюне аладжакъ олгъан амма, озю аля ёкъ. Шефин бермейдир даа. Бельки озю де энди алмакъ истемейдир. Я алса, сонъ учъ ай парасыз насыл яшайджакъ?

— Ялварам, бир чаре айле, огълум, иляджыны айт да. ичип, озюмни бу огъурсыз дюнъядап, эвдекилеримни де артыкъ олар ичюн бир бея кесильген озюмден къуртарайм,— дей къарт.

Эрнест Хьюз, къайтып, онко болюгине кире. Экимлерден якъын бир танышыны тапа.

— Сапъа лафым бар,— дей.

— Бугунъ пара куню. Джебиме пара тюшкен кунълерде мен, лаф дегиль де, иш этем: хызметимни битире де, барып тавланам,— деп джеваплана онколог эким.

— Керчек, лафым джиддий.

— Даа бетер. Биледжексинъ: джиддий лафны мен тек саргъуш олгъанда этем.

— Я мен де сеннен кетсем?

— Джан къурбан.

Акъшам стол башында, онколог баягъы думанлангъан сонъ, Эрнест анавы къарт лафыны ача, экимден онынъ алыны сорай.

— Къуру психологиямы, сайыдан рак да бармы?— дей.

— Полипп,— деп джеваплана онколог.

— Биринджи эким де рак деген де я?

— Тек хастадан дегиль, хастаханеден де гонорар алсанъ, башынъда акъылынънен бирге ичинъде къарынынъ да бар, сен де ойле дерсинъ.

— Демек, къартны доландыраджакълар?
— Екъ, парасыны тапып берсе, ракыны кесип аладжакълар.

— Я даа яъны полипп деген эдинъ де?

— Энди айтмайым.

— Не ичюн?

— Айта берссем тильден къаладжагъым, ойле хасталыгъым бар.

Онколог хаста ве хастахане лафыны бир даа этмей, песселям. Тек къайтаяткъанда Эрнестке:

— Ботен ялма. Къартынъа оладжакъ шей ёкъ,— деп ташлай.

— Оладжакъ шей ёкъ?—Эрнест, ичи къайнай, геджеси-ни атеш тюшюнджели юкъусызлыкъта кечире. Саба, агъызы къуругъан, мийи патлай, ялварып, озюни хастаханенинъ алим саибине къабул эттире, къартнынъ алыны айта:

— Озюнъиз бир бакъсанъыз шуны,— деп риджа эте.

— Я о не керек олды?— деп сорай алим.

— Къоркъам ки, о къарткъа бизде шифа ерине джефа бериле,— деп джеваплана Эрнест.

— Шифа ерине джефа? Къарышмагъан олса, фикринъизни ачыкъ анълатынъыз.

— Фикрим, шукюрлер олсун, еринде: полиппи къарткъа рак косътериле.

— Оны сизге ким айтты?

— Мен де экимим ки, озюм анъладым.

— Озюнъиз? О къарышыкъ, о бозукъ мийинъизненми?

Алим, шай дей де, столда айры бир зымпаны баса, чырайыны акшитип, богъазына япыша. Шу арада кабинетке мазаллы эки адам атылып кире. Чобан копеклери киби-лер: де ялтакъланып, агъызларындан силекей акъытып алимге, де сертейип, ырылдап Эрнестке бакъалар. Алим оларгъа буюра:

— Акъылыны ойнаткып. Аз кѣалды ольдюреязды. Ба-
къылмаса языкъ оладжакъ заваллы яшкѣа. Ал кетинѣиз!—
дей.

Атлет Эрнест озю де такъатлы олса да, анавы айда-
макълар оны, дерсинъ эки къашкъыр бир кѣойны, къапып
алалар, имдат чагъырмагѣа имкян да кѣалдырмайлар—
агъызына без тыкъалар.

Делиханеде Эрнест, акъылы башында экеп, янъылын,
сайыдан делилк япа.

— Айдутлар экенсиз де сизлер!— деп анавы экевнинъ
устюнс атыла.

Оны, аман къапышлап ала да, зияде кѣутургѣан, деп
къолы-аягъыны багълап, энъ тѣпедѣ тек авалыкъ пармакъ-
лыгъы олгѣан кѣаранлыкъ бир одагѣа ташлайлар. Чети-
джеде Эрнест, акъылы сагълам олгѣаныны делиханеде ким-
сеге исбат этамай, озюнинъ мыскъыллы бир яныкънен айт-
къаны киби, бинъ дѣрт юз отуз бир кунъ, я да отуз дѣрт
бинъ учъ юз кѣыркъ дѣрт саат делиханеде кѣала. Акъибе-
тинде: бундан даа яхшы оладжакъы ёкъ, акъыл ишлеринен
огърашмасы, хусусан экимлик япмасы кѣатыен ясакъ олу-
на, деген бир кягъытнен чыкътарылып йибериле.

Ичкен адам кѣызгѣан сайын зияде саргѣушлана. Амма
Эрнестте акси олды. Эрнест, башына кельгенлерини айтып
эеджанлангѣан сайын айына берди. Онынъ ачыкъ ѳакъыш-
лы, дюльбер ве лякин думанлы козьлерн, булут чулларын-
дан арынгѣан кок киби, мас-мавы олдылар, тегиз терили,
аз этли япакълары гуллени. Эрнест, икяесине озюнде-
сине фельсефий бир екюн чекти:

— Адам эдим,— деди.— Адамлыгъыма барып. адам-
ларгѣа адамлыкъ япаджакъ олдым. Мегер, юртым белле-
ним— балалыкътан эйилк оджакъы беллегеним кѣоджа
бир гангстерхане экен, адамны—озюпѣиз корессиз иште—
эрвах япты, акссада, кольге этип ташлады. Энди. пара-
нъыз олгѣаныны корьдим, ялварам, манѣа ѳир виски даа,

ёкъ, бири аз олыр, эки виски даа алыпъыз да, якъанъызны быракъайым, я да алмасанъыз, о къадар агъырлаштым, ичим-тышым о къадар ина, огъурсыз аятыма якъамны озюм быракътыртайым.

Эрнестиниъ дюньяда козю къалмагъаны, дюнья адамы олмагъаныны Ислям, юреги ташып, Эрнест айтмаздан звель де анълагъан эди. Онынъ ичюн, къарарында къатты корюльген о заваллынынъ дюньяда бу, итмал, сонъки истегини, инсанлыкъ борджы танып, севине-севине ерине кетирди

Эрнест ичти, Ислямны къувандырып, чанакъларны да огюне чекип алды, бир-эки къапынып, бир даа ичти, шай этип ичип къапына-къапына ашыны ашап битирди, сонъ:

— Яхшы олды, эвалла!— деп кенъ омузларыны силькип алды да, козьлери кене думанлы, девам этти:— Гангстер деген къап истерни кореджек козюм ёкъ амма, тпри экеним, олсыз да чевириламайым. Чарем ёкъ, бирине даа иш этем. О да эким — суд ишлеринде медицина эксперти. Моргда шубели олюлерни ярып бакъам да, нетиджесини язам. Кягъытны ерине шу гангстер алып Ъара, парасыны да—не къадар берелер, бильмем—о ала. Манъа да олюсине коре учъ-беш доллардан пай чыкъара. Бош кунъ, табиий, чокъ ола. Лякин бир кереден экишер-учер олюм кунълер де олмай турмай. Не исе, такъан-тукъан кечинмек мумкюн. Месея, ат къуйругъы тюбюнде кечинген чибни киби. Масхаралыкъ! Япмайджагъым, эндиден сонъ япамаджагъым. Нефрегим де мусааде этмей, меджалым да ёкъ, къатланайым да, бир кунъ ола кунюм ачылыр, деген умуот де кутъмейим. Ойле умуотинъиз олса, сиз бельки къатлана Элирсиъ? Эйналикке кемлик якъаплардан дегилим, бир къагъыт язайым, бейуде аякъ урып юргендже, баре бар, меним анавы гангстериме чалышынъыз. Не исе, ишли олырсыз.

Эрнест, шай деди де. джебниден дефтернен кѡалем чыкѡарып, недир язды, озю киби дюльбер, тегиз язылы кягѡытны Исламѡа узатты.

— Алынѡыз. Адреси тюбюнде, — деди.

ЭНВЕР ДЕ «ИШЛИ» ОЛДЫ. Я ДА, БИРИНЪ ОЛЬМЕИ, БИРИНЪ ТИРИЛЬМЕИ

Ислам, Эрнестнен якѡын догѡмушыны гѡайып ѡтер киби яныкѡлы савлыкѡлашкѡан сонѡ, кягѡыткѡа язылы адресни кѡыдырып тапты. Адамы акѡшам еринде оладжакѡ ѡкен, бир даа барды. Бакѡса, узун бой, тар кемик, чап-чал бир адам. Бойы киби, лаф ѡткенде ойнатып алып тургѡан индѡе пармакѡлары да узун, юзю киби, бадем тырмакѡлары да гульгули. Адам кягѡытны окѡуды, Исламдан башга озю, сонѡ инсаншынѡ аномиясы ве физиологиясы хусу-сылда одыр-будыр сораштырды, джепапларына кѡанаат-ленген олса керек, аман ишке киришти.

— Олю башында не бергенимни биледирсиз? — деп сорады.

— Эрнест айтты, — деди Ислам.

— Келишемпи?

— Зарарсыз.

— Ойле олса, сиз де манѡа келишесиз. Морг мында. Эки олю сизни ѡклеп ята. Саба келе билесиз.

Исламшынѡ часты юргенише, онѡа ойле тез иш тапыл-гѡанына Энвернен Сервер де сепинштилер, озѡлерини ба-лалыкѡта байрам арфесиндекиси киби уюткяр, багѡяр, шадуман дуйдылар. Энвер экиде бир, бакѡ сен, чакѡал олдым, башкѡасышынѡ тапкѡаныны кѡапам, деп пек яман янгѡаны, азаплангѡанындан, Ислам, оны рухландырмакѡ ичюн, айнеджилликке урды — озюни янѡы ишине козѡ батырмагѡан косѡтерди.

— Ярдымджы олмаса, о къасаплыкъны мен бир озюм япаймайджагъым,— деди.

— Ярдымджы?— Энвер атылып турды.— Я иши не?— деп сорады

— Не оладжакъ? Айван сойылгъаныны корьгендирсинъ?

— Койде экенде чокъ корьдим.

— Бу да шу. Тек, тирн дегиль де, олю. Айван дегиль де, адам. Билеклеринден башлай да, къоллары ве ичи бойы кетип, аякъларынаджек яра чыкъасынъ. Биринъ яр-гъанда биринъ тута Олгъаны шу. Къалгъаныны эким бакъа, яни мен бакъам.

— Ойле ишни мен де япарым.

— Къокъусы агъыр,— даянамазсынъ, корюниши дешетли,— къоркъарсынъ

— Чареспэлликте бу да бир чаредир,— алышырым.

Шай этип, Энвер де «ишли» олды.— Лякин, акъылы еринде, къальби намуслы, ишке авеси буюк, Ислям янында окъалана-окъалана, инсан вуджудынынъ къурулышы, азаларынынъ турушундан эп даа чокъ шей анълады, лаборатория истеткен кибй олса, о я да шу азанынъ не ерден ве насыл кесилип алынаджагъыны да яваш-яваш огренип билъди. Сонъунда, Ислям Советлер Бирлигине ёпегенде, шу билъгисининъ Энверге кереги де олды.

Ислям бутюн вакъыт, хусусан морггъа кирген сайми, Эрнестни хатырлады, ондан «апайчыгъынынъ» адресини алмагъанына, онынъ ичюн шимди Эрнестни ёкълап оламагъанына пек яман окюнди, морггъа олю тюшмеген куньлерде, сокъакъларгъа тюшип, оны къыдырды. Мегер замети нафле чыкъты.

Куньлерден бир кунъ, Ыутюн афта бош тургъан сонъ, морггъа бир кереден учъ олю тюшти. Ислямнен Энвер аман ишке кириштилер. Бираздан, бакъсалар, анавы узун бой, тар кемик шеф келип кирди.

— Энди ачып етиштирген экенсиз, чокъяхшы,— деди.

— Бакъып да етиштирдик. Язаджакъ олып отура эдик,— деп джевапланды Ислям.

— Беклемеге вакъытым ёкъ. Эмиетлери буюк дегиль. Агъыздан айтсанъыз да етер. Къыскадан. Къалгъаныны озюм келиштиририм.

Ислям айтты. Шеф тешеккюр этти, Ислямгъа замет акъкъыны берди, айланып кетеджек олды, лякин Ислям кеткизмедди.

— Багъышланъыз. Раатсызланам, онынъ ичюн сора-йым: Эрнест Хьюзны корьмединъизми?— деди.

Шеф кулды.

— Тюшюмдеми?

— Екъ, не ичюн, кунинъизде?

— Оны энди, керек олса, купинде тек танъырысы коредю.

— Танъырысы? Ольдими ёкъса?

— Кечинди.

— Я-а-а, чокътанмы?

— Баягъы олды. Намлы бир хастахане бар, шунынъ азбарына кирген де, озюни терекке аскъан, кокюсине бир табакъ картон гакъкъан: эмиш, Ынзим джемиетимиз гангстерлер джеметти. Эмиш, бизде хастаханелер биле адамны шифаламай да, джефалайлар. Бир талай сачмалыкъ. Я акъылы эскиктеи даа не беклемек мумкюн? Арамдан кельди—борангъа кетти иште.

Ислям шашмалады, дерсинъ яшын ургъан, дарс этип отургъычыча тюшти, о бир дюньягъа иланмаса да, башкъасыны бильмей, балалыгъындан бунъа алышкъан, къол котерди, лякин дува этмедди де, Эрнестнинъ умутсиз бакъышлы, азаплы, дюльбер юзюни яшлы козьлерининъ огюне кетирди, тесирленип, бир тыныш о мулайым юзге бакъып отурды, сонъ озь юзю огюндеки авучларыны агъы-

зынынь янында кьошлап алды да, яныкълы басыкъ бир сеснен:

— Не языкъ,— деди, котерилип, кьапыгъа догърулды.

Энвер, моргынъ кьапысыны кильтлеп, анахтарыны къаравылгъа берди ве, гъам ютып кетейткъан Ислямны стип, онынъ эфкъарыны ачаджакъ олды.

— Олян, котер башынъны, яъынынъ дегиль, ян-магъа не бар?— деди.

Ислям, башыны котермегенн бир тарафта турсын, Энверге юз биле чевирмедн.

— Эпъ сыджакъ якъынлыкъ, билъмиш ол,— таийдеш-ликтир,— деди ве, алдына бакъып юре-юре, девам этти:— Бизим алымыз да тыпкъы Эрнестинъкиси киби; джемиетге кьапаткъан еримиз де, онынъкинден бетер олса олур, эйи дегиль; келеджегимиз де онынъкиси киби фаджиялы нети-джеленеджекке бенъзэй. Якъынлыкънынъ бундан да якъыны олырмы?

Ислям кьач кунъ тюшонджелн яшады. Лафтада эп Эрнестке кьайгты. Лякин, языкъ да бир атештир, кьызды-кьызды да, зайыфлады: башта кьор, сонъ куль олды. Тек, аджайин шей, адий дегиль де, икметли куль олды. Ислям, оны къарыштыргъан сайын, орталыгъынынъ не ичюн ойле шефкъатсыз олгъаныны эп даа ачыкъ анълады, озюни эп даа буюген, акъылыны эп даа арткъан, козюни эп даа кескинлешкен дуйун, хошланды. Афталар сюрген сепселеме ягъмурдан сонъ ойле ола: махлюкъат ве небатат, сылакъ сувукъта сыджакъкъа тельмирнп буюкъа-буюкъа да, булут дагъылып, кунъ ачылгъан сонъ хошлана.

Ислям эп даа чокъ янъы фикирге хошланыр экен, бир кузь, бир къыш, бир баарь даа кечти. Олар — Ислям. Сервер ве, башкъа бир иш тапылмагъанындан, Ислям янында Энвер де, такъан-тукъан чалыштылар Озьлеринден кьытып, кимерде тек Сервериннъ кетирген аш къалымтыларынен кечинип, Ислямгъа ёллыкъ пара топладылар. Кягъыт-

лар азыр этнальгенджек яз да сонъуна чыкъаязды. Не исе Ислям, дерсинъ зипдандан чыкъаяткъан бир мабюс, ёлуны белялы беллесе де, эр алда азат келеджегини севине-сепине, самолёткъа минди. Аэропорткъа оны озгъарып кельген Эн-верчен Сервер, коз, яшы тёкип, агълап къалдылар.

ЕЛ МАНЗАРАЛАРЫ ВЕ ХАЯЛЛАР

Энди, янъы адамнынъ одасында, Ислям озю агълады. Бир тарафтан, озюни къавракъ къум чёлинде сувсызлыкъ-тан янаытыр экен, дженнет ирмагъына тюшкен бир адам бахтиярлыгъында дуйды — бунъа ким олса агълар; дигер тарафтан, козьлерини юмрукъларынен силе-силе, мугъайын къалгъан Эвернен Серверни, омюрининъ зоруна даянмай, озюни татаы джапындан айыргъан Эрнест Хьюзны козю-нинъ огюне кетирди — оларнынъ алына агъламамакъ да мумкюн дегиль. Ойле амма, къаршысында мына деген эки адам отура — иш адамлары, Ислямнынъ агълагъаны, сыз-лагъаныны сейир этмеге кельмегенлер. Башларыны кутъмек эденсизлик олур. Ислям, буны тюшюнип, озюни зар-зорнен тыйды, аьучларыны юзюнден алды, сылакъ кирпичлерни арасындан бакъып, юткъуна-юткъуна, дертдешлерине:

— Алла разы олсун сизлерден,— деп теменна этти. Янъы адам кульди.

— Екъ, сиз разы олунъыз. Бизге сизиниъ разылыгъы-ныъз къыйметли,— деди.

— Эги-чеги ёкъ экен эйилигиниъизиниъ.

— Ким бильсин оны, бельки де бардыр. Лякин, айттым энди, меселе бизим озюмизде дегиль, вазифемизде. Янъа-нымыз сизге эйилик келе исе, бизге дегиль де, вазифемиз-ге тешеккюр этиниъиз — вазифемиз ойле.

— Тешеккюр, бинъ тешеккюр.

— Айса бар анавы кягъытны алып кель де, муддеги-ниъиз буюк дегиль, ёлунъызгъа реван олунъыз.

Ислам янъы адамнынъ дегенини япты. Ерини, самолёт-
тан къоркъкъаны ичюн дегиль, юртуны тоя-тоя корип бар-
макъ ичюн, поезднен ёнеди Ёлда пенджеренен козь алма-
ды. Озю кой баласы олгъанындан, къайда бакъса анда
уфукъкъадже узангъан кениш-къулан тарларларгъа, экин-
лери абралгъан о тарлаларда тоз-думан къопарып сап сюре-
яткъан тракторларгъа, де якъында, де узакъта эмин-эркин-
ликте джайылып яткъан багъчалыкъ койлерге, посёлкалар-
гъа зняде эеджанланды. Кой маизараларындан башкъасына
гонъюль беслемесе де, земане джемнетининъ баш къувети
неде олгъаныны ачыкъ билъгенинден, кимерде ёл устюнде,
кимерде тёрде, кимерде исе бир керенден эм ёл устюнде, эм
де тёрде коклерге юксельген тюрлю сапайы оджакъларына,
буюктен-буюк ишшаатларгъа, азаматлы элеваторларгъа,
куньге бакъып кульген топ-топ янъы эвлерге де бар юрегин-
ден себинди. Лякин Къазахстан чёллеринде пешеси къайт-
ты. Уджы-буджагъы олмагъан о кийик бошыкъта козю
талды, озю эилип къалды амма, шентъ-шерамет, уютюкяр
ёлдашы о титис тазлыкъны да ятар зенгинлик япты.

— Резерв,— деди.— Гигант резерв. Бираз даа такъат
топлайыкъ, къувет арттырайыкъ да, сонъ бу олю чёллер-
ни де тирильтирмиз — джеэннемни дженнет япармыз Ола-
джакъ шей дегиль, сувы ёкъкъа джан кельмес, дейсизми?
Догъру. Лякин, кушо келир, сувы ёкънынъ сувдан даа чокъ
шейи олмаз. Къайдан алырмыз, дейсизми? Сибирь озенле-
ринден. Бирер-бирер эписини дёндиримиз: сырткъа дегиль
де, къыблагъа акъытырмыз. Сувлары, онсыз да ызгъат ер-
лерни кечип, денъизлерге бейуде тёкюльмезлер де, бу ерлер-
де мемлекет-мемлекет ач чёллерни къана-къана суварырлар.
О чёллерде шимдики акъыл, шимдики техниканен етишти-
рильген ниметинъ адди-эсабы олмаз. Ойле буюк ишлер, би-
ри ардындан о бири япыла-япыла, бизим омур тарзымызны
да тюрлендирирлер. Адам, джандан севген ишинен, тек ке-
рек олгъаны къадар, эр алда шимдикинден чокъ аз огъра-

шыр да, къаршылыгына, энъ эшкълы, энъ шадлыкълы, энъ къанаатли яшамакъ ичюн не къадар керек олса, о къадар бахтиярлыкъ алыр; айгиди манъа да ойле бир къувет, деп омюрининъ та тапъында тасавур этип догъургъан алласы киби чексиз къудретли, сайыдан мераметли олур Шимди олю корюльген бойле резервлер, эп даа гурь джанлана-джанлана, бизни мына бунъа алып барырлар.

Ислям черик асыр, ай сени, кемик тапсам да, бир кемпрсем, деп талакъ къатгырып, тиль чыкъарып чапкъалагъан быралкъы ит киби тек нефакъа къасветинен яшады. Онынъ ичюн хаялы, эбедий бузлыкъта тарихтан эвельки бир махлюкъ киби, тонъып къалды. Тек шу фаркъы олды: айван бутюплей олю, хаял санби Ислям исе эр алда тири. Онынъ ичюн, сувукъ дуйгъанынен аят къуветини ичине алып, тышыны чыплакълагъан терек бааръ сыджагъында текрар гуленген, мейвалангъаны киби, Ислямнынъ сувукъ омюрде бузлагъан хаялы да, Къызыл Мейданда Юкъары Совет бинасындан башлап бу ерлерге келиндже тюрлю эйи иш, эйи фикир сыджагъына исине-исине, текрар джанланды, текрар ачылды. Энди Ислям да хаялланып башлады. Поезд къыблагъа кетер экен, солунда та Сибирге, сагъында та Азерге барып чыкъкъан олю бошлыкъны гурь тириликте корьди. Эр ер ем-ешил тарла, багъбагъча, бостан олгъан. Адамлар, эр шейлери текмиль, къаар-къасветлерни ёкъ, пшине коре машина чалыштырып, йыл-йылдан даа онъ берекет етиштирелер, ульке-ульке суварма тогъайларда тувар, къой, ат, деве сюрюлерни отлаталар, кумюш киби йылтырап, эр ерни кесип кечкен сув ёлларында сюрю-сюрю къаз, папий ялдаталар. Кимсе бу менимки демей; эркес бири-бирине сеадет арттыра. Елу бу исе, ярып ишсиз, къысметсиз къаладжагъына дегиль де, эп даа таваы, даа маналы яшайджагъына эминлик берсе, къомшу ёлджысы киби, Ислямнынъ озюне де шень-шерамет, уюткяр олмасы не? Лякин насипи Ислямны къом-

шусындан эксик корьген. Ислямгъа умуотсиэлик къысмет эткен. Не ичюн? Гюнасы не?

ИСЛЯМ ЭСИР АЛЫНА

Урушта душмангъа теслим олмакъ гюнадыр, Ватангъа хиянетликнен бирдир, дедилер. Догъру. Ислям озю де озюне ойле деди. Шимди де ойле дей. Лякин... шу хайырсыз «лякин» олмас экен. Эр сефер япкъаны киби, шимди де, тюм-тюз ерде кечильмез бир къая олып, Ислямнынъ ёлуны кести, омюрининъ о белялы дакъкъасыны козюнинъ огюне бир даа кетиртти.

... Гитлерджилер, Совет Юртуна айдутчасына апансыздан чапкъылып, беденининъ эи даа теренине пычакъ-пычакъ сапланыр экенлер, душманнынъ аркъасында эки шеэр — Акъярнен Керчь — вира уруша, о дешетли пычакъларыннъ бирини даа ичериге къоймай, вира озюне тиретип тута. Ислям, озь рухыны яралай-яралай, урушчыларыннъ беден яраларыны девалай. Госпиталь штольняда ерлешкен. Штольня дегени къоба экен. Ташыны кесип ала-ала, къаяда адамлар ачкъанлар. Топтыр, бомбадыр — ич бир шейден къоркъмай. Ичи донатылгъан. Ятакъ «заллары», операция «болюклер», ашханасы, иляджханеси, чамашырханеси, яни госпитальге керекли эр шейи бар.

Фронтнынъ огю якъында — он километр ерде, дейлер. Уруш айтыладжакъ киби къатты олмаса да, атыш тынмай, яралы келип алып тура. Агъырлары, ядымдан козьлерни ачылгъан сонъ, «буюк топракъкъа» ёнетилелер. Енгиллерни исе, азчыкъ яхшы олгъанларынен, базылары бунъа да бакъмай, кене урушкъа кетселер. Къарышыларында душман, аркъаларында денъиз, ерлерине кельмеге адам ёкъ, — тез-тез чыктып кетмеселер олмайджакъ экен.

Мына бойле йигит урушчылар, де фашистлерни текаран чекильдирип, де озьлери текаран чекилип, кьыш бойы дженкешти-дженкештилер де, баарь келин, ярдымдаш Керчь фронты йыкьылгъан сонъ, сёзнен айтыламайджакъ бир кьыйынлыкъта кьалдылар. Онсыз да устюн кьуветли душман, Керчьте бошагъан аскери ве дженк техникасыны да Акъяр фронтына тартты, алайыны кьасыргъалы атештен сарсылгъан кьырларгъа, байырларгъа, богъазларгъа — кьорувджы аскеримизнинъ устуне юрсетти.

Яралы чокълашты. Экимлер агъыр яралыларгъа алындылар. Енгиллери исе геджрибелли эмширелер, берадерлерге кьалдырылды. Эр ер кьан олды. Ич бир анъ тынмагъан кьуветли атыш гудюрдисе ве яралы инъильтисинден ер-кокнен бирге госпиталь кьосасы да вира титрер, саллапыр экен, Ислям яралылардан бирини даа бакъмагъа башлады. Бир кередеи эки аягъы ве ичинден урулгъан. Эсини джойгъан амма, озю даа озюнде. Эмширелер, кьаткьакъкьа огърамасын, кьапы зеэрленмесин, агъры дуймасын, деп яралыгъа плядж пешинден плядж пускюртелер. Ислям исе онынъ ич ярасыны бакъа. Барекялла! Бомбамы, минамы, топмы парчасы кьурсагъынынъ бир кесек этини кьопарып, ичинни ачкъан амма, ичеклерине зарар этмеген. Ислям, не ичюн эксинини озю де бильмей: «Хияргъа коре турупкьа шукюр». — деп тюшюнип алды ве, дюньясынен бирге озюни де унутып, ярадан башкьа ич бир шей корьмей, агърыдан башкьа ич бир шей дуймай, энъ шефкьатлы бир мукъайтлыкънен, эт узюгини ювмагъа башлады. Башлады да, кьобада ярыкьмы сёнди, козюми кёрланды, орталыкъ кьапкьаранлыкъ олды. Ислям давранмаса, кьаранлыкъны шу саат ачмаса, яраны пляджлап кьапатмаса, заваллы яралынынъ алы даа мушкуль оладжакъ да я. Шай дер экен, башта тыныкъ, сонъ эп даа гурь бир тасырды кьопты — дерсини чокътан-чокъ адам шатырдауукълар тутып, багъчагъа толукъкан, тырт-тырт кьуш кьува. Тасырды кьувет-

ленген сайын къаранлыкъ зайыфлады, сонъ бирден гъайып олды. Ислям озюни ерге чалкъа тюшкен коръди. Не олды шу манъа, чалт-чалт турайымчы, дегенде, бакъса, бу не дешет, къобанынъ ичинде фашистлер, къолларында автоматлары, яралыларгъа къуршун ерлештирип юрелер. Ана баба куню. Къыямет. Тикнидекилерине токъунайлар амма, яткъанларны аталар. Ислям сычрап турды, къафатасында кескин агъры дуйып, аз къалды бир даа йыктылапды. Лякин, бар къуветини зорлап, озюни тутты, эгъесенине сыджакъ къан акъып тюшкенини дуйды. О да урулгъан. Къаранлыкънынъ себеби бу экен. Ярасыны къармалап бакъты. Кемиги бутюн олса керек, лякин эти баягъы ачылгъан. Демек, оны эпъ итималлысы автомат къундагъынен ургъанлар. Ислям, буны тюшюнюр экен, бакъса, козьлерини къан баскъан бир фашист, халатлы Ислямны аякъта абайлап, устуне атылды, якъасына япышты ве, огде сыныкъ тиши арасындан ачувлы-ачувлы фысылдап, оны да къоллары кстерилген, юзлеринен диваргъа бакътырылгъан эсирлер арасына итеп йиберди.

Ислям, эсирлер, дедими? Догъру. Къобанынъ ичинде тюрк къалгъанларнынъ эписи киби, Ислям да, теслим олмалды да, эсир алынды. Лякин... ташмы башкъа урулды, башмы ташкъа; чызмамы аякъкъа олды, аякъмы чызмагъа — фаркъы не? Онынъ эсирлиги, юртунынъ душманыны арттырмаса да, бир достыны эксильтти, дегиальми? Я граждандлыкъ борджынджа, Юртуна эвляглыкъ борджынджа, Ислям аксини япаджакъ — Юртунинъ, достыны арттырып, душманыны эксильтеджек эди, дегиальми?

Корип кечиргенлер билелер: о заман, азиз Юртуыз слюм телюкесинде экен, мемлекетимизде сындырсыз феодаллыкъ рухы, инсан къуветинден тыш ишлер япып, инсан къуветинден тыш къыйынлыкъларгъа къатлашып, душманнынъ кулюни кокке савурмакъ рухы укюм сюрди. О атешин ватанперверлик рухы, бахтияр экенлер, дешет

огъурсызлыккъа огърагъан совет кишилерининъ къаны ве джанында, ападан бала киби, табийй догъды — эр кимни демир киби къаттылаштырды, душмангъа ювашлыкъ косьтергенлерге амансыз янаштырды, «тизленип яшагъандже аякъ устюнде ольмек» къарарында халкъны къарамаи япты. Джекининъ экинджи ярысындан башлап, хусусан дженк биткен сонъ, Юртумыз маддий ве маневий омюрининъ бутюн сааларында бир епъиш тантанасы пешинден дигерини чалгъан, джемиет омюринде эп даа шефкъатлы инсаншетлик къанделерине укюм алдыргъан сайын, о мубарек рух дженк биткен. душман сериальген сонъ, янъы шараитта энди арткъачлыкъ эткен къаттылыкъларындан яваш-яваш арыуса да, бундан хабери олмагъан Исламнынъ къальбинде корюкленмектен кесильмеген бир демир къызгъынлыгъында турды, омюр сандалында дёгюльмегени ичюн белли бир шекильде аламады.

Ислам, энди къач бинъинджи кереди, эспрлик манзарасыны козюннъ огюне кетирип джан чекишир экен, вагоннынъ ичинни джанлангъан дуйды, къомшу ёлджысыннъ:

— Къыбырданъыз. Етеятамыз. Огюмизде Ташкент, — деген сесини эшитти. Турып, одыр-будырыпы джыйыштыргъан ве устюни-башыны тюзеткенджек поезд сайыдан токътады.

ТОИ СЕФЕРИ

Ташкентте Исламнынъ учъ иши бар эди. Бирн — Москвада экинджи адамнынъ дегенини япмакъ: ерине барып, мына мен кельдим, демек; экинджиси — ёлда татар расткетирип оны... токътатмакъ, раатсызламакъ дегиль, ёкъ-ёкъ, зар-иттизарнен, ичинден селямламакъ; учюнджиси

Нью-Йоркта узун вакъыт тилъден тюшмеген Ташкент зельзелесининъ нетиджесини озъ козюнөн коръмек эди. Биринджи ве учюнджи ишлерини къолай япты. Еринде опынъ келеджегини биле экенлер. Энди не кунъ къайтаджагъы, о кунъ де мытлакъ кирип чыкъаджагъыны айтгылар. Зельзелеге келиндже, Ислямнынъ йыкъынтылыкъ беллегени къуруджылыкъ чыкъты. Эр ери тонар-топар, сыра-сыра терекли Ташкентни гигант бир багъча демек мумкюн. Ичинде, чыр-чыпакъ мейданлар ачылгъан. О мейданларда, дерсинъ зерафе сюрюлери, къуруджылыкъ къуллелери юксельген. Сыджакъ кунъге пишип, адам терлей, ер тозлана, эки ишинде Ислям зияде терледі. Сокъакълар толусы халкъ ичинде бир татар симасы коръмеді. Берберге кирди — татаргъа расткельмеді. Ашханагъа кирди — татар ёкъ. Кете-кете, бир базарны доланды — татардан къокъу биле дуймады. Сонъ, къаршыдан келеяткъан, кок чапанлы, акъ сарыкълы мутебер бир къарткъа мураджаат этти.

— Ташкентте татар бармы шу? Татар къыдырам,— деди.

— Базар ерлеринде татарны я ильк помидор, хияр пишкенде эрте баарьде, я да къышлыкъ алма-армут пишкен соиъ кеч кузьде къыдырырлар. Татар чалыша Завод-фабрикаларгъа, къуруджылыкъларгъа барыпъыз — татарны ойле ерлерде чокъ тапарсыз. Тюрлю муэссиселерде, хастаханелерде, мектеплерде де татар аз дегиль,— деп джевапланды къарт.

Ислям, онъа тешеккюр этти де, автобус станциясынынъ ерини огренип, анда кетти. Бакъса, зий-чувлы станцияда, скемлелерге ерлешкен бир оба татар отура. Къартлары да бар, яшлары да; къадынлары да бар, къызлары да. Къартларнынъ, устьлери костюмли олса да, башлары къалпакълы. Яшлар нсе баштан аякъ авропаджа кийинишкенлер — йигитлери де, къызлары да. Ислям севинди, бар сесиниң

«Селямалейкюм!» деп орталарына тиошеджек олды. Лякин... кене шу мельун «лякин». Сорарлар: кимсинъ, къайдансынъ дерлер. Не джевап берир? Барып да, арласа-азарласалар? Зувдынъ — демек, гюнанъ бар эди, деселер? Озьлеринден четлеселер?

Ислям абдырады. О ерден сыптырылмакъ къарарына кельди. Лякин учъ-беш къартинынъ огюнде аякъ устюнде тургъан корюмли бир яшинынъ:

— Оляп, Бекир, козюнъни менден ал да, сагъынъа бир бакъчы! — дегенини эшитип токътады.

Скемленинъ Ислямгъа якъын башында отургъан ве онъа Эрнест Хьюзны хатырлаткъан ал янакъ, алтын сач, денъиз козь бир огълан, сагъында Ислямны корип, агылып турды, афу истер бир тавурнен, муляйим-муляйим йыламайды.

— Садитесь, пожалуйста, — деди.

Ислям, огъланинынъ сыджакъ бакъышына испнип, приди. Сыптырылып кетмек дегиль, адым биле атамады. «Спасибо» ерине «эвалла» деп аз къалды тутулаяды. Лякин тамам айтаджакъта, акъылына кетирип, тилини тишледди. Тешекюрәне баш саллап, огъланнынъ ерине отурды.

Булар къысым-акъраба, сой-сой экенлер. Совхозда отургъан догъмушларындан бирининъ тойына кетейтырлар. Бутюн бир автобус туткъанлар. Рейстен кельген небеттекисине толушаджакъ да, узакъ ер дегиль, эки сааттен совхозда олджакъ экенлер.

Совхозда? Ислям дерсинъ юкъудан уянды. Ал янакъ сгъландан, къайсы совхозны айгъканыны сорады. Ярабий! Ислямгъа кереги де о совхоз. Къардашлары ойле язгъан эдилер — эки эр ве бир къыз къардашы. Козюни юмса, шимди де коре: бири-биринден уфакълар. Лякин энди буюгендирлер. Той япаджакъ да бельки оларнынъ бири-дир? Ислям озюнинъ бараджакъ ери де о совхоз олгъаныны айтты. Алтын сач огълан севиинди. Парасыны берсе. Ис-

лямгъа озьлерининъкинден сонъки автобускъа билет алып келеджек олды. Лякин банакуп корюмли яш онъа буны яптырмады.

— Коръмейсинъми, азгъан, тозгъан. Ола билир, парасы да ёкъ заваллынынъ. Бизнен кетер,— деди.

Денъиз козь огълан, корюмли яшнынъ татарджа айткъаныны Ислямгъа къувана-къувана русча ашълатты. Ислам тешеккиюр этти:

— Спасибо, сынок,— деди.

Автобус кельди. Корюмли яш буюрыджы олды: къартларны огге, къырджымапларны ортагъа, яшларны исе, сыгъыр сув ичкенде бузав буз длар, деп арткъа отуртты. Ислямгъа огде ачыкъ пенджере янындап ер берди.

Автобус даа шеэрнинъ ичинде экен яшлар аппакъ отурдылар амма, тышына чыкъкъан сонъ зий-чувладылар. Аккордеон, кемане, даре чыкъардылар. Бирн чыпълады, бирн манеледи, о бирн маалле йыры айтты. Ислам, чыпъына да джан къурбан, манесине де, чынъ-манеге ашлангъан мааллесине де, деп татлы-татлы тесирленир экен, кене анавы корюмли яшнынъ:

— Ойле олмаз, балалар, сыра бильмеген — йигитлигинде де тура бильмез,— деген гурь сесини эшитти.

Йигитлер, къызлар сустылар. Яш девам этти:

— Биринъ айт да, къалгъанынъ зиль тут, алайынъ бир ёл кутъ,— деди ве сонъ огге бакъып:— Ана-а-а, мусафир къарткъа аштан одыр-будыр берсенъиз я!— деп багъырды.

Ислямгъа къокъулы, тазе пите устюнде аял сыджакъ кокюш аягъы туттырдылар. Арттан чанакъ толусы шежер-къыйыкпен къурабье узаттылар.

— Ешьте на здоровье,— дедилер.

«Ешьте» экен. Исламны рус беллейлер. Гъурбетлиги оны тап о къадар денъиштиргендир даа. Бельки урбасы алдатадыр? Бакъсанъ, урбасы да шу: адий кольмек, адий

штан. Тек бичими бираз башкѡа. Аякъкѡабы да, булар-пыпѡкиси киби ачыкъ дегиль де, кѡапалы. Я не чаре? Ерише коре аякъкѡап денѡиштирмеге Ислям миллионерми ѡкъса?

Шай дер ѡкен, Кѡайтарма чалынды. Автобуста эр ким киби, Ислям да ардына чевирильди. Бакъса, бир кѡызнен бир йигит, ортагѡа тюшкен, ойнайлар. Отургѡыч сырала-рыпынъ арасы, бош олса да, тар; машина да, тюм-тюз асфальттен юрсе де, вызы буюк олгѡанында, ѡкиде бир сала-лап, сылѡип ала. Оюнджылар бунѡа кѡулакъ асмайлар — озьлерн яш, кѡаплары атеш, тизлеринде кѡует чокъ, тарашлыкѡта да гѡайрет тѡкмеге ер тапалар: де кѡулач ачып, кокте кѡуш киби авелейлер; де аякъ кѡакѡып, ерде джуй-рюк киби еселер: де бири-бирине ынтылып, сувда балыкъ киби сюзелер.

Яшлар, тай сюрюси киби ойнашыр, бульбуль сюрюси киби отюшпр ѡкенлер, автобус ачыкъ кунъ сыджагѡында сыкъ терекликкен талдалангѡан бир койнинъ, а ѡкъ, кой дегиль ѡкен, уфакъччаракъ бир шеѡриннъ ичине барып кирди. Ёлнынъ кенарында дегиль де, байгѡы узагѡында кѡурулгѡан ѡкишер-учер кѡатлы ѡвлери терек денѡизининъ ичинде ачыкъ сары, ачыкъ мавы, ачыкъ ал адалар киби парылдайлар. Адамлары да, чокѡусы ѡсмерн иселер де, кѡыяфетлерини орталыкъларына бенѡзеткенлер: ачыкъ сары, ачыкъ мавы, ачыкъ сшилъ, ачыкъ ал урбалар кийгенлер. Бельки тойлыкъ ойле ярашынгѡандырлар?

Корюмли яш автобусны токътатты.

— Он-онбеш дакъкъалыкъ ёлумыз даа бар. Кельгеннмиз — совхознынъ меркез посёлкасы. Сагѡынъызда, анавы биналарда, универмаген гастроном. Унутып, алмай кѡалгѡан шейлериннъиз бардыр, я да бегенген шейлериннъиз тапылыр,— бар, алынъыз! Он дакъкъа мулет!— деди.

Халкъ автобустан тюшти. Бири газлы сувгѡа чапты, бири мороженыйге, о бири тюкянгѡа. Ислям, автобуснынъ

янында кѡалгѡанларгѡа юректен тешеккюр эттди де, не япсын, кѡардашларыны сорап, яланынымы ачсын, солда агѡаргѡан, юксек бир бинагѡа догѡру юрюш этти. Якѡынына барып, язысына дикѡкѡат этсе, Меденнет сарайы экен. Багѡчасына кирди. Кене аллы-сарылы-мавылы-ешилди скемлелернинѡ бирине отурды. Суный териден япылып, бу ерпинѡ енгиль тюслерине агѡырлыкѡ эткен кѡап-кѡара джемданчыгѡыны, скемлеге ляйыкѡ корьмей, аягѡы тюрбюнде кѡызыл кѡум тѡшевлди ерге кѡойды.

ИСЛЯМНЫНѡ МЕВЛЮТНЕН ТАНЫШ ОЛМАСЫ

Не арув! Тер-темпиз ава бинѡ бир небат кѡокѡуй, адамгѡа мис тесирди быракѡа, ерлилерни эп даа зияде тазертедир амма, чиркеф авалы Нью-Йоркта ичи-тышы зерленген Ислямны байылдыра, кимерде башыны айландырып да ала, лякин кѡустырмай да, аксини япа — хошландыра. Ислям, шай этип, хош-хош байылыр экен, кѡаршысында биревнинѡ башта токтѡтагѡаны, сонѡ:

— Хошкельдишгиз, мусafir! — деп янына отургѡаныны дуйды. Зар-зорнен айынды, тюрбюнемден:

— Алла разы олсун, кѡонакѡбай! — деб айтып, яланына истемееректен ннает чекти, айланып, кѡонакѡбайгѡа бакѡты: гурѡ кѡаш, чий козѡ, сюйрю бурун бир акѡай.

— Таныш олайыкѡ да: адым Мевлют! — деди о акѡай. — Апайымнынѡ ады Аннфе, кѡайнагѡамнынѡ — Муждаба, кѡайынымнынѡ — Меджит. Бабалары кѡайышчы Абла экен. Бельки биледирсиз?

— Раметли бабамнымы?

Ислям атылып турды, бар кѳуветинен кѳолларына япышып, Мевлютни де турсатты, онѳа сыджакъ нефесли, богъукъ бир сеснен:

— Кѳардашларымны чалт-чалт корьсем де, кѳардашым! — деди.

— Кѳардашларынѳызнынѳ арзусы да сизни чалт-чалт корьмек. Юрюнѳ, буюк кѳайнагѳа! — деп джевапланды Мевлют.

Ислям оны, апансыздан устуне келип чыкѳкъѳан белледн. Мегер ойле дегиль экен. Онынѳ Ташкентке келип тюшкенини, кѳардашларына козѳ айдын айтышѳыз, деп совхоз директорына еринден аселет хабер эткенлер. О да буны шу саат Муждабанынѳ болюгинне айттыргѳан. Халкѳ зийчув олгѳан. Той биле: айса, Муждабанынѳ кѳаралтысына барып, башта онынѳ агѳасыны кѳаршылав дугюни япайыкѳ, сонѳ, кѳайтып, озѳ эгленджеминини девам этерминз, деген. Муждаба, озю софралар кѳурулмасыны бакѳар экен, якѳынларыны узакѳ ве якѳын ёлларгѳа ёллагѳан.

— Ким де агѳамны кѳатыма алып кельсе, онѳа менден бир костюм, энѳ паалысындан! — деген.

Мевлют, кѳысмети тарткѳандыр даа, меркезге чыкѳкъѳан. Эм Ислям кѳайнагѳасыны корьгеннен таныгѳан. Муждаба кѳайнагѳасыны корьген киби олгѳан. Тек шу фаркѳы бар, дей: Ислям кѳайнагѳасынынѳ кемини, Муждаба кѳайнагѳасынынѳ исе эти чокѳ. Ислям кѳайнагѳасы кузѳ япрагѳыны апѳдыра — сараргѳан, солгѳан; Муждаба кѳайнагѳасы исе баарѳ гулю киби тазе. Ислям кѳайнагѳасы, киеви Мевлюттен, кѳардашы Муждабанынѳ не иш эткенини сораймы? Чалыша. Социалист Эмек Кѳараманы олды, орден алды, депутат сайланды, совхознынѳ кѳоджа бир болюгини чевире.

Ислям, енгиль машинанынѳ арт ястыгѳына кѳуруна берип отургѳан, мавымтыракѳ асфальт ёлдан, сефалы-сефалы кете. Тавы Москвадакисинден зерре кѳадар экин

дегиль. Аксине, Москвадакиси, энъ эйи инсанетлик саибя исе де, эр алда ябанджы бир адамшынь машинасы эди. Бу бири исе — къардашынынь. Янында, къайшагъасыны сайгъынен омузлап, киеви Мевлют де отура. Алла, севген къулунынь кетирип берир къолуна, дегенлери будыр даа...

Машина топракъ ёлгъа айланды. О ёл да терекликтен кете. Кетти-кетти де, ёл ортасында бир оба халкъынынь устюне барып чыкъты. Ислям, не экен деп бакъса, энъ огде къардашы Муждабаны коръди. Терли, токъ юзю, куньге пишип, бакъыр кесильген. Къыскъа баджакъ, къыскъа къоллы бугъа вуджуды къувет ве гъайретке толгъан.

ДОГЪМУШЛАР

Муждаба, къоллары авада, кимгедир недир бзгъырды. Шу арада шаматалы-патырдылы ёл авасы чалынды. Шофер, машинаны бир даа сагъгъа айландырып, къаршыда эки къат эвли, тереклик азбаргъа кирсетеджек олды. Лякин Муждаба, етишип, оны токътатты, машинанынь къапыны ачты, ичинден агъасыны къучагъына алып чыкъарды, эвине къучагъында алып барды, ичериде оны—дерсинъ тахткъа падишаны—йымшакъ креслогъа отуртты.

— Бильмиш ол, агъам, ерниъ башымнынь устюнде!— деди, эгилп, Ислямнынь башта къолуны, сонъ юзюни опъти, бундан сонъ, агъасы севинч козь яшлары беклер экен, къаба сесинен кулип йиберди:

— Ха-ха-ха. Ким ёкъ дей агъамны? Мына бар да! Къаршымда отура. Ха-ха-ха.

Адам, не къадар эеджанлы кульсе, о къадар дюльберлеше. Муждаба шакъылдап-шакъылдап куле. Бу эснада опынь ирп, тирп козьлери, яры-ярыгъа юмулып, яшлана, ачыкъ агъызынынь эки сыра сап-сагълам, ап-акъ тишип инджи топы киби парылдай. Ислям, къардашынынь сёфа-

лы кулюшине сукъланып, тьфу-тьфу, машалла сагълам-лыккъа деркен, ѳакъса, инджерек, назик бир къадын, хошкельдинъиз, деп онынъ къолуны опыти—Муждабанынъ апайы Ава экен. Шу арада, эмджем, деп бир бала онъа сарылды—Муждабанынъ огълу Абдулла экен. Ислям, Абдулланы къучакълап алып тизине салгъан, башыны сыйпап, юзюни-козюни бакъкъан арада къуветли бири, солдэн якълашып, Ислямнынъ озъ башыны къучагъына алды, юзюни юзюне, дудакъларыны дудакъларына кетирип, оны атеш опюшлерине пиширди—къардашы Меджит экен. Барекялла! Ислямнынъ озюнен Муждабагъа ѳепъземеген, узун бойлы, мазаллы, дюльбер бир йигит олып кеткен. Ислям бунъа севинир экен, къардашы Анифе агълап, вайвалап, зар-фигъан къопарып, онынъ этегине тюшти.

— Агъам, агъам, ким бильсин къайдаларгъа чыктып кеттинъ де, узун-узакъ йыллар бизни атеш эттинъ. Ятны якъышыпъдан даа якъын коръгендирсинъ даа, агъам,— деди.

Анифе — апай иште!— агъасыны севгени, онъа янгъаны, оны ким бильсин кимлерге пакъыллагъаны ичюн ойле деди. Ислям исе буны, ап-ачыкъ сиясий опыке, деп анълады.

— Яймагъанымны япты беллеп, энъ олмагъанда сен менн ындыжтма, къардашым,— дейджек олды. Лякин етиштирамады. Тёрде ихтияр бир къарт, еринден турды да, таягъы билегинде, Ислямнынъ къатына кельди ве, тебрикнаме окъур киби макъамлап, шойле деди:

— Башынъызнынъ язысына къардашларынъызнен бирге, оларнынъ джемаатдашлары бизлер де бутюн вакъыт яныкъладыкъ, мусафир! Янъгъыз атыннъ тозу чапъгъымаз. Сиз, узакъ ёлны якъын этип, джемаатынъызгъа къайттынъыз да, бизни яныкътап, озюнъизни янъгъызлыкътан къуртардынъыз. Хайырлы иш яптынъыз. Бунынъ ичюн сизге алайымыздан: эвалла!

Къартнынъ лафы битер-битмез Ислямнынъ огюнде башлары къалпакълы, беллерн къушакълы, къоллары явлыкълы эки аякъчы пейда олды.

— Сизни хошкельди софрасы беклей. Мужде софрасына буюрынъыз, мусафир!— дедилер аякъчылар.

Ислям, къардашы Аннфенинъ айткъаны къулагъыны ая тырнаса да, Ышкъа эр кимнинъ урьмет ве изетине джошкъан, еринден турды, аякъчыларнынъ пешинден башта боя къокъусы чыкъып битмеген бол-сал джам софагъа, андан къалабалыкъ азбаргъа чыкъты.

Къалабалыкънынъ бакъкъаны бу олса керек, Ислям босагъада корюнсенинен, чалгъы тантаналы, даветли «Кельсин, кельсин» авасыны чалды. О джазбелли авагъа тесирленип, йигит ве къызларнынъ Ыр талайы ойнамагъа, бир талайы йырмамагъа башлады.

Кельсин, кельсин,
Мусафир кельсин,
Келеджек олса, чапик кельсин.
Кельмейджек олса, хабер берсин...

Багъчада, авасы саф ешилликте, сыра-сыра столлар тизилген. Даа къаранлыкъ олмаса да, пытакъларгъа илинген неон лампалар энди янганлар—безизнен ортыули столларны кунъде къар киби парылдаталар. Ислямны терде къурулган миндерли сетке отурттылар. Шу арада Муждаба чапып кельди—къолунда къуманы бар. Меджит чапып кельди—тас туткъан, Анифе чапып кельди—омузына пускюлли юзбез аскъан.

— Сёз буюкнинъ, агъа, сув кучюкнинъ,— деди Анпфе.— Кучюклеринъ, сув кетирип, къатынъа кельдилер. Элинъни-бетинъни тазерт!

Муждаба сув текти, Меджит тас тутты, Анифе юзбез берди, софраларгъа ерлешкен халкъ:

— Сагълыкъ сувлары олсун!—деди.

Ислям Буудин—нидже йылаар эмнетиш бир махлюкъ экен, энди адам олды. Софралар ачылып, севинч ве сагъынч сёзлери айтылып башлагъан сонъ исе бусбутюн джошты. А сени олды оладжакъ — кырылды баджакъ, деп сёз айтылган, ава чалынган сайыш кяде бошатты. Башта зорнен, окъшуй-окъшуй ичти, сонъ — кейфлене-кейфлене — алышты. Анифе, буны корип, гъамланды—ябанджылыкъта ичи янып, ичкиджиликке урган заваллы, деди. Бир даа бакъса, агъасы, юзю дивар кесильген; аякъкъа турды, недир айтаджакъ олып, ярым-юрту тишли агъызыны ачты, лякин курмеклешкен тилини зорнен кыбырдатып, ачыкъ бир фикир айтмаздан эвель, тюбюнден пычылган терек киби, дарс йыкылды, берекет берсин, янында къардашы Муждабанынъ этегине тюшти.

Ислям, джисмен тирп олса да, рухан ольди. Лякин геджениш бир маалинде эсине келип, рухан да тирильсе, озюни пуф тешек-ястыкъта корьди. Козюне, терек япракълары арасындан, шенъ парылдылы, дюльбер бир йылдызыныпъ ярыгъы урды. Чолпан олса, танъ ачылаятса керек. Я бу не? Давул урулгангъа, даре къакъыльгъангъа, кемане, труба чалгангъа бенъзей. Эрте танъ маалиндеми? Бельки даа тек кеч акъшамдыр? Ислям, къана бакъайымчы, деп акъреълери фосфорлы саатини козюнинъ огюне кетиреджек олды. Лякин, кыбырдагъанынен, къабакъ киби шишкен башыныпъ ичинде кескин бир агъры дуйды, о къадар кескин ки, зору козюнинъ огюни бир даа къаранлыкълдады, оны бар сесинен:

— Аман, ярдым этинъиз!—деп багъыртты.

Анъы кёрланган Ислямнынъ инстинкти, яни аятына бекчилик якъан табиий къувети, бу дакъкъа олюм къоркъусы огюнде озюни янгъыз белледди, лякин янъылды: Ислямгъа, къардашы Анифе де, козь юммай, бекчилик ялып отура экен.

— Ярдым азыр, мына кѳолумда,—деди Анифе, агѳа-сына бир мешребе сарымсакѳлы, салкѳын язма ичирди. Ис-лямныѳ алы бир джорыкѳ олгѳан сонѳ исе девам этти:— Бизим Мевлют, озю ичмесе де, иялджыны биле. Яшлыгѳын-да бир ичмеси олгѳан. Саба козюни ачса, оледжек дере-джесине кельген. Буюн кунѳ язма, кѳатыкѳ ичип чыкѳкан. Эм яхшы олгѳан. Кѳайнагѳама да кѳатыкѳ, язма ичир, чокѳ ичир, деди. Озю агѳамларнен тойгѳа кетти. Бармаса-лар олмайджак эди. Акѳшам башындан юкѳлап кѳалгѳан Абдулланѳ саймасам, эвде топу мен кѳалдым. Ойле ынѳрандыѳ, ойле азапландыѳ,—юрегим кѳан олди. Ичме даа шуны, агѳам, ташла даа шуны?!

Ислям, кѳуршун киби агѳырлашкѳан бедениниѳ эр ери агѳырса да, кѳардашыныѳ ботен кѳоркѳусына куль-мейип оламады.

— Элимден кельмейджек,—деди.

Анифе абдырады.

— Ташламакѳмы?—деп сорады.

— Эбет,—деп джевапланды Ислям.

— Не ичюн?

— Даа башлагѳан ёкѳум, онынѳ ичюн.

— Я акѳшам ичтинѳ де?

— Сизлерни корьгеним сизден айрылгѳандан йигирми беш йыл сонѳ, ичкеним анадан догѳгѳандан эли йыл сонѳ сюфтеси эди. Адам сюфте не япмаз? Эр алда: «Сувсадым гѳает арадеттен кѳатты — сундылар бир джам толусы шер-бети». Олса, бир язма даа берчи! Арадетимни биѳ шербет-тен даа кѳуветли басты. Сайыдан яхшы этеджек, гѳальба.

Анифе, язма дегиль, уйле авгѳан сонѳ уюткѳанындан, бир бардакѳ кѳатыкѳ берди. Ислям, бурнуна кѳатыкѳ кѳокѳусы ургѳанынен, ана-бабасыныѳ янындаки гѳамсыз балалыгѳына кѳайтты: лезетнен уртлап, кѳатыкѳныѳ баш-та устюни — пишкен кѳаймагѳыны ютты, сонѳ — гѳылакѳ-гѳылакѳ—озюни ичти.

— Аман, эр ерим татлы-татлы экишиди,— деди.

Чолпан эп парылдар, кемане-даре эп чалыр экен, Муждаба, Ава, Мевлют, Меджит дёрти сюррип кельдилер. Муждаба бираз кейфленген.

— Олян, Мевлют, ёлда манъа агъыз ачтырмадынъ. Агъамыз тышарыда ята, уянта къоймайыкъ, дединъ. О десенъ агъам, якъын кель де, озюнъ коръ, уянгъан, ята,— деди.

— Раат юкъладышъызмы, агъа?— деп сорады Ава.

— Узун ёл юрип, ёрулып кельген, апдан сонъ бир даа ёрулгъан адамнынъ юкъусы раат олурмы?— деп Ислям ерине джевапланды Мевлют.

— Истеген шейинъ олса, айт, агъам, ернинъ устюнде олмаса, тюбюнден тапып кетиририм,— деди Меджит.

Лякин, узун асретлик йылларындан сонъ текрар сой-соп назы тапкъан бир адамгъа буз иритеджек о мубарек сыджакъ наздан гъайры не керек оладжакъ?

— Бир къатыкъ даа ичсем де, юкъласам. Сизлер де купъдюз чалышты, гедже тойда эглендишъыз. Ерлеринъизге барып раатланышъыз. Истегим бу. Анифе, сен де бар, акъайышъы бакъ!— деди Ислям, къатыгъыны ичип, ястыгъына ясланды ве шу арада, дерсинъ авадан енгиль бир зар, узакъ коклерге учып кетти. Йылдызлар алеминде юрди-юрди де, къайтып кельсе, Ерни энди экинди маалинде коръди. Къардашы Анифени кене башы уджында тапты.

— Уяндынъ я, агъам?— деди Анифе ве, аналыкъ дсре-джесине баргъан къыз къардаш шефкъатынен, онъа тюрюлю-тюрюлю эйиллик теклиф этти:— Къатыкъ берейимми? Меджит ситро, пиво алып кельди. Озю окъугъан: яз купълерни бирер шише пивонинъ адамгъа файдасы ола экен. Истесенъ, чай пиширейим, къаве къайнатайым. Татлымыз чокъ. Эр сой ашымыз да, шукюрлер олсун, бар. Не истейсинъ?

— Салкъын олса, бир пиво ичер эдим,— деди Ислям.

— Бузлыкъта тура.

— Къайда?

— Холодильникте. Муждаба агъам оиъа бузлыкъ дей. Шакъа эте: эки къатлы эвде отурып, дёртер къатлы сёзлер къулламагъа вакътым ёкъ, дей. Хо-ло-диль-ник дегиль де, буз-лыкъ, дей.

Пиво зияде сувугъан. Анифе шишени куньге къойып къайткъан сонъ, Ислям ондан:

— Сен эв бакъадырсынъ даа?— деп сорады.

— Ёкъ, сени бакъам. Бир озюнтини къалдырып кетмеге къыймайым,— деп джевапланды Анифе.

— Меним айткъаным башкъа: чалышмайсынъ, гъальба, дейим?

— Ёкъ, Абдулладан гъайры, эпимиз чалышамыз.

— Эпинъиз чалышмасанъыз олмайджакътыр, кечина-майджакътырсыз, я?

— Кечинишке къалгъан иш къолай. Адам эксе-орса, пи-ширсе-тюшюрсе, япында айван да кечине. Адам сырасын-да адам олмакъ—экип-орып, пиширип-тюшюрип яшамакъ зевкълы.

— Я эркеске иш тапыламы?

— О да къолай. Пек чокъ ишке адам тапылмай, бу ери къыйын.

КЕЧИНИШ. ДЮЛЬБЕР БИР КЪЫЗ ОЛГЪАН, АДАМ КЪЫДЫРА

Ислям, къардашы буны зияде къызып, арттырып айта белледп. Лякин акъшам, телевизор бакъып отургъанда, къардашынынъ акълы олгъанына къанды. Йырлы-оюнлы, шакъалы-мыскъыллы, шенъ концерттен сонъ экранда «Рек-ламалар ве илянлар» деген бир язы пейда олды. Абдулла атылып турды.

— Энди башлар баш кутмеге — онъа барсанъ бир, Ыунъа кельсенъ он унер деgege, — деп телевизорнынъ капалыны денъиштиреджек олды. Лякин Ислям дурдырды.

— Бакъайыкъ да, не айтыр экен? — деди.

— Не айтсын! Фелян ерге адам керек, туген ерге адам керек, деп тасырдар отурыр. Башкъасыны бильмез, — деп ачувиен джевапланды Абдулла.

— Башкъасынынъ мапъа керегин де ёкъ. Кёрнынъ бакъканы — эки козь, — деди Ислям.

— Эки козь? Бильмедим, багъышланъыз.

Абдулла, шай деди де, басамакънынъ бир сычравда энъ устуне чыкъып, эвини ичине кирип кетти ве шу арада, экинджи къатнынъ балкониындан, алтын бала сесинен:

— Геджелер хайыр, — деди.

— Хайыргъа, — деп джевапланды Муждаба.

— Хайыргъа, — деди бутюн къоранта.

Экранда дюльбер бир къыз пейда олды. Сеси кескин, апъы откъюр, тили ачыкъ — дерсинъ мунм бир иш япып дегиль де, тиши сагълам, иши ёкъ, фындыкъ чатлатып отура.

Къыз, шеэрнинъ алышвериш янъылыкъларыны — гастроном ве уннвермагларгъа не киби янъы маллар кельгенини, шеэрде не киби янъы кафелер ачылгъаныны, муштерини не киби сефалар беклегенини, экранда манзаралар косътешип, реклам этти де, илянаргъа кечти.

«Высотстройгъа» дюльгерлер, бетонджылар, ташчылар, сваркаджылар, арматураджылар, монтажджылар керек экен. Бекярларгъа ятакъханеде ер бериле экен.

«Узгипротяжпром», янъы санайы оджакъларына электрик инженерлери, техниклер, архитекторлар, топографлар, сметаджылар чагъыра. Иш акъкъыны энъ юксек, етекчи категориядан береджек экен.

Ташкент демир ёл идареси талакъ къаттырып чагъыра: демир ёл зенаатларынынъ эр бирине чокъ-чокъ адам керек,

бекярлар итакълы, эвлилер эвли олуурлар, гедже чалышкъан къыркъ секиз саат раатланыр, чалышкъанпынъ озюне яры фиятынен иш урбасы, озюне ве къоранта азаларына бедава демир ёл билетлери бериллир, зенаатсызларгъа зенаат огретиллир, транспорт институтлары ве техникумларында окъумакъ истегенлерге махсус курсларда азырлыкъ дерслери бериллир, дей.

Шеэр иджра комитети, юксек окъув юртларына кирамай къалгъан яшларны, шеэриниъ санайы оджакълары ве къуруджылыкъларына чагъыра: адам керек, адам керек, адам керек, дей.

Къыз, буны айтып, огюне — къаршысында отургъан Ислямнен Муждабагъа дегиль де, солуна — къамыш курсюлерде отургъан Ава, Анифе, Мевлют ве Меджитке бакъып, не ичюндири, кулип алды.

— Бу бири энди, кинаели айткъанда, къамъур устюне къотур — деди ве сонъ, дос-догъру Ислямгъа тикилип, девам этти: — Озюмиз ойле сыкълетте экемиз. Башкъырдастан да бизден ярдым истей. Иляни этинъиз: теджирибели гидротехник ве мелнираторлардан истекли не къадар бар исе, эписи бизге кельсин — саф орманлыкъта къурулгъан бол-сал, абадан, янъы эвлеримиз, къапыларыны ачкъан, сларны беклейлер, ёл масрафы устюне бир де кочъ парасы КЗОТ муджиби, бизден, — дей.

Къыз илянларны эеджанлы окъуса да, къорантада кимсени тесирлендирмедил. Ач къадрини токъ ёильмез, табиний. Тек бир Ислям, эр ери къулакъ, эп даа зияде джошты ве, илянлар биткенинен, Муждабагъа чевирильди:

— Чагъыра, я? Ялварып-ялкъарып, дюнья къадар эйлик адап чагъыра, я? — деп сорады ве, мурады джевап алмакъ дегиль, бунгъа сабыры да ёкъ, къызгъын-къызгъын девам этти: — Адам, аякъ урып, мий ёрып, кечиниш кыдырып юрмесин де, кечиниш озю, дюльбер къыз кыяфети алып, телевизоргъа чыкъып, адам кыдырсын — азыр кыс-

меттирим, кель, сенинъ олайым, десни... Бахтиярсыз, къардашым. Бизде бунинъ акси. Такъдир бизни чагъырылмагъа дегиль де, къувулмагъа алыштырды.

Секининъ кенарында, агъасынынъ эеджанына джошып огургъан Муждаба атылып турды:

— Эндиден сонъ сен де чагъырылырсынъ, бинъ бир ерге чагъырылырсынъ,— деди.

Ислям, дудакъларыны ойнатып, махэюн-махэюн кульди.

— Тлаинъе Ыал амма, къардашым, айткъанынъ менчюн насип оладжакъ шей дегиль,— деп джевапланды.

— О не ичюн?

— Тек Америкада дегиль, Тюркинеде де — ур патласын — капитализм укюм сюре,— онынъ ичюн.

— Я Тюркиенинъ сеннен не алып береджеги бар?

— Бу, бакъ, суаль. Ойлесни манъа Москвада да бермедилер. Джевабы баягъы замет истей.

Ислям, шай деди де, къорантанынъ къалгъан азаларыны да стол башына чагъырып алды.

— Озюмни айтмакъ зоруна къалдым. Лякин меселе меним озюмде дегиль, сизде. Кимнен иш корьгеннинъизни бильмели, онъа коре арекет этмелисиз,— деди.

КОЧЕБЕЛЕР ЛАГЕРИНДЕ

Ислям, тек эсир алынмакънен къалмады, гитлерджи экимлерге ярдымджылыкъ да япты. Меджбурен, табний. Тикленген баш шефкъатсыз кеснип алынгъанындан, Ислям, джаны татлы, Ыашыны эгди: юзю-козю ашагъыда, чочкъа киби, кунъ корьмез олды.

Бир кунъ гитлерджилер Ислямнынъ чалышкъан госпиталини шаркътан гъарбкъа айдадылар. Совет аскери, бильмем къуветсизленгенинден, бильмем даа зняде къуветлене-

джек олгъанындан, уджюмнини токътаткъан арада, гитлерджилер озьлери инглиз-американ аскерлерине уджюм ачкъан экенлер. Госпитальни зенгин бир чифтликке ерлештирдилер. О ерден гъарбкъа бираз даа кетсень Бельгиягъа, дженюпке кетсень Франциягъа чыкъаджакъ экенсинь.

Гитлерджилер, бу тарафта ишлери юрсе керек, рухландылар: урамыз, инглиз-американ аскери етсень тут, тапсань ал, зува, дедилер. Сайыдан ойле олгъандыр: яралы аз кельди. Лякин, чокъкъа бармадан гитлерджилер кене яйгъара къопардылар. Шаркъта совет аскери эвелькинден даа къуветли уджюм ачкъан экен. Автомашиналар, танклар, бронетранспортёрлар, тартылма топлар устюнде сюрю-сюрю немис аскери, ерни-кокни титретип, гъарбдан кене шаркъкъа ынтылды. Госпиталь де аман шаркъкъа ёнсемек эмири алды амма, ёнеп оламады — устюне, ич бир аскерсиз, ап-ачыкъ ёлдан, кене автомашиналар, танклар, бронетранспортёрлар устюнде, инглиз аскери сюрип кельди.

Ислам бир даа эсир алынды. Миллети немсе олмагъаны анълашылгъан сонъ, кочебелер лагерине алуштырылды. Кочебелер дегени — ватанларындан къопкъан кимселер экен: бирлери, къулджасына чалыштырылмакъ ичюн, меджбурен кетирильгенлер; башкъалары, ватанларына къаршы гюнаярлыкъ япкъанларындан, озьлери къачып кельгенлер.

Лагерде бинъге якъын адам бар. Советли тюрк-татар халкъларынынъ алайындан о орталыкъта не къадар адам тапылгъан олса, эпिसини бир лагерге ерлештиргенлер. Дженк вакъияларынынъ озьлери ве о вакъиялар хусусында лагерге келип еткен хаберлер, кино кадрлары киби, депшишип алып турдылар — бири корюльгендже о бири келип басты. Бир кунъ, баарь келип, ава къызгъанда, совет аскери Берлинни алаята, бир къысмы да бизге джувукълай, дедилер.

Адамларнышъ джапыны якъкъан дженк инает битти. Джумле алемнен бирге Ислям да терен бир кокюс кечирди амма, лагерни эп даа зияде раатсызлангъан ве сонъ-сонъунда зар-фигъан къопаргъан корьди. Эмиш, эвельки совет адамлары Германияда тутулгъан ерлеринде ольдюрилелер. Эмиш, союздаш аскер, эки арада япылгъан мукъавеленинъ укюминдже, лагернинъ бутюн халкъыны совет аскерининъ элине береджек. Огърадыкъмы дубарагъа, не олу алымыз, деди лагер халкъы. Ислям бу хаберининъ ялашмы, керчекми олгъаныны офицерлерден сорап бакъты. Арадан бири билъгси чыкъты: «Я не? Совет укюми къатты укюм — душманынынъ элине тюшкен советлнинъ душманындан даа душман таный»,— деди.

Ислям да абдырады. Эртеси кунъ бир къара хабер даа джайрады. Эмиш, советтен адамлар кельген. Лагерде языхане ачып, кочебелерни джедвельге аладжакъ да, сизни ренатриация япамыз — ватанынъызгъа къайтарамыз, деп чыкъарып атаджакълар.

— Догъру,— деди анавы алляме офицер.— Совет адамлары энди мындалар.

Эр ким олюм къоркъусында джан чекишир экен, уйле маалинде лагерни гуръ деллял сеси янгъыратты.

— Азбаргъа, азбаргъа! Имдат кельди — азбаргъа! — деди о сес.

ДЖЕБЭДЕШ МИЛЛЕТДЕШ

Ислям да чыкъты. Азбарнынъ тёрюнде, аякъ ёл огюнде, къоджа бир мейдан бар. Халкъ, о мейданда бир столны сарып алгъан, зий-чувлай. Къармакъ буруп, бакъа козь. къарт бир адам, билъмем тюркчесини татарлаштырып, билъмем татарджасыны тюрклештирип, айны заманда эм наснат окъуй, эм де буйрукъ бере.

— Бурасы демократидир,— дей ве, халкъкъа сувукъ бакъа назары атып, девам эте:— Бурада кимсе кимсее мани олмаз, сиз де бана мани олман. Баджакъларынызын тюбюндекиси тазе оттыр ки, эльбисенизи булаштырмаз,— ере чёкюн де, бен эркеси коре билейим, эркес де бени корьсюн, эпинизин имкянымыз бир олсун. Демократидир — чёкин, дедимми — чёкюн!

Халкъ чёкти. Къомшусы, агъызыны Ислямнынъ къулагъына янаштырды.

— Таныйсынъмы?— деп сорады.

— Ёкъ,—деп джевапланды Ислям.

— Буюк адам. Заманынен къурултайда министр эди.

— Я шимди ким?

— Не билейим оны. Бизлерни къуртармагъа кельген, дей.

Анавы адам девам этти:

— Миллетдешлерим, диндешлерим, къардашларым, къандашларым! Хабердар олдум ки, аранызда дешетли бир лаф вар: сизни бурада къуршунлайджакълармыш. Ялан! Сизни ватаныныза гётюреджеклер. Орада, гёрене бин йыл ибрет олсун дсе эр биринизни яшадыгъы койлериниз, шеэрлеринизде дара асаджакълар.

Асаджакълар, дедимми? Ислямнынъ эр ери сув олды. Немсе экими, Москва далгъасыны туткъан, озю Ислямгъа советтен радио динълетти. Бинъ докъуз юк къыркъ учь сенеси эди.. Немселерден урып къайтарып алгъан Харьков шеэринде совет аскери фашистлерге хызмет эткен бир къач ерлинни якъалагъан. Суд оларны хапн тапыгъан ве халкъ огюнде астыргъан. О заман радио буны айтты, шимди къармакъ бурун да буны айта. Советте ойле джеза ёкъ эди, энди дженк дешетинде олгъандыр даа...

Ислям, ичи атеш, тышы сув, буларны тюшюнир экен, бакъа козь адам сёзюни девам этеберди. Ислям, онынъ узун-узакъ айткъанындан, ашагъыдакилерни анълады:

О адам, миллетдешлерини азаплы олюмден кѳуртармакъ ичюн, янган-яктылган, ялварган-ялкѳарган да, ниаат, бир десте паспорт пейдалай билген. Бом-бош паспортлар. Бирер данесини, янында язарлары бар, джаныны кѳуртармакъ истегенлерге толдыртаджакъ. Янъы паспорт саибни озюнни, бабасынни адыны ве догъган йылын догъру яздыраджакъ, тек янъы сой ады, яни янъы фамилия алгджакъ. О сой ады, русча «ов-нен, яда татар мырзаларынджа «ский»-нен битмейджек де, месяля: «Байяр», «Мендерес», «Алтан», «Ялчин» киби тюрк сой адларына, яни тюрк фамилияларына бенъзейджек. Ойле паспортлы кимсе советликтен чыкъаджакъ, кокте кѳуртал киби сербест оладжакъ. Лякин, эйиликке озю де кемлик япмайджакъ: элинден, шу паспортларнынъ эр бирине дюнья кѳадар пара тѳккен мерамет саиплерине, энъ аздан учъ йыл сизини элинизде чалышаджакъым, деген бир язы береджек. Олганым шу.

— Олюм панджасына дюшмек, нешли аятын лезетини татмакъ истегенлер аягъа дурсунлар. Истемеем истеге токѳунмасын. Бурасы демократидир ки, ойре арекете мусааде вермеѳр, разы олмаяны советтен эвель якъалаѳр.

Аджакъа турганлар да олды, отурып кѳалганлар да. Ислям, дешетли Харьков дарагъачы козюнни огюнде, лячаре турды. Сырасы кельген сонъ, озюне паспорт толдыртып башлады, сой адында токѳталып кѳалды, бана кѳулагъына фысылдаган кѳомшусы Ислямгъа ярдымгъа етишти.

— Бир ерде отургъанымыз баягъы олды. Кѳавгъалашканы, давалашканыны корьген ѳкъум. Демек, юваш адам, сизджесине — сакин адам. Алына да агъламай. Демек, йигит адам, сизджесине — эр адам. Сакин эр денъ де, битсин, темиз тюркче олур, — деди.

— Би мана бирен икки сѳз гошугъ язылыр, эриф!

Къалемдар тюрк, буны айтты да, Ислямнынъ сой адыны, онынъ мектептеи бильген латин арфлеринен: «Сакинер» деп язды.

Янъы паспорт алгъанларны Стамбулгъа алып кетти ве шеэр кепарында, кене лагерь олса керек, юксек исарлы балабан бир азбарнынъ нчинде сыра-сыра къурулгъан баракларгъа ерлештирдилер. Эки кунъ раатландыргъан, устьлерн-башларыны ювдыргъан, ДДТ-нен дезинфекциялагъан сонъ, янъы «тюрклерни» топ-топ айырып башладылар. Эр бир топкъа тюрлю мемлекет ве къыта ады бердилер. Ислям австралиялылар топуна расткельди. Миллетдешининъ элинден Германияда алгъан тюрк паспортынынъ эйилигини Австралиягъа къайтармагъа дучар этильди. Себебини тек Австралияда, юз бинълердже къой сабининъ фермасында чалышып башлагъан сонъ анълады. О заман кочебесен толу, йыкъыкъ Авропада Австралия эсгинлеринен япылгъан мукъавеленинъ шартынджа ве о мукъавелеге эр кимнинъ къошкъан язысында, Тюркиеден кельген адамларнынъ, бу сайыдан Ислямнынъ да, аман-аман яры къазанчы, замет акъкъы оларакъ, анавы къармакъ бурунгъа кете экен: Эрнест Хьюзнынъ гангстерхане хастаханеси киби, онынъ миллетдешлиги де джепдешлик чыкъты.

— Шай этип мен, бутюн беляларым устуне, бир де тюрк тебасы, тюрк гражданы олдым. Энди... эпинъиз бу ердесиз... укум къарарынъызны чыкъара билесиз.

Ислям, икяесини шай деп битирди де, энди оль десенъиз оледжегим, къал десенъиз къаладжагъым, дер киби башыны эди. Къардашларынынъ алы мушкуль олды. Япкъанынъ, эльбет де, яхшы дегиль, деселер бу ерге севинч арзулап кельген агъаларыны якъаджакълар. Хайыр, япкъанында яманлыкъ ёкъ, деселер, гъальба, эм озълерини, эм де агъаларыны алдатаджакълар. Не десинлер?

Орталыкъны агъыр бир сукюнет басты.

— Четте чет эвнинъ адамы олгъанынъ киби, озюнде озъ эвинънинъ адамы олурсынъ даа, агъам,— деп о сукюнетни бозды Анифе.

— Я не!— деп, агъасындан зияде, озюне айтты Меджит.

— Чаресизлик гюнасыны мен, адам дегиль, алла олсам да гюна саймаз эдим,— деди Ава.

— Ойле де япылды. Дженк къалабалыгъындан къалма аладжакъ-береджеклернинъ эсабы кесильди. Гюна багъышланды, савап алтын дефтерге язылды,— деп Аванынъ фикрини къуветлендирди Мевлют.

— Екъ,— деди Муждаба.— Бир гюна — фашистлернен бир олып, ватандашларына къылынув, зулум-хышым япув, оларны тек-тюк, топ-топ къуршунлав гюнасы — багъышлангъан ёкъ ве ич бир заман багъышланмайджакъ. Ойле адамлар, джандан гитлерджи олгъанларыны, къанлы джипаётлеринен исбат эттилер.

Муждаба, буны да айтты, шашып-шашмалап да къалды. Бакъса: агъасы, козь кенарларыныпъ, янакъ чуурларынынъ, дудакъ кошелерининъ бурюшиклери аджыныкълы топлангъан, къор козьлери йылтырагъан, атылып турды.

— Лафынъны тюшюнип айт, къардашым: гитлерджи олгъан ёкъум мен,— деп багъырды.

Муждаба да турды, агъасыны къучакълады, ерине отуртты, топ-топ бурюшигини пешманлыкъ козь яшынен опе-опе, шойле деди:

— Фикиримни я мен янълыш айттым, я да сен янълыш апъладынъ. Сени — бизнен бир ана-бабанынъ баласыны — мен, гитлерджи деселер де, инанмаз эдим. Амма сени яхшы бильгенлерден кимсе манъа ойле демедн. Янды заваллы, деген исе чокъ олды. Ялварам, янма; ялварам, дарылма, агъам?!

АГЪА — КЪРДАШ ДАВАСЫ

Саба, юкъусындан уянгъанда, Ислям озюни балалыкъта койдекиси киби мурадлы, шенъ дуйды. Къардашы Анифенинъ: «Булар — сенинъ, Муждаба агъам аселет алдырды», деп даа акъшам азырлап салгъан къаверенки пижамынен къырмызы мешин папучлерни де, дерсинъ балалыкъта байрам урбасыны, севине-севине кийди. Ачыкъ пенджеренинъ янына барып, татлы-татлы керильди. Тышкъа козь ташлагъанынен бир даа севинди. Озю экинджи къатта экеп, ашагъысы-юкъарысыны бакъа-бакъа тоямады. Не гузель ер! Дерсинъ чивит къатылгъан, ачыкъ магы, енгиль кокую ким бильсин къайда юксельген; къаралды багълары, багъчаларынен бирге, ачыкъ ерлерде, хусусан арыкъ кенарларында, саба ели эскен сайын, тепринип, къыбырдап алгъан тизден оту да эрте бааръдекиси киби ем-ешиль. Къушларнынъ бирлери кокте учуша, о бирлери тереклерде отюше. Ислямнынъ юкъудан койи, балалыгъыны хатырлап уянамасынынъ себеби бу экен даа.

— Энди тапасынъ бир дагъ озени де, якъасынъ беденинъни сувунынъ салкъынына...

Къальбинде апансыздан догъгъан бу истегини Ислям, шадуман олгъанындан, къычырып турып, озю-озюне тилинен де айтты. Къапыдан, онынъ сесини эшитип олса керек, къардашы Муждаба келип кирди. Бакъыр юзю кунешли, козьлери тебессюмли, саба-шериф айтты, ал-хатыр сорады, сонъ:

— Комплекс-комплекс физзарядка язылы лентамыз бар. Адетинъ олса, айландырайым, теппирислен. Ашагъыда салкъын-сыджакъ сувлы ваннамыз да душлы. Истесенъ, кирип чыкы!— деди.

Енгиль музыкалы зарядканен душ Ислямнынъ вуджут ве рух къуветини арттырмакънен бирге, сонъ йылларда биринджи кере маддесини де ачты. Муждаба, дерсинъ агъа-

сынынъ эр бир арзусыны озъ ичинде дуя, аман огюнде пей-
да олды.

— Энди юр, сабалыгъымызны бакъайыкъ!— деди,
оны серги тюбюнде къурулгъан софрагъа алып
кетти.

Кунеш энди та къушлыкъ маалине юксельген. Ойле исе
де, сунджакъ синъирмеге бинасы аз, амма серинлик дагъыт-
магъа талдалыгъы чокъ бу орталыкънынъ гедже бир джор-
рукъ сувугъан авасыны аля къыздырын етиштира-
магъан.

Муждаба, тишлери сагълам, зарлары силекейли, чап-
чуп чайнап, гаджир-гуджур кемирип, агъыз-агъыз аш ютар
экен, болюгюннинъ бугунъ биринджи кунъ памукъ тамы-
рына чыкъкъаныны, бутюн къорантанынъ ишке кетке-
нини, адамлар ерлеринде, техника эллеринде олгъанындан,
шу дакъкъа конкрет иши ёкъ, агъасынынъ янында озю
къалгъаныны, къартоплы этни де согъаилап, помидорлап,
озю пиширгенини айтты. Сонъ тарлаларгъа авушты. Анда
тюркюли, кулькюли. къызгъын ишли байрам башлады,
деди. Билек тирсп, бель букип етиштиргенини энди абрап
алмагъа тутунганына эр ким севине. Абдулла биле,
олгъайдым озюм гедже къаранлыгъы да, ачылып кетип,
бергейдим ёл саба ярыгъына, деп танъ аткъанджек козь
юммады. Абдулла джошты амма, ондан буюклери —
халкъ киби къуванмакъ къайда?— башлары эгик,
яныкълы кеттилер.

— Бир шей олды ёкъса?— деди Ислям.

— Гъам юттылар,— деп джевапланды Муждаба.—
Анифе тап агълады. Я не япсын? Йыллар бойы ёлдан козь
алмады. Сенсинъ беллеп, бинъ бир ябанджыгъа алданды.
Энди, гъальба, агъамнынъ озюне де алданаджагъым, дей.
Келир де, бош тёрюмизнен бирге, гонълюмизнинъ де бош
ерини толдырыр беллей эдим, о десенъ, ер юткъур Аме-
рикасынамы, Тюркнесиннеми къайтып, тёрюмизнен гонълю-

мизни, гъальба, кене бош къалдыраджакъ, дей. Эсасы бармы баре къоркъусынынь?

— Языкълар олсун, бар,— деди Ислям.

Муждаба бир тюрлю олды. Къалын билекли, къыска къолларынен бирге, тюктен къараргъан, ачыкъ якъалы, къалкъыкъ кокюснини де столгъа тиреп отурыр экен, дерсинъ огюнде яшып яшынлагъан, ардына чекильди.

— Ана санъа бир шей даа. Демек, Анифенинь тюшюнгени догъру: къайтаджакъсынь?— деп сорады.

— Туристим ки, башкъа не япа билирим?— деп суальге суальнен джевапланды Ислям.

— Я къалсанъ?

— Акъкъым ёкъ.

— Аслынъа къайтмагъа, кене озъ юртунънынь эвляды олмагъамы?

— Башта бир, аслыма къайтмагъа мен даа аслымдан чыкъкъан ёкъум. Экинджи де, кёрнынъ бакъкъаны эки козь исе, меним бакъкъаным тек бир юрт — озюмнинъ азиз юртум олды.

— Я не тутты?

— Къоркъу. Бир де — айттым энди — чет эль паспорты.

— Къоркъунъ мартавал, паспортынъ — къалп. Къалмакъ ичюн ич бири узюрли дегиль.

Агъа-къардаш сустылар. Лафны тикейтип, бири-бирини инджытмакъ, дарылтмакъ, бири-бирининъ джаныны агъыртмакъ истемедилер. Лякин, нисан эвлядыны бийлеген фикир кокте топлангъан булут киби дир. Булут дымыны къуймай дагъылмагъаны киби, азыр фикир де айтылмай, беян олунмай тынмай. Лаф ерини тапсын да, кене джаным, кене козюм, денильгени бу олса керек. Бираздан, серги алтында юрюнип, экиде бир къызгъан Муждабанен, ичи къызса да, тышы тынч корюльген Ислям арасында озъ-озълюгинден шойле бир лакъырды туташып кетти.

Муждаба:

— О тарафта сизге не айтылгъаныны бильмейим. Лякин, козюм бар — корем, акъылым бар — анълайым: рухынъ аля кечмишнен кечине — бизчюн энди тарих олып къалгъан узакъ кечмишнен кечине.

Ислям:

— Узакъ кечмиш якъын келеджек ола билир, дейлер о тарафта.

Муждаба:

— Янълыш. Бала къызамыкъкъа бир тутулыр.

Ислям:

— Бала къызамыкъкъа?

Муждаба:

— Я не? Айры адам бедени киби, джемиет бедени де, эр бир хатасы, эр бир хасталыгъына къаршы ичинде аят къувети, иммунитет асыл эте — о хатасы, о хасталыгъыны бир даа олдырмай.

Ислям:

— Социализм затен хата бильмеген бир джемиеттир, дей тургъанлар бизим заманымызда.

Муждаба:

— Ойле тюшюнмекнинъ озю бир хасталыкъ эди. Социализм, коктен энген мелянке дегиль, — ерде капитализмден догъды, ана-бабасынынъ хасталыкъларыны о да кечире, хаталарыны о да япа. Лякин, озьлерине аят къурув къуветинде балалар умумен ана-бабаларындан эр заман устюн олгъанлары киби, социализм де джемиетке аят къурув къуветинде анасы капитализмден къат-къат устюндир. Буны, акъшам телевизор къаршысында отурып, озюнь де тасдыкъладынь. Дейджегим: бир япылгъан хата бир даа текрарланмаз.

Ислям:

— Табиатта акси де ола, дейлер о тарафта. Къарлы-бузлы къыштан чыккып, ана баарь ешерди, мына яз гурь-

леди, дегендже бир даа аязлы-боранлы кыйш кыйтып келе, дейлер.

Муждаба:

— Ерини кунеш этрафында ойле дёнмесинден илери кельген мевсюм депыншини социализм джемнетинини илери лев кянууларынен бир этмек олурмы?

Ислям:

— Я мекянымыз Ер дегильми?

Муждаба:

— Олса не? Ер — кюл. Кунеш кюлу, арман-къазык-къа багълы ат киби, Кунешке багълы, онын чевресинде дёнип алып турмактай гыйры шей япамай. Амма джемнет, амма социализм джемнетт арекет ёлуны озю сечип ала, окъ киби, эджидады Кяинатнын озю киби, эп огюне вызлай, азиз хаялына — бинълердже йыллык омур теджрибесинен кескинлешкен акъыл козю огюндеки эйилклернин эп эйисине ынтылган. Буны мевсюм текрарына бенъзетмек олурмы? Валлаи, агъам, сенин о тарафынъ я зыр джанлъ, я да — ичи къара — аселет ялаи айта.

Ислям:

— Я барып да, айткъаны догъру чыкъса! Манъа мында, не ичию душмангъа эсир тюштинъ, тире къалдырса — сени озюне чалыштыраджагъыны, ёкъ десеп — джанынъны аладжагъыны билъдинъ, не ичию озюнъни озюнъ эль-дирмединъ, деселер?

Муждаба:

— Эски сачмалыкъ. Буны, озюнъ барып ялварсанъ да, япмазлар. Акъылыны ойнаткъан беллерлер сени. Рухынъ сайыдан кечмишпен кечине, агъам, заман ашына авуштыр рухынъны!

Ислям:

— Фараз этейик, дегсинини яптым: мени озюне тельмирткен юртумда къоркъмай къалмагъа, асыл макъсадым, аят талабым да бу — олгъанындан, севине-севине разы

олдым. Я къалмакъ ичюп, къайда барыладжакъ да, кимге мураджаат этиледжек?

Муждаба:

— Къолунъдан кягъыт берсенъ етер. Къалгъаныны мен озюм япарым.

Ислям:

— Ойлесининъ бизге кереги ёкъ, къайтсын, демез-лерми?

Муждаба:

— Мен депутатым, агъам, элимизден кельсе, ити-яджлыгъа эйилек япмагъан вакъытымыз олгъаны ёкъ.

Серт булут дымьндан, эеджанлы фикир араретинден бешанды: агъа-къардаш енгиллешти-севиништилер, къучакълашты-оюштылер. Ислям, Америкадамы ойле ишкир-лешкен, ёкъса ичининъ зоруна даянамай сабырынымы гъайыш эткен, аман ишке киришти. Элине къалем алды, огюне кягъыт салды амма, кимге языладжакъ, насыл языладжакъ? «Насыл» меселеси къолай, табиий: тили бар — тилегини аяллатыр. Лякин кимге? Сайыдан, бойле чаталлы меселелерни не ер бакъа, ким чезе?

— Милиция биледир. Башлыгъы — танышым, райком-да бюродашым. Корип акъыл танышайым да, акъшам язар-сынъ, — деди Муждаба.

БИРИНДЖИ ПАМУКЪ СЫЙЫ

Сонъ заманларда Ислям, тышы инсан исе де, ичи денъиз олгъандыр даа, — текрар далгъаланды. Къардашы чыктып кеткен сонъ, эеджанланмагъан ери ёкъ, чевреде кимсе корюнмей, трусикте къалып, озюни гурь откъа атты, къокъу-лы, тазе ешилликте, даа янъы туварылгъан ат киби, сефалы-сефалы авнады, сонъ, чапып барып, гамаккъа узан-ды, дерсинъ дююлыр-дююлмаз нефес алып, шувултысыз

тепренген япракъларгъа бакъа-бакъа, шифалы, нурлы, саф авада ятты. Озь бахтындан озю къоркъып, гъурбетликте эзiette къалгъан Энвернен Серверни, омюр зоруна даяпмай татлы джанындан айырылгъан Эрнест Хьюзны тюшюнеджек олды, лякин — ач къадрини токъ билъмез! — япамады. Насыл? Ач къадрини токъ билъмез, дедими? Янълыш. Изин берселер, юртунда къалса, бунынъ алем ичюн де, озю ичюн де янълыш олгъаныны Ислям, алемден билъ зняде, озюне танытыр: адамгъа эр адымында иш ачкъан бу йигит мемлекетте расткельген ишни япып пара арттырыр да, гъурбетлик къардашларыны да янына алдырыр, оларны да сой-соплы, шефкъатлы анаюрт къучагъына къайтарыр, Эрнест Хьюзны да яшадыкъча унутмаз: сымасы козюнишъ огюнде, эйкелли тюрбесини ясатыр да, мусааде алып, якъын мезарлыкъкъа ерлештирир — барсын, ватанында тирисине ер тапамагъан о бичаре баре мында олжусине хатре ери тапсын...

— Япадажгъынъыз догъру иш, эмдже, селямалейкюм!

Ислям сескенди. Буны чынъылтылы бала сесинен. дерсинъ ер тюбюнден чыкъып, гамак янында апансыздан пейда олгъан Абдулла айтты.

Ислям атылып турды.

— Алейкюмселам, — деди, чыпакълыгъына, бир де эр ери кемикли вуджудынынъ чантырлыгъына утангъанындан, устюне чаршаф атып, кене ятты.

— Меним насыл иш япадажгъымны къайдан билъдинъ? — деп сорады.

— Бабам айтты, — деди Абдулла. — Ойле севиндим. Тарла ичинде эдим — бир тарла дерсинъ эки олды. Халкъ да севинди, мени сизге ёллады: бизде къаладжакъ олгъан сонъ, ильк памукъ сыйына да кельсин, бизнен бирге сыйлансын, деди.

— О насыл сый?

— Айттым да: илкъ памукъ сыйы. Озъара къошулыша да, памукъкъа чыкъкъан биринджи кунюмизде уйлелигнмиз, акъшамлыгъымызны болюк багъчасында джемаат къазанындан эпимиз бирге ашаймыз. Тюрлю емиш, лимонад, морожрый де ола. Чалгъы чала, акъшам концерт бериле. Тавланамыз.

Ислям тек тавланмакънен къалмады, торуныны шашырып, ёлда бир янъылыкъ да ачты. Памукъны балалыгъындан санайы малы саймагъа алышкъан. Къардашы, бугунъ памукъкъа чыкътыкъ, дегенде де буны кинаели бир ибаре деп анълады. Онынъ ичюн шимди, терекликтен кетер экен, солунда ап-акъ, къоджа бир тарла корип, оны чечек экини беледи. бильген адам олып, торунындан:

— Ягъыны озюнгиз сыкъып аласызмы?— деп сорады. Абдулла тааджипленди.

— Ненинъ ягъыны?

Ислям, башы ве козьлеринен тарлагъа ишарет этти.

— Ана, оськен де?

— Чигитининъ ягъы чокъ, дей. Лякин бизге онынъ озю — памугъы мот.

Энди Ислям тааджипленди.

— Ненинъ памугъы?

— Шунынъ даа — памукънынъ.

— Памукъ дегенингиз бумы ёкъса?

— Я даа неге памукъ дейджекмиз?

Ислям, эм япкъанына эм де бильмегенини пешман этип, чапып барып, тарланынъ ичине кирди, акъ гуль памукъларгъа, токътап турып, узун-узакъ хошланды, эгиллип, бирини явашчыкътан тутып бакъты, сонъ, къопапып алып, узун ве индже пармакъларынен тинтип башлады.

— Эбет, озю. Памукънынъ озю,— деди.

— Ёкъ, даа озю олгъаны ёкъ. Заводгъа кирип чыксын да, сонъ озю олур,— деди Абдулла.

Узакъта, дёрт тарафтан терекнен оралгъан шу къулан тарланынъ сонъунда, къуаллалл гемпелерни анъдыргъан худжур машиналар йылыша. Ислям оларгъа ынтылды. Лякин Абдулла:

— Елумыз бу якъта,— деп оны кене терекликке чекти.

Шай этип олар, эмдже-торун, буюкли-кучюкли, ярашыкълы, янъы эвлер арасындан, кесек-кесек терекликлернинъ биринден дигерине кечип, кеттилер-кеттилер де, кене буюкче бир терекликке барып кирдилер.

— Джемаат багъчамыз,— деди Абдулла.

Дикъкъат эткен олса, Ислям буны озю де анълайджакъ эди. Биле: Советлер Бирлигинде адам — эял парасы азлыкъ этер — бир озю ойле багъча къурамаз, оны ойле гузель донатамаз, ойле гузель бакъамаз, ойле тертипилли тутамаз. Бирин-бирини кесип, тюрлю тарафкъа кеткен ёлларына, дерсинъ даа шимдичик, алтын къум сепилъген. Ёллар арасында, де учъкоше, де дёрткоше, де тос-тёгерек терек топарларындан эр бирининъ чевресине, къой киби къыркыкъ, чалы къоралар туттырылгъан. Адам ве айван аягъы басмагъанындан, тереклернинъ тюблери де, тёпелери киби, ем-ешилъ. О ешилликлерден базыларынынъ ичинде, бакъкъаиларны сукъландырып, маналы, теспилли эйкеллер агъарып тура. Комбинезонлы, дызман бир йигит, сол эли штурвалда, сагъы къашларынынъ устюнде, кунешли огюне козь тиккен — гъальба, ашсызгъа даа чокъ ашлы, сув сызгъа даа чокъ сувлы, сыкълетлиге даа чокъ ярдымлы ярыныны сейир эте. Шефкъатл, яш бир ана, юзю нурлангъан, нешели, сагълам вуджуды тепренген, сютли кокюсини чыкътарып, къучагъында баласына мемеле берджек олып тура. Эрлери трусликли, къадындары исе эм трусликли, эм де лифчикли бир группа спортсмен, дюльбер вуджутларына тюрлю тавур алдыргъан, бири топ къакъа, бири сюнгу фырлата, бири — къуш олмакъ истей — къанат ерине къол керген, кокке уадажакъ, бири — балыкъ

олмакъ истей — эгик кевдесини огюне ынтылдыргъан, къоллары артында, озюни сувгъа атаджакъ. Эм атмагъа сувы да бар экен багъчанынъ: эмдже-торун, туюбу ве кенарлары бетонлангъан бир ирмакъкъа барып чыкътылар.

— Арыкъ эди, озюмиз яптыкъ, — деди Абдулла.

Ирмакынынъ ичинде, прили-уфакълы чешит балыкънен бирге, алтын балыкълар да ялдай.

— Ярашыкълыкъ ичюн алдырдыкъ. Токъунмакъ олмай, — деп тенбеледи Абдулла.

Кок киби ачыкъ боялы копиорчиктен буюк бир мейдангъа чыкътылар. Къаршыларында, таш къалдырым устюнде, тахта табанлы, пластмасса диварлы, балабан бир сана корьдилер. Солда, сельби тереклерининъ талдасында, адамлар, къум ёл кенарында атешлер якъкъан къазан-къазан аш пиширелер. Абдулла, пешинден Ислям да, ашычыларнынъ япына бардылар.

— Иш къолай олсун, джемаат, селямалейкюм! — деди Ислям.

— Алла разы олсун, алейкюмселям! — деди такъиелли, эсмери бир къырджыман.

— Сагъ олунъ! — деди эля козь, ал янакъ, сарышын бир яш.

— Чокъ яшанъ! — деди дёгме бурун, чыкъыкъ джакъ, чапа тиш бир къарт.

— Хошкельдинъ, мусафир! — деди арыкъчаракъ, тирнекли, марамалы бир къартый.

Ашчылар ишлерине далгъан арада эмдже торунындан сорады:

— Эписи татардыр даа буларнынъ, — деди.

— Ёкъ, — деп джевапланды Абдулла. — Такъиеллиси — озьбек — палав пишере, ялын башлы, сарышыны — рус — ши пишире, чапа тиш къарт — корей — кукси пишире, къартанай — татар къартиси — ягъ къыздыраятыр, чибек рек пиширип башлайджакъ.

— Я селямымны эписи татарджа алды да?

— Бу ерде татар чокъ, коресиз.

Ким коре? Исляммы? Я не пчюн корьмесин? Шимди Нью-Йорктакиси киби, эвеллери мында да бири-биринден айры, бири-бирине гъарез миллетлернинъ бири-биринен къошулушув, инсанлашув процессини Ислям та башында, Абдулла даа дюньяда ёкъ экенде корьди, озю де о процессте къайнады. Бакъ да севин иште: ишлери бир, кечинишлери бир олгъан сонъ, озьлери де бирлер. Эйи миллий ашларынен, демек эйи миллий хусуспетлеринен сыйылашалар — бири-биринде эйилик арттыралар, Нью-Йорк исе, футбол командаларыны биле, йигит инсан эвлядларындан дегиль де, «миллет» эвлядларындан къура, о эвлядларны бири-бирине къаршы къоя, бири-биринен душманлаштыра. Ислямнынъ ёлгъа чыкъаджакъта Серверден анълагъанына коре, татар яшларындан да бир футбол командасы къургъан, эм оны еудий командасынен тутуштырмагъа да стишкен. Татар яшлары енъильгенлер. Лякин энди енъерминъ, дей экенлер.

Ислям. чыкъ тамласында кунеш корип, тюшонджеге далгъан экен, бирден-бирге репродуктор чалды. Кескин сесли бир къыз, кене татарджа, махсус илян окъуды: «Дикъкъат! — деди. — Сыйгъа йигирми дакъкъа къалды. Эр ким, ишини быракъаджакъ да, элини-бетини ювып, саат биргеджек сый софрасына келеджек. Эки саат сонъ, тамам учъте, кене иш башлайджакъ. Багъча мейданында ниметли, зинетли сый софрасы сизни беклей, аркъадашлар!» Къыз сеси кесильди, ерине музыка сеси янгъырады, чалгъы гурьдели ёл авасы чалды.

— Озь радиоузелымыз, — деди Абдулла. — Чалгъы да озюмизнинъки. Лякин шимдикиси — лента чалгъысы. Магнитофоннен язып ала да, айландыралар.

Къызнынъ софра дегени презентлер экен, бираз эректе, кене сельбилер тюбюнде, когет устуне джайдырылгъанлар.

Эр бирине. бойлан-бой, экишер сыра бош чанакъ, бош пияла ве бирер сыра топма-толу шише тизилип салынган. Абдулла лимонад деген эди, о десень пиво да бар экен.

Репродукторда Абдулланынъ айткан лента чалгысы токътады. Лякин багъчада шу саат онда даа алектан адам чалгысы кочъти. Мейдангъа, багъчанынъ тюрлю тарафындан, топар-топар адам тѣкюлип башлады.

Яшлыкъ яшлыгъыны япмаса олмай. Ислямнынъ огюнден кечейткан, котерик баш, чыкыкъ кокюс, къопай бир яш, къаршыдан янагъыны сийпап келяткан, сытыкъ чырайлы башкъа бир яшкъа эришти:

— Саба, мени машина тюбюнде корип, баш салладынъ да, селям бермединъ. Тильден къалдынъ ёкъса, Сейдамет?— деди.

— Тиль. килъсе чанъы дегиль,— къырылмаз, тиштен къаладжакъкъа ошайым, Къуртметет!— деп джевапланды янагъыны сийпагъан яш.

— Тиштен къаладжакъ олсанъ, бер алла,— деди биринджиси.

— Неден ойле яман тилек?— деп сорады экинджиси.

— Огделгинъден. Дикъкъатынъ тишинъе кетип, ишинъ экспилъсе, пешинъдем, огде мен олурым,— деп джевапланды биринджиси.

— Бош умуот. Мышыак агърысы басылсын да, сонъ мен сенинъ бир бункеринъе эки бункер памукъ бошатырым,— деп кестирди экинджиси.

— Чипчени кузьле саярмыз, Сейдамет!

— Акъмы, къарамы — амамда корирмиз, Къуртметет!

Музыка токътады, бир даа репродуктор кочъти: беш дакъкъадан даа сый башлайджагъыны айтты, халкътан ерлешмесини риджа этти.

— Бизимкилер даа ёкълар, лякин сиз раатсызланманъыз, энди вакъыт, шинчик олурлар,— деди Абдулла.

Бу вакъыт, дерсинъ огълунынъ айткъаныны акълап, мейдангъа Муждаба келип кирди. Къаршыдан, огде къадынлар, артта эркеклер. Ава, Анифе, Мевлют, Меджит чыкъып кельдилер. Муждаба, агъасыны чакълап, янына барды, оны бераберине алып, софрагъа якълашты, аякъ устюнде экен:

— Сый мубарек!— деди, халкъ тешеккюране джевап-лангъан сонъ да кене аякъ устюнде къалды. Айтаджакъ лафы бардыр даа.

— Джемаат!— деди Муждаба.— Бильген биле, биль-меген бильсин: бу адам меним агъам. Асретлигимден айта-айта, озю ёкъта да эпинъизни бездиргендирим амма, энди мына озю, мына козю, бир даа айтам: агъам. Ислам агъам. Америкада деген эдим я? Мында къаладжакъ. Заты, къафестен къуртулып, сербест тириликте тавламакъ бахтияр-лыгъына ирген къайсы бульбуль къыргъый ювасына озю истеп къайтыр? Урьметли къартларымыз мени зорлады-лар: агъанъны да сыйымызгъа чагъырт, дедилер. Айткъан-ларыны яптым. Энди, къаршылыкъ олмаса, агъамны да яныма отуртайым?!

— Алла-алла, Муждаба, недир бу айткъанынъ?— деди халкъ.— Сенинъ агъанъ олса, бизим къардашымыз. Шад-лыгъыны севине-севине къардашынен ортакълашмагъан олурмы?

Муждаба, Ислам ве Абдулла халкъкъа тешеккюрли те-менна эттилер. Сыйда, аякъчылардан гъайры, аякъ устюнде адам къалмады.

— Энди... пиалаларымыз толугъа, табакъларымызда ле-зетли рус щиси гютей, ач аюв ойнамаз, башлайыкъ, аркъадашлар!— деди Муждаба.

Музыка туш чалды. Эркес бири пиволы, о бири лимо-надлы пиаласыны бошатты, табакътан чанагъына къойып, мадде ачиджы щиге киришти.

Аш ардындан аш кельди. Сонъунда, кене Абдулланынъ айткъаныны акълап, тепси-тепси морожный кетирдилер.

— Бунынъ устасы да анавы марамалы къартанай,— деди Абдулла.

Сыйнынъ аштан къалгъан вакъты чайда, емиште, лафта кечти. Четке чекилип, тютюн ичкенлер, ава сымарлап, тюрлю оюн ойнагъанлар да олды. Ислямнынъ да, чалгъы чалгъан сайын, авасына коре, де ойнайджагъы, де йырлайджагъы кельди. Лякин варлыгъыны яш экен окъувы, гъурбет экен нефакъа къасвети алды, йыр ве оюн зевкъына бир анъ вакъыт къалдырмады, бир зерре имкян бермеді. Онынъ ичюн Ислям, кемалалыт я ёкъ, я ишленмеген, бу эки истегининъ ич бирини къанаатлендирамады.

Текрар репродуктор кочъти: «Аркъадашлар, иш башлайджакъкъа йнгирми дакъкъа къалды. Унутманъ: акъшам саат докъузда кене мында, кене аш. Бир де концерт. Буюк концерт. Фшенклер атыладжакъ, къандиллер янаджакъ. Чин байрам акъшамы оладжакъ»— деди. Халкъ, турып, дагъылыша башлады.

— Районда даа олгъан ёкъум. Шимди кетеджегим. Анавы ерде сепетли мотоциклетим тура. Юр, сени де эвге алкетип ташлайым, агъам,— деди Муждаба.

Ислям разы олмады: Абдулланен кезеджеги, халкъны иши башында кореджегини айтты.

Муждаба кульди.

— Абдулланы тапсанъ ал,— деди.

— Тапсанъ ал?— Ислям сагъына-солуна, керисине-оюне бакъты, Абдулланы сайыдан коръмеді, сонъ:— Къайда гъайып олды я? Даа янъчыкъ янымда эди де?— деп къошты.

— О машина делиси, энди ким билъсин кимнинъ янындадыр,— деди Муждаба ве райондан тез къайтаджагъыны, агъасына халкъны озю косътереджегини айтты. Ислям бунъа да разы олмады.

— Ёкъ, сен тез къайтманъны дегиль де, ишимизни битирменъни бакъ. Акъшам язайкъ шуны. Бу якъта козюме илингенини мен, кёр дегилим, озюм де корпирим,— деди.

КУНЕШНИНЪ МЕРАМЕТСИЗЛИГИ

Ислям, пайнозю кетип, бир тарлагъа даа — ола билир, банакисининъ девамына — чыкъты. Мында да, бельки кене банакилеридир,— худжур машинпалар йылыша. Ислям, узакъта экен, худжур деди амма, янларына барып бакъса, янъылгъаныны анълады. Ич де худжур дегиллер. Акъыллы машиналар. Тарла бойы йылышыр экенлер, эм зиярет, эм тиджарет дер киби, тереклерининъ памугъыны да ичлерине чекип алып кетелер. Лякин, бельки бу да янълыштыр, бельки бу да тек ойле корюледир? Бельки памукъ, машина якълашкъанынен, джанланып эеджанлана да, онынъ ашагъыда ачыкъ агъызынынъ ичине, чанагъыны ташлап, озю кирип кетедир? Бу муджиз дюньяда не олмаз?

Юкъарыдан кельген, алтын чыпъылтылы осьмюр сесин Ислямны тюшонджесинден айырды.

— Эмдже, янашадан кетип, эгиллип-эгилип бакъа да, кенарда тек бир агъыз коресиз. О, десенъ, машинанынъ ойле дёрт агъызы бар. Керинъизге чевириль де, бир корюнъ: памукънын бир кереден дёрт сырасын абрап кете,— деди о сес.

Ислям башыны котерди. Бакъса, торуны Абдулла, дюменджи олгъан, машина айдай. Багъчада сытыкъ чырайлы яшкъа эришкен анавы къопай яш да, машинанынъ къалкъанбичим несинедир яслангъан, юкъарыда аякъ устюнде тура.

— Анифе аламдайын къоркъаджакъ олманъ, эмдже, бала дегилим, бея чыкъармам. Машинадан анълайым,— деди Абдулла.

— Шефи мен олгъанда заты кьоркьмагъа шей ёкъ,— деп кьошты кьопай яш.

Ислям севинди. Торунына да, шефине де. Ойле нсе де, ишнинъ темнзини чокъ корьген, экисини бир тишлеп де алды.

— Там дикъкъатлы чалышасыз, демек олмаз. Пешинъизден ерге памукъ тюшип къала,— деди.

Абдулла кульди.

— О кьадарлыгъы молла кьызында да ола, дей бабам.

Тюшер башкъа машиналар, ернинъ памугъыны ялар алырлар,— деп джевапланды.

Бираз сонъ, эки тарла арасындаки ёлны кечейткъанда, Ислям торуны Абдулланы энди чегерткибичим бир тракторнынъ дюмсини башында корьди. Тракторына памукънен юкли чокъ балабан учъ араба да тиркеген.

— Бир ерде памукънынъ дымы нормадан устюн чыкъкъан. Ойлесини къабул этмейлер. Шуны памукъ азбарына ташыйджакъ да, кьурутаджакъмыз,— деди Абдулла.

Бу сефер Ислям кульди.

— Дым кьасвети санъа кьалдымы?— деди.

— Кьалдырырлар, тут джебнинъни. Озьлери — кьасвет севдалары. Ефим агъамдан, тек бир ёлгъа деп, зорнен, яварып алдым,— деп джевапланды Абдулла ве сонъ:— уф, якъты-яндырды мени бу кучюклигим. Чалт-чалт буюсем де, тюрлю-тюрлю машинаны озюм сырасына кьойсам, озюм бакъсам, озюм айдасам,— деп ах чеке-чеке, кочип кетти.

Ислям бир даа севинди. Топракъ ёлда тоз кьопарып, выз арттырып кеткен арабаларгъа сукълана-сукълана бакъып кьалды.

— Корь сен: несине коре биеси — буюгине коре кучюги,— деп хошнутлыкънен тюшюнип алды.

Арабалы трактор, сагъгъа айланып, сыкъ тереклик арасында гъайып олды. Ислям, янаша тарлада не адам, не машина корьмегенинден, онъа кирмедн де, торунынъ

кеткен ёлунен огюне догъру юрди. Бара-бара байыр тюбюнде бир тарланы адамгъа толгъан корьди. Памугъыны къолнен джыя экенлер. Ислямнынъ, не ичюн ойле, деген суалине памукъчылар:

— Джап ер. Кечкен кузьде биринджи кере сюрюльди. Даа тегизленген ёкъ. Машина юрамайджакъ,— деп джевапландылар.

Ислям да, козю къызды, бир оглюк истеп алды. Башкъа эркеклер киби, майкада къалып, о да памукъ джыя башлады. Ич бир зоры ёкъ. Енгиль иш. Памукънынъ чокъусы, пармакъ токъунгъанынен, авучынъны толдырып, бутюн къопа. Тек базыларынынъ чанагъында чымтыкъ къала. Ойлесини бир даа пармакъламакъ керек ола.

Ислям джошты. Бир оглюк памукъ пешинден дигерини толдырып бошатты. Дикъкъаты гуль-гуль памукъта исе де, бирининъ, къа памукъ джыяяткъан еринде, къа тарладан чыкъып арыкъ кенарында ятып-ятып алгъаныны эр алда абайлады. Корюмли, сагълам, тюзгян бир эриф, отузгъа я кельген де. я ёкъ. Ишини ташлап ята да, я индемеден тютюн савура, я да, термостан къойып, чай уртлай. Ислям, янаша сырада, озюнн етип озаяткъан эсли бир къадынгъа, анавы адамны косътерди.

— Буюгинъиз олса керек?—деп сорады.

— Ёкъ, бу ерде мен буюким,—деп джевапланды къадын.

Ислям, онъа джиддий-джиддий бакъты.

— Ярамай япа экенсиз буюклигинъизни,—деди.

— Ничюн?—деп сорады къадын.

— Исбаты козюнъизнинъ огюнде: ята иште,—деп джевапланды Ислям.

— Адамдыр, болдыргъан сонъ я отураджакъ, я ятаджакъ.

— Янълыш. Иш вакъытында адам тек иш япаджакъ. Джемиеттен алгъан ниметиникъ бирине энъ аздан учъ

бермесе, озюни акълап оламайджакъ, арам яшайджакъ. Эсап-къасап алимлери, меселя Америкада, ойле дейлер.

— Олар айтырлар, озъ кярларына не олса айтырлар. Джемиеттир — адамлары тюрлю олур: бири учъ берир, бири юз, о бири ич бир шей бермез. Меселя, балалар не берджеклер?

— Мен буюклерни айтам.

— Я буюклер арасында чаресизлер, эсик чарелилер олмаймы?

— Соъ?

— Чарелилер арасында чаресизлер де чареленерлер. Соъу шу. Революция япмакътан, социализм къурмакътан, энди коммунизм къурайтмакътан, кутъкен макъсадларымызныъ бири де бу дегильми?

— Мен анавы яткъан адамны айтам.

— Меним айткъаным да о адам.

— Чаресизми ёкъса?

— Я чарелиге, коре турып, ким къалпазанлыкъ яптырыр?

— Не олгъан я онъа?

— Фаджна. Уфакъ бала экенде немселер, анасыны багълап къалдырып, озюни алып кеткен де, недир япып, къайтарып кетиргенлер. Къыскъасы, буюклеринден бирине недир олгъан. Оны яхшы этмек ичюн, баланынъ къайсыдыр безинден сувунымы, кемигинден джилигиними чекип алгъаплар. Бала тышындан сагълам къалгъан амма, ичинден сакъат оськен, рухсыз буюген, рухсыз яшай. Ойле адамдан да, сизнинъ дегенинъиз киби, иш вакъытында тек иш талаб этмек олурмы? Сагълам адам да иш арасында бир гыныш алмаса олмай. Ёкъ, тек элинден кельгенини, эм тек элинден кельгени къадар япсын да, биз чарелилер арасында о чаресиз де чареленсин, о да озюни адам дуйсун.

— Адам, озюни адам дуймакъ ичюн, ашамакъ-ичмек, бупунъ ичюн исе сайыдан чалышмакъ, пара къазанмакъ керек.

— Къасветиниъиз олмасын. Онынъ къазангъаны, озюнден арткъан сонъ, нормаль масрафлы бир адам исенъиз, сизге де етер.

Къадын, сѣз айткъанда да ишини кесмей, бир кереден эки къолунен, яни Ислямнынъ бирине энъ аздан эки иш япып, оны энди баягъы озгъан, тынды. Ислям да, эп бир джевап тапамайджакъ, лафны девам эттирмедн. Экиде бир, энди аджып, анавы адамгъа бакъты. О да эки къолунен чалыша. Лякин, дерсинъ яры джанлы, солукъ арекет эте.

Ислям белинде агъры дуйды. Эгик экен догъруламайып, догъру экен эгиламайып башлады. Ойле исе де, ишини ташламагъа къыймады. Анавы къадындан утанды, къоркъгъан киби де олды. Серт къадын. Чаресизге шефкъатлы амма, чарелиге, коре турып, къалпазанлыкъ япдырмайджакъ экен. Адалетли къадын.

Шай дер экен, янындаки солукъ адам Ислямны тиортти, ишарет пармагъынен огюни косътерип, солукъ-солукъ:

— Бир шейлер айтаджакъ,— дедн.

Ислям, зорнен догърулып, косътерилген тарафкъа бакъса, къаршыда, арыкъ къалдырымы устюнде, анавы къадынны коръди. Эллерини агъызына бурум эткен, багъыра:

— Саат единге бараятыр,— дей.— Эвлеринде бакъыладжакъ балалары, багъланыладжакъ, къапатыладжакъ айванлары олгъанлар къайтсынлар. Къалгъанымыз саат секизде къайтармыз. Унутманъ: акъшам саат докъузда!

Фурсаткъа севинип. Ислям да къайтты. Къардашларынынъ эвини, сынап бакъайымчы озюмни, деп кимседен сорамай, бинъ бир белянен олса да, озю тапты. Бакъыладжакъ баласы дегиль, сагъыладжакъ, багъланаджакъ сыгъыры бар,— Анифени де эвге къайтаргъан экенлер.

— Вай, агъам, янгъан-пишкенсинъ,—деди Анифе ве, шефкъатына берилип, такъмакъламагъа башлады:—Не керек эди санъа о юрмеклер? Огургъайдынъ да раат-раат эвде. Бакъкъайдынъ да къардашларынънынъ кельгеннини. Севиндиргейдинъ де юзюнъе козьлерини. Аш берейимми? Сют ичесинъми? Лимонад, язма да бар. Бельки къаве пиширейим? А. ёкъ, устюнъ-башынъ тозлангъан. Чыкъар кольмегинъни, чыкъар штанынъны да, бар, кир ваннагъа. Ичериде майканен трусигинъни де чыкъарып ташла. Мен темизлерини азырлап салырым. Пижамен папучлеринъ де о ерде олур. Чыкъар, чыкъар усть урбанъны. Тозуны къакъайым, озюни утюлейим. Сыйгъа темиз-пак барылыр.

Ислям, ваннада устуне сыджакъ суп тѣккеннен, тап багъыраязды — кокюси, курек яплары, омуз башларында о къадар адджы агъры дуйды. Анифенинъ айткъаны догъру: тарлада, майкада къалып, ачыкъ ерлерини кунъге пиширген. Эким ол да, эшеклик яп — нур тесирини билъ де, озюнъе къулакъ асма, буиъа ёл бер. Не нсе, белинден юкъарысы чыплакъ, ваннадан чыкъты. Къоналткъан кунешнинъ джыллы нуры, асма юзюм япракълары арасындан кечип, тешине токъунгъанынен, агърысы къозгъалды. Арыкъ кенарына, къарт эмен терсклерининъ салкъынына кетип отурды. Сериликте агърысы эксильген киби олды. Шу арада Анифе чапып кельди.

— Недир бу япкъанынъ, агъам?—деди.—Джаюв ёкъмы бизде? Миндер ёкъмы? Я анавы орьме курсюлер? О дымыкъкъан, о сылакъ ерге, озю де ваннадан чкъкъан сонъ, отурымы адам? Тур, тур, тур! Я бу не? Вай, анам, пишкен. Эм сыджагъы да чыкъкъан, гъальба. Вай, анам. Тур, тур, тур!

Агъасыны азбарда ийыкъкъа отуртты. Чапып барып, эвден термометр алып кельди. Термометрининъ куне суву арареткер коре араретке келип токътагъандже агъасына, балмен аралаштырып, къашыкъ-къашыкъ пишкен къаймакъ

едирди. Сонъ, термометрни алып бакъса, агъасынынъ сыджагъы сайыдан котерилгешини — отуз еди бучукъ дереджеге чыкъкъаныны анълады.

Ислям, кыызарынты процессининъ къуветли олмагъаныны, къайтаджагъыны, сыджагъындан да сабагъаджек эсер къалмайджагъыны айтты. Иляджгъа келиндже, эвде йымырта тапылса етер, аптекагъа барып отурмакъ да керек олмаз, деди.

— Йымырта? Нишон тапылмасын?

Анифе, бузлыкътан алып, Ислямнынъ огюне бир табакъ йымырта кетирип салды. Агъасы беш данесини пиширтти. Бир данесининъ къабугъындан зарыны мукъайтлыкънен къопарып алды, тегизлеп сол омузынынъ кыызаргъан ерине япыштырды. Сонъ сагъ омузына да ойле япты. Бундан сонъ къардашына:

— Аркъама энди сен япыштырып чыкъ,—деди.

Башта Аванен Мевлют, ардларындан Меджит, сонъ — мотоциклетини тырылдатып — Муждаба ва даа сонъ Абдулла къайтып кельди. Ислямнынъ алыны корип, эписи яныкълады.

— Сизге недир олгъан, агъа? Зорукъкъансызмы бир шей?—деди Ава.

— Урулгъансыз, гъальба, къайнагъа?—деди Мевлют.

— Гаражда манъа айттылар:—агъанъ, кольмегини ташлагъан, а бабам, памукъ джыя, дедилер. Кунъге пиштинъ я, агъам?—деди Меджит.

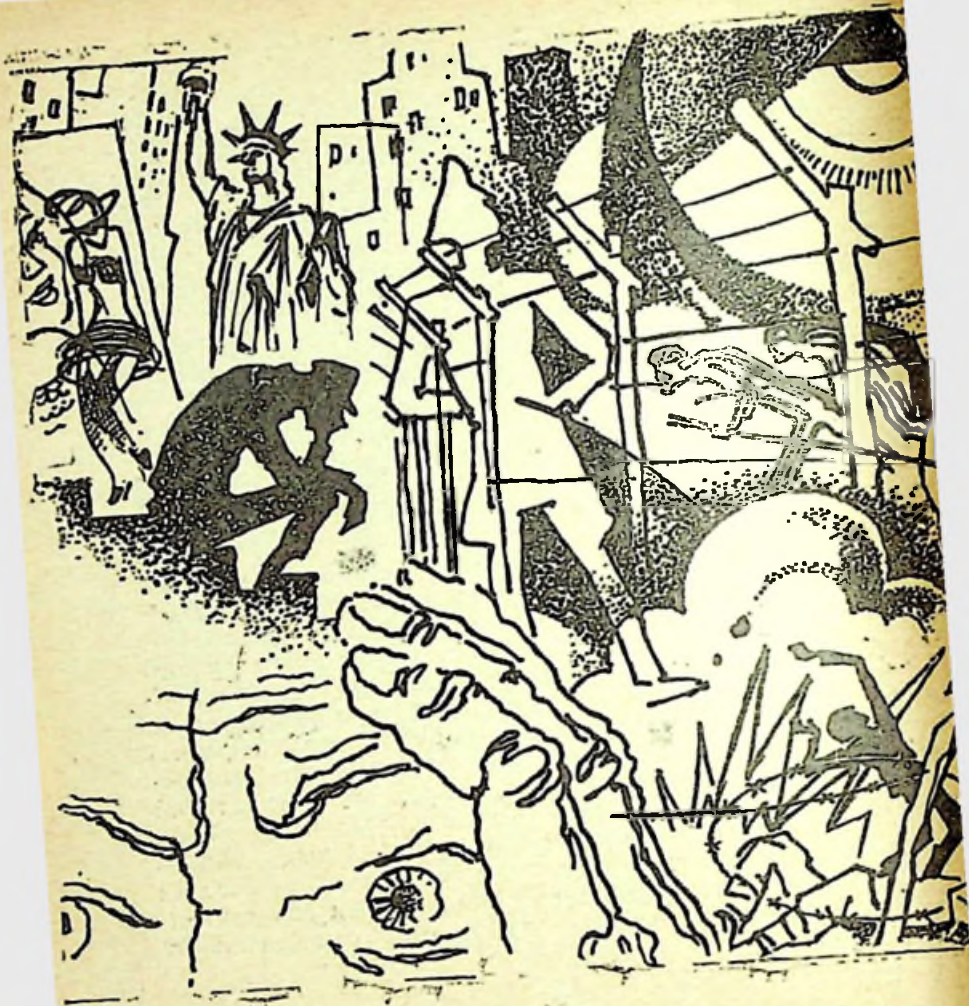
— Узбекстан кунеши мераметсиздир — озюне алышмагъан мукъайтсызны якъар ташлар, агърысына джан чекиштирп,—деди Меджит.

— Чекиштиртиримми бир шей? Барыр алырым Айнедин акъамдан бааръ сайын джыйып юрген япракъларындан бир къач данесини, салырым пишкнинъ устюне, къалдырырым шу саат агърысыны,—деди Абдулла ве айланып, сайыдан чыкып кетеджек олды. Лякин Ислям кеткизмеди.

— Тешеккиор, кереги ёкъ,— деди.— Бунынъ сонъ заманларда анъланылгъан энъ яхшы иладжы йымырта зарыдыр ки, салдыкъ иште, агърысы энди баягъы эксильди.

Къоранта, акъшам сыйына бараджакъ, темизленмеге башлады. Ава кетти ваннагъа, эркеклер — арыкъкъа. Анифе бир якъкъа кетмедн, хаста агъасынынъ янында къалды. Бакъса, Муждаба агъасы, сеси бир тюрлю тынгъан, озю бир тюрлю гъамлангъан, Ислям агъасына милиция башлыгъында олгъаныны айта. Кимге кягъыт языладжакъыны о да Ыльмей экен. Фикриндже, Муждабанынъ агъасыны, кягъыт язса да, къалдырмазлар. Я, Муждаба озю бир тюлюснинъ де бакъсын,— пасыл къалдыраджакълар? Башкъа бир мемлекетининъ адамыны бизим озъ башымызгъа озю-мызге къалдырмагъа не вакътымыз бар? Къайтсын Тюркиесине, язсын тюрк укюметинен бизим Тюркиедекн эльчинизге бир ариза, анълатсын алыны, кечсин тюрк гражданлыгъындан кене совет гражданлыгъына, сонъ — ёлу акъ олсун — къайтсын кельсин ватанына,— деген милиция башлыгъы.

Муждаба, агъасыны рухландырмакъ ичюн, милиция башлыгъынынъ сонъки сёзлерини аселет умотап, аселет котеринки айтты. Ислям исе, аксине, рухсызланды. Эльбег, деди, адам сырасында адам олмакъ Ислям кибилерининъ национ дегна. Муждаба биле ки, Ислям озю, башкъа тюрлю арекет этмеге акъкъы ёкъ, истер-истемез кельген ерине къайтмакъ къарарында эди. Лякин энди, къардаш сыджагъынынъ, тувгъан халкъ сыджагъынынъ, анаюрт сыджагъынынъ дадыны черик асырлыкъ иджран акъибетинде бир даа таткъан сонъ, чаресиз олды, о къарарындан дёнди: юртунынъ энди бир адым тышына чыкъамайджакъ. Онынъ анты, джалы, къаны ичюн бу къарарнынъ мукъаддес олгъанына къулакъ асмазлар, табиий. Лякин озъ такъдирининъ саибн сонъ-сонъунда Ислямнынъ озю дегильми?

Гирисини юртунда тутмай экенлер, олюсини Ислям озю юртуида кьалдырамаймы?

— Тюкендим, кьардашым, сабырым битти. Шимдигежек кьатлангъаныма эндиден сонъ кьатланамайджагъым. Бу ерден башкъасында, омюр тарзы бам-башкъа, эп бир тирн кьаламайджагъым,— деди Ислям.

Анифе, юрек титретиджи, кескин бир сеснен, агълап йиберди.

— Агъам, агъам,— деди,— такъдири къара агъам. Къайдан кельди акъылыиъа о сувукъ фикир, тилииъе о чиркин сёз? Анъым сёнгейди де, анъламагъайдым, къулагъым тынгъайды да, эшитмегейдим...

Вапнадан Ава, арыкъ кенарындан эркеклер чапып кельдилер.

— Не олды Анифеге, не агълай Анифе?— дедилер.

Муждаба себебини анълатты. Къоранта, не дейджегини бильмей, абдырап кьалды. Багъчада бала тербиесинен огъраша-огъраша, озюни эп бир эдеп ве незакетте тутмагъа алышкъан Ава, къорантаныиъ гонълюни алмакъ ичюн олса керек. адетине хиляф этти: къайнагъасыны шашырып йылмайып кульди.

— Сеп озюнъ де янъылгъансынъ, башкъаларыны да янъыаткъансынъ,— деди акъайы Муждабагъа ве, аякъ устюнде экен, паизк вуджудыны дюльбер-дюльбер тепрендирип, девам этти:— Аллиннъ кьалпагъыны Велииннъ башында къыдыргъансынъ. Дюльгерлик усталыгъыны аякъкъапчыдан огренсджек олгъансынъ. Милиция башлыгъыныиъ биледжек ишини бу? Огрен ерини де, ерине бар. Еринде ойле демезлер. Олды, джаным, олды.— улукълар толды, дерлер. Агъламагъа шей ёкъ. Силь козьлеринииниъ яшыны, Анифе! Котеринииз башыиъызыны, кайнагъа!

— Милиция башлыгъыныиъ фикирини сонъ фикир, деген ёкъум мен. Анълаштым: ярын Ташкентке бараджагъым,— деди Муждаба.

Къоранта, энди кеше уюотла, тынчланды. Ойле исе де, акъшам сыйына, ою де башлыджасы Ыуоклернинъ сыйгъа не ичюн кельмегенлерини халкъкъа аялатмакъ ичюн, Меджитнен Абдулла барды. Олар тавлы къайттылар: фшенкли, къандилли, концертли сыйнынъ гурьдели кечкенини, Ислямнынъ алына халкънынъ янгъаны-яныкълагъаныны айттылар.

ЧИН СОВЕТ КИШИСИ

Ислямнынъ джан меселеси хусусында Муждаба Ташкенттен де, агъасынынъ вокзал камерасында къалдыргъан буюкче джемиданындан гъайры, къуванчы бир хабар алып кельмеди.

— Эски амам, эски тас,— деди. Бутюн къоранта, топланып, акъшамлыгъыны ашагъан сонъ исе, ашагъыдакилерини айтты.

Девлет телюкесизлик комитетинде олгъан. Агъасынынъ башына кельгенлерини башындан сонъунадже айткъан чыкъкъанлар — дерсинъ, бир адым къалмай, пешинден юргенлер.

— Яхшы киши, догъру киши,— дегенлер.

Муждабаны, агъасы хусусында, тюрлю шеэрли тюрлю дамнынъ къагыткъа язылы тюрлю косътеринисы де таныш эткенлер. Эписи эйи фикирде, дей. Госпитали тургъан ерлерде агъасы, яни эсир совет экинчи Ислям Аблаев, о ерли совет кишилерине элиден кельген ярдымыны япкъан, дей: тизлиден тюрлю илядж берген, агъыр хасталарны эвлерине барып бакъкъан, олгъанда ашыны да оларнен ортакълашкан дей.

Чин совет кишиси,— дегенлер комитет хадимлери. е исе де, агъасынынъ вакъыты-саатинде, яни, бугунки дамасакъ, алты купьден даа, Москвада олмасыны, группасына къошулып, кери къайтмасыны буюргъанлар. Агъа-

сы ишатланса. Муждабанынъ айткъан киби, ёкъ, дейджек олса, оны зорнен янына адам къойып, озълери озъгараджакъ экенлер. Адий ресмий ёл бу экен. Лякин, чин совет кишисине чин совет кишиллги япмамакъ мумкюн дегиль, деп кене ресмий не лякин гъайры адий бир ёл да айткъанлар.

— Мурадынъызы ачыкъ анълатып, Совет Социалист Республикалары Бирлиги Юкъары Советининъ Президиумына агъанъыз адындан этрафлы бир ариза яз да, ярын саъа бизге алып келинъиз. Ерине тез барып етсин, олдыкъча тез бакъылсын деп, озюмизден де беш-он сёз къошып, биз о аризаны озъ усудымызнен ёллармыз. Къысметинъиз билир: джевабы муддет толмаздан эвель кельсе, джевабына коре арекет этермиз, кельмесе, чаре ёкъ, ёлджы ёлуна ярашыр, дермиз,— дегенлер.

— Къолай бир иш беллей эдим, о десенъ пытракълы экен,— деди Муждаба.

Ава кене акъайына къаршы чыкъты.

— Къолайлашыр,— деди.— Айткъанлар: адеттеки ёл къалабалыкълы. Амма бизим ишимизни адеттен тыш бир ёлнен — совет кишисине совет кишилик ёлунен бакъаджакъ экенлер. Ойле иш не ичюн пытракълы оладжакъ? Агълама, Анифе! Рухтан тюшменъ, къайнагъа!

Ислям, умют ишычыгъы парылдагъан махзюн козьлеринден. Авагъа сыджакъ тешекюрли бир назар атып, къардашы Муждабагъа чевирильди.

— Менчюн бир талай гузель лаф айттынъ. Гонълюмни алмакъ ичюнми ойле яптынъ, ёкъса сайыдан озълерими ойле дедилер?— деп сорады.

Муждаба, онынъ ичи де атешли, адджы-адджы кулюмспреди.

— Ялан уйдырмакълар, яланнен гонъюль алмакълар бизим къорантада ёкъ,— деп джевапланды.

Ислям, асма юзюм тюбюнде столгъа эгилеп, бутюн ге-

1

дже арнза язды. Рус тили эр алда ана тили дегиль,— меселени олгъаны киби акс этмек ичюн, зениинде олдыкъча догъру бир сёз, олдыкъча там бир ибаре кыдырып тапта-тапа, джан чекишти. Кяде бир, бели къаткъап, къаны уюшкъан, турып, о якъ-бу якъ юрюнди. Ойле дакъкъаларда къардашына анавы адамларнынъ айткъан гузель лафларыны севине-севине тюшюнди. Сонъ-сонъунда энъ эмиетлисн, энъ кыйметлисн де будыр, деди. Эль агъызына элли аршын без етмез, табийи Тюрлю адам тюрлю шей айтыр, тюрлю шей тюшюнир. Лякин къардашлары, лякин юртунынъ махсус гюна меселелериннен огърашкъан адамлары догърусыны билирлер: Ислям догъру киши эди, кимсени сатмады, кимсеге сатылмады, ватанына, ватандашларына энъ кыйын алларында да садыкъ къалды, дерлер. Джисми земане кийиклериннинъ элине тюшсе де, рухы эр дем бизде— инсаннет ве меденнет бекчилеринде олды, дерлер. Къалгъаны мартавал. Энди, джаны истеген ерде чалышып яшамакъ насип дегиль исе, кореджек козю олмагъан ерлерде кечиниш кыдырып чырпынмамакъ ичюн, эвелькинден чокъ къолай ольмек де мумкион.

Саба Муждаба, язылы бир десте кягъыттан ибарет арнзаны корип, айретте къалды.

— О-го, амана китап олгъан,— деди, санфе-санфе акътарып бакъты, сонъ:— Машалла языгъа. Къолай окъула. Ачыкъ язынъ бар, агъам,— деп къошты.

Ислям, козьлерини юмды, къолларыны джайды.

— Мен озюмден эр бир ишимде омюрбилля ачыкълыкъ истедим амма, не файда? Огъурсыз бир адамым ки, кетишат бутюн ишлерини кыйыштырды,— деди.

— Башкъа бир кетишаткъа тюшти — ишлери ачылыр, гуль олур, дей Ава.

— Тиланис бал Аванынъ. Айгиди ойле олсайды.

Лякин ойле олмады. Куню келип кечаяткъанда — даа ятны окънам олгъанда — эвге бир адам кельди.

— Ташкенттеним. Ислям Сакинерни аэропортқа оз-
гъараджагъым,— деди.

Анифе, вайвалап, ерге серильди. Мевлютнен Меджит
оны котерир, Ёетине сув сепип, эсине кетирир экенлер, Аб-
дулла, дерсинъ кимнидир кыдыра, асабийликкен о якъ-бу
якъ чапкъаламагъа башлады. Ава:

— Мында бир янълышлыкъ бар. Джаным дуя: янъ-
лышлыкъ бар. Олмаса, бойле олмайджакъ эди,— деди.
Анифеге ярдымгъа чапты. Бу арада, мотоциклети устюнде,
Муждаба сюрип кельди. Азбардаки алектени корип, ша-
шып-пашмалап къалды, сонъ, эсини башына топлап, анавы
адамны янына чагъырып алды. Ислям, асма юзюм тюбю-
де бир озю къалып, ойгъа далды. Къач дакъкъадап даа
къорантада эр ким айыныр, эписи Ислямнынъ янына топла-
ныр. Ислям эр биринен ичинден эльвидалашыр да, ёллыкъ
темизленийим, деп вапшагъа кетер. Анда, кузью устюндеки
рафчыкъта, къаба тюкли Муждабанынъ кескин устрасы
тура. О устраны сагъ элине алып, башыны да сагъына бу-
рып, боюнынынъ солундаки юкъу дамарыны къайтарып,
сонъ устраны къуветнен дамаргъа урар. Эр шей битер.
Догъмушлары эльбет де агълашырлар. Лякин бир кунъ
агълар, он кунъ агълар, токътарлар. Амма Ислям, олюсини
мында къалдырмай, тирисини о якъкъа алып кетсе, олю-
рининъ сонъунаджек агълайджакъ. Не керек? Сызлап яша-
гъандже сойылып оль.

Ислям шай дер экен, азбаргъа уфакъчаракъ бир машина
келип кирди. Ичинден, дерсинъ кыдыргъаны о машина
экен, Абдулла атылып чыкъты.

— Бабай, къайдасынъ сен? Санъа адам кельди,— деди.
Абдулла буны айткъан арада машинанынъ ичинден, къапы
алдынынъ ярыгъында чал сачыны йылтыратып, бир адам
даа чыкъты. Муждабанен анавы биринджи кельген адам
азбарнынъ тёрюнден онъа чаптылар. Чал баш оларгъа
къаршы юрди.

— Акъшам хайыр, Аблаев аркъадаш!— деди.

Муждаба онынъ селямыны алды.

— Ёлгъа тедарикленесиз, я?— деп сорады чал баш.

— Аблаев аркъадашнен анълаштыкъ: мына шинди софрагъа буюраджакъ да, сонъ ёлгъа чыкъаджакъмыз,—деп, Муждаба ерине, джевапланды биринджи адам.

Чал баш, онсыз да гурь сесине таптаналы бир аэик алдырып, бутюн азбарны янъгыратып, шойле деди:

— Софрагъа буюра билесиз, лякин ёлгъа чыкъмакъпынъ кереги къалмады. Адий ресмий ёлнынъ укюми битти. Энди гъайры адий ресмий ёл укюм алды. Эвелики Аблаев, шиндики Сакинер Ислямгъа, гражданлыгъыны денъштирмек ичюн, учъ ай мулет кягъыты кельди. Истессе, бир ерге кирип, онъадже чалышмасы да мусааде олунды. Козюнъиз айдын, аркъадашлар.

Азбарда севинчинден кими кульди, кими агълады. Тек бир Ислям, козюнен бирге, даа янъгычкъ къап-къараплыкъ дюньясы да айдынлангъан, не агълады, не кульди, къол котерип, башынынъ тёпесине, гъальба япракълар арасындан корюльген йылдызларгъа бакъты:

— Я такъдир, десене мен де адам оладжакъым!— деди.

1966—1968.

Б а а р ь т а н ь ы н д а

I

Елкѣапы яваштан ачылса да, далгъын теналыкъ эр алда бозула,— дерсинъ тым-тырыш гольге апансыздан бир чакъыл келип тюше. Шу арада бирининъ, пармакъ уджларында юре-юре, эвге якъыналагъаны дуюла. Идрис оны анасы беллей амма, бироздан, козьлерини ачып бакъса, къаршысында ябанджы бир адам коре. Адам, къапынынъ без пердесини ачып, ятакъ одасына кечкен, тар штанлы, узун аякъларыны керген ве къолларыны, къыскъа белли, кольмекчен кевдесининъ артына сакълагъан да, къапы тюбюнде къалып, патлакъ козьлерини, манълайы астындан, Идриске тиккен.

Идрис, о адамынъ бакъатюс, тонукъ назарында буз сувукълыгъы дуйып, дешетте къала ве, чалкъа ятар экен, атылып тураджакъ ола. Лякин, сабыр тюби сары алтын, дегенлерини хатырлап, озюни тутта ве: мерамы не экен шунинъ, билейимчи дей де, шакъагъа ура:

— Олуджыдыр, эмдже, олуджыдыр. Ат башынен эр башына нелер кельмез. Гуль санарсынъ, тегепек чыр. Не нсе, бильмем янъылып, бильмем махус ниетленип, беклемеген ерде мусафирим олдынъыз. Тѣрге кечинъиз!— дей.

Дей амма, мусафир шакъа къабул этмей. Кунъ даа янъы догъаджакъ олып тургъапындан, эв ичининъ аля ачылып

етмеген зайыфча ярыгында, къавунбичим, яры таз башыны къатайта да, джиңааетчиге укюмкъарар окъур киби яваш ве лякни серт сеснен, юкъарыдан ашагы, кестирип-кестирип айта:

— Хаберинъ олсун: янълышнынъ уфагы да зарарнынъ буюгине алып келе биледжегинден, йигит деген йигит, керчектен йигит исе, ишинде янъылмайджакъ. Мен, санъа япаджагында янъылмамакъ ичюн, ишиме киришмезден эвель, сени этрафлы огрендим. Анапънынъ къомшуларынъызга айткъанындан анъладым: Сенинъ чокъ сакът юкъунъ бар. Сен юкъуда тыпкъы бир мышыкъсынъ, дей: озюнь, дюньядан бнхабер, байылып юкълайсынъ, дей амма, озюнь бу пакъыт хасыр тюбюнде къарынджа кымбырдагъаныны да дуясынъ, дей. Тюшондим-ташындым да, таптым: юкъусы бу къадар уяныкъ адам я пек яман хаста оладжакъ, я да пек яман сагълам. Мен сораштырып билдим: сен, япаяткъан эвинъизнинъ Къуруджылар кунюне тѣлесини чыкъараджакъ олып, бригаданъ адындан берген сѣзюньни ерине кетирмек ичюн, ай бойы, уйлелик биле токътамай, дсладайын чалыштынъ, бош вакъытларынъда, кранынъдан тюшип, башкъа ишлерге де къошулдынъ. Кене де олса, акъшам иштен къайткъанда да, саба юкъудан тургъандакиси киби, шень-шерамет, атик къалдынъ. Демек, пек яман сагъламсынъ. Эм къуветнинъ де, къарардан зияде сагълам олгъанынынъ коръсете. Сен, агъыз толусы инджи тишинъ сычан тишинден кескин ола тура, софра башында чокъ отура ве чокъ-чокъ аш ашайсынъ, дей амма, саба ашагъанынынъ уйлегедже къарынынъда зерреси биле къалмай, дей. Ойле бир адамнынъ, мен билем, эфкъары эр заман ойнакъ, арекети эр заман чабик, къальби эр заман атешин, эйилекли олур. Эйилекли олур амма, меним озюме сен яманлыкъ яптынъ...

— Яманлыкъ? Озю де сизге?—Идрис, шашмалап, эм бу суальни бере, эм де айны заманда, атылып турып, муса-

фирнинъ янъылгъаныны, оны омрюнде сюфте корейткъаныны анълатаджакъ ола. Лякин мусафир айттырмай. Идрис, ал турдым, деп озюш арекетке кетиреджекте, мусафир учъ-дёрт къарыш буюклигинде демир соналы къолуны белинден алып, йылдырым чабиклигинен огюне узата, ве, анда-мында тек-тюк къалгъан, ярым-юрту, чатал тишлери арасындан йылан киби фысылдап, дей:

— Къы — бир — да — ма! Мен, юкъуда мышыкъ сакътлыгъынъны билип, санъа къаплап усулы къулландым: яныгъа якълашкъанымны зерре къадар дуйдырмадым. Энди такъатынъ къалды. Эбет, мен анъладым: сен чокъ такъатлысынъ. Тек бригаданъда дегиль, бутюн участканъызда да сенин башкъа чыкъкъан олмады. Бир кереден аркъанъда эки чувал уш, ашхананъызнынъ басамакълары бойы, ашагъыдан юкъары чыкъаяткъанда алынган ресминъни де корьдим. Лафы арам: такъатлысынъ. Лякин мен такъатынънынъ да чаресини таптым: мына бу демир. Типкъы сенинъ озюнъ: бойы уфакъчаракъ амма, кевдеси — къалын, къуветнен къавиликке шишкен, озю де — корь! — сенинъ озюнъ киби, мор эсмери. Дейджегим: динсизиниъ акъкъындаш имансыз келир, сенинъ акъкъынъдаш — мына бу демир. Тек, мерамымны алдын айтам, — тегин ят! Къыбырдайджакъ олурсынъ, арамыз учъ метр, демир шу саат башынъа къонар. Мен аселет чекип бакътым: еди килограмм келе. Бу аснада меним фырлатув къуветимнен сенинъ къаршылашув къуветининъни де чекнге чевириледжегини унугма, — демирнинъ агъырлыгъы юзлердже килограммгъа чыкъар. Бунынъ не демек оладжакъыны билесинъми? Юварлакъ башынънынъ уфачыкъ бир кошечигине барып тюшкен о буюк агъырлыкътан къафата-сынъ куль-парча олур. Къыбырдамай ят!

Идрис — чареси не? — трусикли, майкалы усти ачыкъ, бойы киби къыскаракъ ве лякин тыгъыз этли, джез къолларыны узатып, чалкъа яткъан, ялвара:

— Эр алда, мусааде этинъыз: мен де бир сѣз айтайым. Къабаатлыгъа сонъ сѣз бермек адалетинъ энъ адалетсиз судлар биле атлап кечамайлар,— дей.

Мусафир мыскъыллы-мыскъыллы кулюмспрей. Бундан онынъ солда, пайнозю къалгъан яры сары, яры къара, кенар бир тиши айрыджа узун корюле.

— А-а-, къабаатынъны таныдынъмы?— дей мусафир ве аман, узун тишини сакълап, кене серт-серт дсвам эте:— Айт! Лякин, бакъ, къыбырдайджакъ олма!

Идрис къарарында къави тура — ичинден къызгъаныны тышына чыкъармай, акъырындан коче:

— Озюмден буюклерине урмет этмеге алышкъанымдан, лафынъызны, манъа къан душманлыкънен толу исе де, лям-мим демей динъледим. Эм айткъанынъызнынъ тыпкъы-тыпкъына манъа кельгенине къандым. Ойле олса да, анъладым: сиз, эмдже, ишинъизни янълыш башлагъансыз — деген адамынъыз мен дегилим!

Мусафир, пек яман ачувланып, патлайджакъ дереджеге келе. Лякин о да, гъальба, эвинъ ичиндекисп тышына чыкъакъоймасын, деп озюни тутта ве, богъукъ бир сеснен, аман-аман пышылдап, шойле дей:

— Айттым энди: йигит огълу йигит, япаджакъ ишинде янъылмаз. Дегеним — сенсинъ!

Идрис, темиз юректен, инкъар эте:

— Мумкюн дегиль,— дей.— Сизни корсяткъаным сюфтедир. Коръмеген, бильмеген бир адамынъа яманлыкъ янмакъ насыл мумкин олсун?

Мусафир, Идрисни шашырып, хош-хош ырджая:

— Хи — хи — хи,— дей. — Эксигинъ ёкъ беллей эдим, бар экен: афзасы токъаллардан, бир коръгенини акъылында къави тутмагъанлардан экенсинъ, хи-хи-хи. Къана, дикъкатынъны толап турып, манъа бир бакъчы!

Мусафир, бу теклифини япа амма, кечике. О, сѣзюни айтаджакъ олып, сылакъ дудакълы, ырджайыкъ агъызыны

топлайджакъта, Идрис опынъ солда, аст дудагъынынъ устоне токъунып тургъан япаянъгъыз узун тишине айрыджа дикъкъат этип ала ве бирден-бирге, дерсинъ йылдырым ярыгъынен айдынлангъан дешетли бир вакъианы хатырлай.

II

Идрис. башта аркъадашларындан эшитип, сонъ озю корип, анълай: массивге, къуруджылыкъ техникумы битирип, бир группа яшнен къыз кельген. Арадан бири, Левизе деген къаны сыджакъ, яш бир къыз, энди халкънынъ, илле атеш юрек яш-явкъанынъ, дикъкъатыны джелъп этмеге де етишкен. Дикъкъат саиплери бакъышта, кылыкъта, табитта бир олмагъанларындан, оларда шу къыз акъкъында да бири-бирине зыт фикирлер догъгъан. Шай олса да, Идриснен къонушкъанларнынъ чокъусы къызны макътай:

— Дызман бала,— дей.— Толагъа къойып бакътылар. Ойле къалай.— дерсинъ яш омрюни, окъуп дегиль де, дивар къалап кечирген. Штукатуркада да ойле. Къушкъанат къашларыны керип усталарнынъ япкъанына бир козь ташлады да, о ишнинъ къолайы, инджелигини, къум чёлюнде алтын буртюгини коктеп корьген бир къартал киби, да дегенде чакълады алды. Я джыйнакълыгъы? Коресинъ: къыз, кок штаннен беяз кофточыкъ кийген, бутюн кунъ, берилп, тозда, балчыкъта чалыша. Лякин, далфидан вуджудынен узун пармакълы, чевик эллери бу вакъыт, ойнар киби, ойле дюльбер, ойле мукъайт, ойле акъыллы арекет этелер,— къызнынъ урбасына бир лекечик олсун къонмай. Къыз, ишине кельгени киби, эвине де, озю не урбасы, тертемиз къайта. Сукъланасынъ. Дызман къыз, шайлы къыз, уста къыз.

Лякин, энди айтылгъаны киби, Левизе къызны, макътагъанларнен бирге, яманлагъанлар да тапылды. Терс фи-

кирлериниң атешин тарафдары Зульфукъар деген бир
яш олды. Яшныиң ана-бабасы, диний масалларны керчек
сапгъан заваллылар, эвлядымыз аман-эсен буюр де, Али-
ниниң Зульфукъары киби кескин, озю киби гъайретли
олур, деп онъа татарда къулланылмагъан бу худжур ад-
ны бергенлер амма, эвляд кескинлик ве гъайретиниң та-
мам акси чыкъкъан: бригадада, айтылмай тура, озь
истеги, озь гъайретинен, ич бир ишке тутунмагъаны бир
тарафта турсун, къач кере айтылгъан сонъ япаяткъан иши
башында да, бакъкъан олмаса, илле юкълап къала Идрис,
бу къусуры ичюн, оны бригададан чыкъараджакъ да
олды, лякин кимерде бус-бутюн агъарып къалмакъ хусу-
сиетине малик солукъ юзюне ве, уфакъ олмаса да, зияде
юфкъа вуджудына дикъкъат этип аджыды: «Ким бпальси
оны, бельки дерт хасталыгъы бардыр, я да элинден кель-
гени шудыр. Чокъ иш япып оламай, деп бугунь мен, ярын
башкъа бири ишинден къуваджакъ олса, къайда чалыша-
джакъ о заваллы?»— деди де, къарарындан вазкечти.

Ана шу Зульфукъар, куньлерден бир кунь, озенге бир
тюшейимчи, деп къуруджылыкъ массивиниң дигер башы-
на кетейткъан Идрисни чапып ете де, инджечик, къыз се-
синен, шойле дей:

— Аш башында айтылгъанларныиң алайы масал. Мен
о къызы билем. Мартавал къыз.

Зульфукъар, озю буны айта амма, озю, гъальба, буюк-
лернен бир олмакъ юзсюзлигинде дегилм, демек, истен,
аселет ярым адым кериде къалып келе. Бу себептен Идрис,
оны корьмек ичюн, ян чевирильмеге меджбур ола ве Зуль-
фукъарныиң, кирли ич урба киби, чырайсыз юзюне бакъа:

— Артта къалмаса шуны — не мен ботен чекиширим,
не сен. Затен адамларныиң бир кеткептери яхшы. Кимни
айттынъ?

— Даа янъы лафы олды да... Левизе къыз... ана шуны.

— Я онъа не олгъан?

— Олгъап шей ёкъ амма, эр алда орталыгъынъны яхшы билъгенинъ яхшы. Янъылмакъ ихтималы эхсилир. Бунуиъ сизге де кереси ола билир. Дейджегим: о Левизе меним маалледешим. Бизде, атик яшлардан, онъа бир окъталыи бакъмагъан олмады. Лякин экишер-учер кунъден алайи янындап сыптырылды.

— Кимлердир я о атик яшлар дегенинъ?

— Бундан да хаберинъиз олмагъаны? чаресини тапып, яхшы пара къазанмагъа, къыз сыйламагъа ве сонъ къызны алдатмагъа билъген яшлар ола да, ана шулар.

— Левизени алдатмагъандырлар даа?

— Янларында олгъаным ёкъ, билъмейим. Не исе, базылары: янъылдыкъ, заметимиз бошкъа кетти,— о къанджыкъ энди чокътан алданып къуртулгъан экен, дейлер. Базылары да онынъ ичини бегемейлер: табиятсыз бир къыз экен, тышы йылтыраса да, ичи къалтырагъаишлардан экен. дейлер. Шунуиъ озюне чапкъынлыгъы да бар о Левизенинъ. Буны мен, догърусыны айтсам, озюм корьдим. Бир акъшам усти, аркъадашымнен берабер, кезиптиге чыкъкъан, ёл бойы кетятамыз. Эвлериниъ ичи тынчыкъ сыджакъкъа бонъайып къалгъанындан, халкъ тышкъа тёкюльген. Бир даа бакъсакъ, Левизе бизни озып кетейта. Аркъадашым—яш олгъан сонъ эгленеджек даа!— онеп шакъалашаджакъ ола:

— Къыдырып чыкътынъ я, Левизе? Къыдыр, къыдыр: мевлянъны да булурсынъ, белянъны да!— дей.

Левизе, корьген олсангъыз биледирсиз, тыпкъы сиз бойда амма, къыскаааякълы ичюн ойле бой ортадан юксек сайыла. Озю, тыштан инджерск, арыкъчаракъ корюльсе де, эти джени чымыры, спортнен огърашса керек. Дюльбер балдырлары юргенде ойле ярашыкълы къыбырдайлар,— козюнъиш аламайсынъ. Не исе, аркъадашым сёзюни айтып битиргени киби, Левизе, шып токътап, бизге чевириле. Къарталкъанат къашлары чатылгъан, узун кирпик, зей-

тюн козь къапакъларынынъ кепарлары ачувлы кыысыл-
гъан, тюм-тюз бурун къанатчыкълары керильген, кунъ ки-
би парлакъ тишли, вишне дудакълы, оймакъ агъызыны
нефретли-нефретли кыыбырдата да, аркъадашымдан сорай:

— Менден сизге не керек?— дей.

Аркъадашым куле:

— Муштернге не керек ола билир?— Мал!— деп дже-
ваплана. — Къолтугъыма кирсенъ бир, къойшунъа алсанъ,
йеш беририм.

Аркъадашым буны да айтмакъта ола, янагъына — пат
этип — бир шамар да ала. Абайламай къалдым. Арамыз
дёрт-беш адым ер эди. Бильмем о ерни, козь ачып юмгъан-
джек Левизе учып кечкен, бильмем биз. Бабам, зарарлы
ишлерден эр вакъыт авлакъ ол. балам, дей. Мен, меселе-
нинъ зоргъа чаткъаныны анълап, аман четлендим. Левизе
лесе, аркъадашыма, энди солдан, бир шамар даа къондур-
ды да, айланып юреберди. Кыыскъааякълы олсун да, эр-
кекке къол котермеге джесарет этсин... Халкъкъа ышана
даа динсиз кыыз. Орталыкъта адам чокълугъындан фай-
далана. Биле: халкъ, аркъадашымны дегиль де, оны къор-
чалап чыкъаджакъ. Лякин аркъадашым да серсем дегиль.
О да буны биле ве бу себептен, Левизе киби, о да индемей
юребере. Дейджем: тышы бал корюльсе де, ичи зсёрдир
о Левизенинъ.

Идрис, къураяткъан эвлери бири-биринден чокъ узакъта
олмаса да, Левизени даа корьгенн ёкъ, оны анджакъ халкъ-
нынъ айткъанындан биле, эм Левизе акъкъында халкънынъ
макътав сёзлерини эшите-эшите, къуруджылар ордусы-
нынъ бир асылзат адамы даа арткъан экен, деп севинмеге
алышкъанындан, шимди Левизени яманламакъ дертине
къапылгъан Зульфукъаргъа джаны агъыргъапыны дуя ве
бу себептен, бирден-бирге токътап, ондан серт сорай:

— Буларны маъна айтмакътан мурадынъ не?— дей.

Зульфукъар, Идриснинъ апансыздан тюрленгенини

корип, абдырай; Идриснинъ, тырашы чыкъып җашлагъан, тартыкъ терили джез юзюне тик бакъмагъа кьоркькъапындан ве лякин, Идрис джевап беклер экен, бакъмамакъ да мумкюн олмагъанындан, юзю киби тюссиз, кирпичсиз козь къапакъларыны лип-лип юмып ача, суюрю бугъумлы, чантыр юмругъыны юзюне кетирип, папий бурнуны окъалай ве сонъ, узюрли бир себеп тапмагъа тырышып, тутулатула, шу джеванны бере:

— Мурадым. дейсизми?.. Мурадым... Не даа... Бабам айта: буюгинънинъ эр даим файдасыны бакъып юр, дей. Буюкнинъ айялигиндеп кучюкке де нлле бир айилик кыымет олур, дей. Дюльберлигине кызып, Идрис агъам да башыны шунъа языкъ этмесин дедим даа...

Зульфукъар, бригадиримнинъ хатрини гъальба хошладым, деп рухлана амма, Идрис рухсызлана:

— Оргалыгъымыз сени адам янаджакъ олып чекишкенде, бабанъ санъа буюклик-кучюклик копекалиги огрете экен даа,— дей ве, бирден-бирге сертейип, девам эте:— Озюни адам сангъан адам, ич бир заман, акърапына агъам, демез. Манъа бир даа, Идрис агъам, дейджек олурсынъ,— юзюнъе бакъмам. Эм мен, топу бир адамым,— сакъын бир даа, сиз, деп мени чокълаштыраджакъ, керексиз ерде мени буюльтеджек олып отурма! Сенинъ манъа, огюмде алчалып, мени ынджыткъанынъ дегиль де, ишинъде юкселип, мени севиндиргенинъ мот. Айды, бар, уйлелик тенефиусинъни адам акъыллы кечир!

Идрис, буны айта да, юребере амма, бу кересинде озендеп эр кунъки эсвкъыны аламай къайта, Эртеси куню онъа акъшам чалышмакъ сырасы келе. О, къуллесе чыкъып, моторны кочюргенин киби, анълай ки, къошагъы кунъдюз дикъкъатсыз чалышса керек, крапнынъ идаре системасы кевшеген — арекет педали я алмай, я да алса, бир даа къуртулмай. Не исе Идрис, дёртюнджи къат эвининъ зар-зорнен тек бир орьтю панеллерини ерлештирип чыкъа да, аркъа-

дашларыны къайтара; озо краннынъ бозугъыны тюзете-джек олып, къуллесинде къала.

Юксектен массив, пале акъшамлары, айрыджа ярашыкълы корюле. Дёртер-бешер къатлы, азаматлы эвлер, дёрт таофтан бири-бирине бакътырылып, азбар-азбар къурулгъанлар. Ем-ешиль азбарларгъа, кокте йылдызлар киби, адсыз-эсапсыз пенджерелерден, бол-сал ярыкъ тёкюлип тура. Ешилликни сыра-сыра тилип кечкен асфальт ёлчыкълар, ай ярыгъында сув ирмачыкъларына бензеп, йылым-йылым йылтырайлар.

Акъшамлары массив азбарларда, пенджерелери ачыкъ эвлерининъ ичинде, бири-биринен къонуша-къонуша раатлангъан, ойнагъан-кульген, музыка динълеген, телевизор бакъкъан адамларнен толу ола. Лякин шимди, Идрис ишин битирип, къулленинъ ачыкъ мейданчасына чыккъанда, массивни энди юктугъа далгъан коре: пенджерелерде ярыкъ сёнген, ешиллик къараргъан, ёлчыкълар артыкъ сечильмез олгъанлар.

Идрис тесирлене, «Энди баре юктуунушъ да чареси тапылса да... Инсанлар даима арекетте, даима шенъликте олсалар да...» — дей. Лякин биле: массивде, яры гедже авгъан сонъ, азаматлы бир манзара даа ачыла. Артыкъ чокъ эннетли бир шеэрчик корюнишини алгъан массив, юктугъа кетип, сакин къаранлыккъа дала амма, бундан онынъ чевре-чети, чокътан-чокъ къуветли прожектор ве лампаларнынъ ярыгъындан, гуръ ышыкъ алкъасы киби айдыллана. Инсан къайда бакъса анда, энди къурулып башлагъан я да янъы темеллери тикилеяткъан тазе биналар, чалылыкъта зерафе сюрюсини анъдыргъан юксек кранлар, топ-топ машина, оба-оба материал коре. Коре де, юрегининъ энъ теренинден, бир даа севине: «Заманлардыр, — джемаатлашып чалыша-чалыша, озюмизге керекли васта ве чарелерининъ алайыны номай-номай мейдангъа кетирдик. Юрту-мызда коммунизм къурайткъан эр кимнинъ, эндиден сонъ

мытлакъ, коммунизмге там дегерли, энъ дюльбер, энъ сагъ-
лам, энъ онъайтлы, энъ меденний эви оладжакъ, деген улу
къарар дурдурылмаз арекет алды. Шай кетсе, шеэримиз ве
бутюн мемлекетимиз тез арада музейен сарайлар диярына
„чевириледжек“, — дей.

Дей амма, Идрис бу севинчли фикир ве дуйгъулары-
нынъ тесиринде экен, аркъасында, къуруджылыкъ мейда-
ныннынъ ачыкъ чель тарафында, бирининъ индже бир сес-
нен кийик-кийик багътыргъаныны эшитип къала. Шу арада,,
эки къаты энди къурулгъан энъ кенар бир эвини ичинден,
башында акъ къыйыкъчасынен устюнде акъ кофточыгъы,
штаплы бир къыскааякъланынъ атылып чыккъаны ве
сес кельген тарафкъа чапып кеткенини коре. Коре де, та-
батынджа къайгъыдаш, ярдымдаш бир адам олгъанындан,
аджеле-аджеле кранындан тюше ве, невбетчи къаравулгъа
ишнин бакъабермесини айтып, озю де сеске чапа.

Къаршыда, юз адым къадар авлакъта, балчыкъ эв
йыктынтысынынъ алдында, авдарылмай къалгъан къарт
бир багъчачыкъ бар. Онъа, къуруджылыкъ майданындан,
бол-саа ярыкъ тёюлип турса да, от баскъан сыра арала-
рында адам сечмекнинъ чареси ёкъ амма, ичинден, кимер-
де гурь, кимерде яваш, инсан сеслери кельгенге ошай. Бу
себеппен Идрис, ихтимал ферьяд саиб де андадыр, деп
ве, ялаарыша бакъына-бакъына, терек-теректен, он-онбеш
адым кеткен сонъ, йыктынтыгъа чыкъаджакъта, джеп фе-
нерини ап-ачыкъ айдынлатылгъан шу манзараны коре:
чечекли антерининъ коксю йыртыкъ, сачы дагъыныкъ, са-
рышын бир къыз, этегинде чильтерли, лак туфлилерни, те-
рекке яслангъан, юткъуна-юткъуна агълап отура. Онынъ
бир къач адым къаршысында, лякин солунда, ярыкъ кель-
ген тарафкъа юз чевирилп, тиз чёккен бир эркек, аман-аман
пышылдан, фенер саибине недир айта. Идрис, фенерлини
де ачыкъ кореджек олып, солуна чекиле амма, ярыкъ да
онен бирге йылыша ве энди Идриснинъ дос-догъру юзюне

урып башлай. Шу арада аваны, чокъракъ сувы киби тертемиз, аэнкдар бир сес янгъыратып ала:

— Достунъызыны къуртараджакъ олып кельдинъызми?

Идрис, барлыгъыны бирден-бирге хош-хош чыпълаткъан бу эшкълы сестен, ярыкъ сабинниъ де бир къыз, я да бир къадын олгъаныны анълай ве : «Аллелем къроркъуздым заваллыны» дей де, муляйым-муляйым джеваплана:

— Хайыр, сес эшиттим. Биревге зорбалыкъ япалмаймы, ярдымым керекмейми экен. дедим де, кельдим.

Ярыкъ, Идрисниъ юзюнден чеклип, кене аnavы эргекнен къызыныъ устуне кърона. Аэнкдар сес текрар дюльбер-дюльбер янгъырай:

— Яхшы яптынъыз. Багъыргъан мен олмасам да, ярдымынъызгъа мен мутаджым. Къана, аягъына турсатчынтъыз мынавы чапкъын яшны.

Идрис, къызыныъ дегенини япаджакъ ола амма, бакъса, аnavы яш, керисиндеки Идриске чевириле де, инджечик къыз сеснен вайваламагъа башлай:

— Бу меним, Идрис агъам... тьфу-тьфу, Идрис... Ярдымджы ишчинъыз бар да... ярдымджы ишчинъ... ана шу Зульфукъарым... Ялварам: урманъыз... тьфу-тьфу, дейджегим: урма...

Идрис айретлене:

— Я сен бана, эр кеснен берабер, эвинъе къайткъан эдинъ де. Мында насыл тюштюнъ?— дей.

Зульфукъар бунъа, аман-аман агълап, шу джеванны бере:

— Мынавы къызынен анълашкъан эдик. Аштан, пчкиден одыр-будыр аладжакъ да, акъшам башында бу ерге келип, мени беклейджек эди. Ойле де япты амма, мен кельген сонъ, дегенинден къайтты.

Терекке ясланып отургъан къыз бу ерде лафкъа кършула ве де сытылып, де сертейип, шойле дей:

— Не дедим, не къайттым. Арамызда асла ондайын лаф олгъаны ёкъ. Ондайын лафны мен асла этмеге де билъ-

мейим. Озю акъча берди де, акъшам серинлигинде, ачыкъ авада отурыр, эгленирмиз, деди. Олгъаны шу. Къаным козионе сыджакъ корюлеберсе, беким бир кунъ акъайым олу, дедим де, кельдим.

Идрис сорай:

— Аякъкъапларыпъызы не чыкъардыпъыз? Зульфукъар тутып аладжакъ олдымы?

Къыз сескене ве Зульфакъаргъа ярыкътан парылдап алгъан сырмалы, ири козьлеринден, эйиликли бир бакъмыш ата да, дагъыныкъ башыны чайкъай-чайкъай, шойле дей:

— Ё-о-о-къ, акъкъына кирмем, олмагъан шейни олды демем. Зульфукъар ойселеринден дегиль. Ойселерини мен, тиллини тиллеп атайым, заты не корьдим, не бильдим. Бу аякъкъапларнеи устюмдски мынавы антерни, тюсим олсун, деп Зульфукъар озю манъа бахшыш Ъерген эди. Бана, шу ерде патлап къалса да, дегенине конмейджегимни ачълагъан сонъ, айса къайтар малымны, деп мени къоркъуздажакъ олды. Корсизми, бахшыш дегиль де, мал экен! Къоркъарыммы бир шей. Пис мерамнен берильген малыныъ манъа кереги ёкъ, ал малынъны, шишип къалсын малынъ, дедим де, аякъкъапларыны чыкъарып аттым. Антерини де чыкъараджакъ олып, этегиме япыштым амма, бир даа не олгъан экен десем, устюме мынавы зыпкъын авдарылагъан. Бир къолунен башымны ерге баса, бир къолунен де... тенимни къармалай. Бир тюрлю олдым. Дерсинъ устюме чиркеф акътарылды. Бир даа, джан талашып яткъан еримден бакъсам: мынавы къыз, мурадына къавушсын, келип етише де, бир кереден энъсесинне япышып, Зульфукъарны устюмден тартып ала. Пельван экен,—аферим къызгъа! Мен Зульфукъар не де олса эркектир, бир арамыкъ тюшонип чыкъармасын, деп ярдымджыма ярдымгъа азырландым амма, бакъсам бизим Зульфукъар, тиз чёккен, ялвара: «Урманъыз, Левизе татам, теббе олсун, бир даа

япмам»,— дей. Левизе татасы экен! Озюнден кучюкке, татам, дерми адам?

Идрис, сарышын кыыздан кене сорай:

— Энди не япаджакъ оласыз?

— Эндими?— дей кыыз ве буны, ачыкъ бир макъсаднен дегиль де, фикир топламакъ ичюн, анджакъ бир фурсат этип айткъанындан, джевапкъа бакъмай, девам эте:— Даа не япаджагъым? Бу хынзырлыгъындан сонъ да онен, кене джаным, кене козюм оладжагъыммы? Екъ, алсын малыны да, аксик олсун башымдан! Эм гедженинъ бир маалинде меним аякъкъапсыз, антерсиз къаладжагъымдан да къоркъмасын. Шу ерде массивде дост бир кызым бар, онынъ урбаларыны кнер къайтарым.

Идрис, недир айтаджакъ олып, агъызыны ача амма, бу вакъыт ярыкънынъ аркъасындан, фенер санби Левизенинъ, энди къамчы патлатыр киби, кескин-кескин айткъан шу сёзлерини эшите:

— Арамызда джинаетнинъ энъ уфагъы да къанундан джезасыны алмай къалмайджакъ!

Зульфукъар, бу сёзлерини манасындан зияде, сертингинден абдырап, йибериле,— тиз чёкип турар экен, балдырларынынъ устюне отуракъоя. Сарышын кыыз, аксини яла: не учюн экенини озю де бильмей, атылып тура. Тек бир Идрис, эвелькиси киби сабырлы къалып, сорай:

— Я эгер Зульфукъарнынъ, меселя бригадамызда, къатты джезасыны биз озюмиз Черсек?

Къаранлыкътан бунъа, кунъ киби айдын, шу джевап келе:

— Бизге анълатып туралар: джемнетимизде инсанлар бири-бирининъ зарарына ич бир адым атмайджакълар. Башкъасына зорбалыкъ насыл бир шекильде япылса япалсын, бизде девлет къуветинен джезалангъан джинает танылды. Бутюн бир мемлекет халкъы, мемлекет-мемлекет халкълар, энъ инсаний хаял ве уютлерге далып, энъ мукъаддес бир

гъайретнен, ич бир джинаетсиз, тек эйшликли, саф бахтияр омюр къурмакъ ве, бутюн барлыкъларыны къойып, о омюр къапделерини инсанларгъа синъирмек пешинде экенлер, насыл олур да, адам, керчектен адам исе, бу мубарек омюр къанунларына терс арекетке булуныр? Зульфукъарынъызнынъ, озю тыштан серсем корюльсе де, мерамы джинаетли,—буны башта къанун биледжек!

Елда, милиция бологине кетейткъанда, багъчалыкътан ярыкъ къуруджылыкъ мейданына чыкъкъан сонъ, Идрис, акъылына тюшюрип, Левизе къызгъа дикъкъат эте. Бана энъ кенар эвиниъ ичинден чыкъып, сеске чапкъан къыскъа-аякълы ана шу Левизе олса керек, о да, башына акъ къыйыкъча багълап, устуне къыскъа енъли акъ кофтачыкънен тар балакълы, узун, кок штан кийген, джиклери аля тюм-тюз штанынен къар киби ап-акъ кофтачыгъы онынъ узунджа бой вуджудыннынъ айны заманда эм дюльбер назиклигини, эм де чевик сагъламлыгъыны айдын-ачыкъ белли этип тура: омузчыкълары къалкъыкъ, бели индже, янбашлары кенъ, аякълары узун. Янашасындаки сарышын къыз абына-сюрюне кечкен чакъыр-чукъур ерлерни Левизе, къараджа киби, ич бир зорлукъсыз, ойнай-ойнай кече.

Милицияда керекли къыгъытлар язылып, Зульфукъардан башкъа ич бир якъкъа кетмейджегине имза алынган сонъ, сарышын къыз бахшышыны къайтараджакъ олып, Зульфукъарны озюнен берабер алып кете. Идрис, кеч маальде бир озю къайтмагъа къоркъар деп Левизени озгъараджакъыны айта ве, арекетим янълыш олакъоймасын деп, ондан бунъа разылыкъ истей. Левизе анавы чиркин багъчачыкъ вакънасындан алган эзиетли теэсюратындан аля къуртулмагъан, зар-зорнен йылмая.. Шай олса да, онынъ вишне дудакълары арасында бу вакъыт дерсинъ кунъ нуры пейда ола — тесирли, дюльбер агъызынынъ ичинде къар киби ап-акъ тишлери о къадар джазибели парылдайлар. Левизе, фикриала мазыда, дагъыныкъ-дагъыныкъ айта;

— Къоркъакълардан дегилим амма, не исе. . ёлда озюньизни эрджесине тутмагъа бильсепъиз.. мен бунъа севине-севине разы олурым,—дей.

Левизе акъкъында эм яхшы, эм яман фикирлер эшите кельген Идрис, юрегинден яхшы фикирлерге къошулса ве Левизенинъ яхшы аркетлерини даа япъы озъ козюнен коръген олса да, эр алда «эрджесине» сёзюне Левизенинъ озю не мана бере экен, деп бир ан тюшюнип ала ве сонъ: «Олды оладжакъ — къырылды баджакъ»,—дей де, къальбиндекини айтакъоя:

— Мен о къдар зенгин табиятлы бир адам дегилим: озюмни топу озюмджесине тутмагъа билем. Эм къандемни огюнден бильдирем: сизге уймайджакъ киби терс бир аркетке ёл берсем, буны чырайынъыздан анълар да, сизге лям-ним демей, айланыр, юреберирим.

Левизе куле:

— Аферин!— дей ве яры юмукъ зейтюн козьлерининъ, дерсинъ сюрмелли, узун кирпичкери арасындан Идриснинъ дос-догъру юзюне бакъып, шакъалы-шакъалы сорай:—Я барып да, чырайым сизни алдатса?

Идрис, шакъанынъ фаркъына бармай, къыза:

— Къабаатым ичюн, мени янындан къувгъан догъру бир адамнынъ мен, текрар чагъырса, чапа-чапа къатына барырым амма, алдаткъаннынъ, янып-якъылып къалса да, юзюне бакъмам.

— Ойле олса, текрар аферин!—Левизе, буны айта да, аман Идристе татлы бир эйджан догъурып, оны къолтукълай ве, адымыны Идриснинъ адымына уйдура-уйдура дсвам эте:—Танышлыгъымызны эрджесине башладынынъыз. Севиндим. Эм, эр деген эрни саймамакъ мумкюн олмагъанындан, корюньиз, сайгъыма берилип, энди сизге сыгъынмагъа да етиштим. Не чаре? Апай халкъы ойле япар.

Идрис, бирден-бирге къоркъып, ве лякин не ичюн къоркъкъаныны озю де яхшы бильмей, сорай:

— Эвлисизми ёкъса?— дей.

Левизе, эйджаны басылдыкъча даа назик бир аэнк алгъан, гонюль ойшахыджы, дюльбер сесини Идрисиниъ къулагъы тюбюнде ирмакъ киби чагълатып, хош-хош куле:

— Къуш ювасыз олмаз, дей, инсан — эвсиз.

— Шай амма, меним сорагъаным башкъа: ёкъса акъ айынъыз, балачагъанъыз бармы, дейим?

— Ёкъ. Мен озюм даа якъында балалыкътан чыкътым.

Идрис, дерсинъ юз кунъде бир эв дегиль де, бир кунъде юз эв къурмакъ чаресини тапкъан, севине ве ерлисиз:

— Яхшы яптынъыз, чокъ яхшы яптынъыз,—деп ташлай.

Бираздан олар, Идриснен Левизе, ярыкъ магистральден кениш къалдырымларыны гуръ терсклик къаплагъан ве бу себептен яры къараплыккъа далгъан, тена бир сокъаккъа айланаалар. Левизе, келип кирген орталыгъынынъ тесиринен олса керек, багъчачыкъ вакъынасына къайта ве коммунизм заманында инсанларнынъ буллятор киби саф оладжакълары, озълерини, орталыкъларыны джумле алемнинъ шаны, шадлыгъы ашкъына парылдатып алып тураджакълары акъкъында хаяллана да, сонъ, дерсинъ юкъудан уянып, бирден-бирге сорай:

— Анавы Зульфукъаргъа сиз бригаданъызда озюнъизде бир зыкъы чекеджектирсиз, эбет?—дей ве, Идрисиниъ джепабына бакъмай, кене озю айта:—Тек, къызнынъ да бу хынзырлыкъта къабааты буюк, онынъ да юреги, анъы, намысны раат быракъмакъ олмаз. Кечмиштен асабалыкъ къалып бизим заман адамынынъ адамлыгъыны алчалткъан эр бир-терслик, эр бир къабалыкъ айдын-ачыкъ анълайджакъ: пешине тюштикми — биз оны илле битипреджекмиз.

Бара-бара, солда кениш бир бошлукъ ачыла. Джагъа-сында, сокъакътан тюшкен ярыкъта, бойдан-бой ве конде-

лси къазылган эндеклер корюле. Ичи ве отеси, ярыкътан бакъкъанда, зифт къаранлыкъ келе.

Левизе бу ерде Идриснинъ къолтугъыны бошлай ве, недир джебинен огъарашып, шойле дей:

— Бу орталыкънынъ халкъына, яры азыр ашлар тюкянынен бирге, балабан бир ашхананен турмушкъа хызмет комбинаты къураджакъ олып, эски эвлерни йыкъты, темель тиктилер де, энди, къач ай олды, несендир билъ-мем, токъталды къалдылар. Не исе, дос-догъру кетип, анавы бурунда айлансакъ, ёлумыз бутюн вакъыт ярыкъ оладжакъ эди амма, мен кестирип кечмеге алыштым, эвимиз — анавы ерчикте — къаршыда. Айды, заметинъиз ичюн сагъ олунъыз.

Левизе, шай дей де, Идриске сагъ элини узата. Идрис, дерсинъ мына шимди недир гъайып этеджск, абдырап къала ве, Левизенинъ элини яваштан озюне йылыштыра да, шойле дей:

— Ёкъ, мен, не де олса, эркеким, яшларджасына айткъанда — кавалерим. О къаранлыкъкъа сизинъ бир озюнъизни ёлламам.

Левизе куле ве Идриске сол элинде недир косъ-тере.

— Фенердир бу. Ярыгъым бар экен, манъа не оладжакъ?

— Эр алда, батыкъ-чыкъыкъ ерде, абынып-сюрюнип йыкъылмакъ ихтималынъыз бар.

— Аягъымда, шукюрлер олсун, къави турам.

— Адамнынъ ярамазы да къаршынъызгъа чыкъа билир.

— Къоркъмайым. Даа догърусы, озюмни къоркъмамагъа алыштырам.

— Не исе мен, бир ишни, я да бир аркетни акъылсыз танысам, оны не озюм япам, не де башкъасына яптырам. Шимди сиз де я эвинъизге о къаранлыкътан меннен бирге

кечеджексиз, я да сабагъаджек бу ерде, меним янымда къаладжакъсыз.

— Я эгер мен буларнынъ бирине де разы олмасам?

— О вакъыт, чаре ёкъ, зорбалыкъ-морбалыкъ, деп бакъып отурмам: меджбур этерим!

Левизе, чым-чырт этрафны бир даа аэнкли-аэнкли джанландыра:

— Ха-ха-ха, зорлу экенсиз, эй!— дей ве назик беденине, кене къараджа киби, атешин, дюльбер бир арекет яптырып, къалдырымдан къалкъыкъча бошлукъкъа энгиль-энгиль сычрап чыкъа да, шуны къоша:— Ойле олгъан сонъ, не япмакъ мумкюн? Теслим олмакътан башкъа чаре ёкъ. Айса, озгъарманъызда девам этебилесиз!

Идрис аман етише ве, олдыкъча незакетли давранып, Левизени энди озю къолтукълайджакъ ола. Лякин, Левизе онъа буны яптырмай. Идрис, ал къолтукъладым, дегенде къолуны озюне чекип ала да. Идриснинъ авада къалгъан къолуна озю япыша.

— Сизни саябергенимни истесенъиз, нефсинъизнен курешмеге биледжексиз. Мен окъудым, эм энди омюрде корип апъламагъа да етиштим: бинълерни бир йыкъкъан дегиль де, озюни бинъ йыкъкъан — курешчидир,— дей ве, фснерини якъып, ёлны айдынлата.

Левизенинъ эви балчыкъ исарлы бир азбарнынъ ичинде экен. Идрис, ёлкяпыгъа барып чыкъкъан сонъ, сорай:

— Сиз, ярын да акъшам чалышаджакъсызмы шу?— дей.

Левизе буна, шенъ-шенъ, шу серт джевабыны бере:

— Биревнинъ къатыма келип алып тургъаныны, фи-и-и, севмейим. Сагъынгъандайын олсам, озюм янынъызгъа барып чыкъарым. Айды, бир даа тешеккюр. Ёлунъыз огъурлы, юкъунъыз татлы олсун.

III

Идрис, кѡайтып, тѣшегине тѹше амма, Левизелинѣ истегини тек яры-ярыгѡа ерине кетире: юкѡусыны дегиль де, юкѡусызлыгѡыны татлы кечире. Оны — башкѡа бир тюрлѡу олмасы да мумкюн дегиль! — эшкѡлы бир хаял бийлеп ала.

Халкѡынѣ асапсыз чокѣ етим эвляды киби, Идрис де бабасыны Ватан дженкинде гѡайып эте. Онѡа ве кѡардашына, бабасы ичюн, пенсия багѡланса да, о заман йыллар агѡыр олгѡаны ве джайль анасы, адий иши ичюн, аз пара алгѡанындан, Идрис орта бильгисини маддий кѡыйылыкъта зар-зорнен текмиллей де, аман шеэрде о вакѡыт даа янѡы кенишлетилип башлагѡан бица кѡуруджылыгѡынынѣ электромонтаж ишлерине кире ве йылындан, яшы толгѡан сонѣ, денѡизджи аскерлик хызметине алына.

Кѡорантада эки эркекнинѣ буюги меним, деп анасы ве кѡардашынынѣ, оларнен бирге озюнинѣ де, вазияттинѣ мытлакѣ тюзельтмек истеги Идрисни та балалыкътан гѡайретли ишкирликке алыштыргѡанындан, о, мектепте экен башы-аягѡынен дерслерине, кѡуруджылыкѡта экен — электрик техникасына, гемиде экен — денѡизджилигине дала. Бу себептен о йылларда кѡыз тюшюнджесине онынѣ барлыгѡын да ер биле кѡалмай.

Аскерлигинде Идриске букѡа: гемиде де электродонатма ишлеринде хызмет эттирильгенинден, эвине там электротехник олып кѡайта ве кене таныш зенаатына — кѡуруджылыкѡкѡа кире. Кѡуруджылыкѡта иш бу вакѡыт энди кениш машиналаштырылгѡан ола. Ер кѡазув, ер тегизлев, ѳл тѣшев, чалышкѡанларгѡа материал ве деталь етиштирип турув киби энѣ агѡыр, энѣ кѡол туткѡан ишлерининѣ алайыны энди машиналар япа. Еринде тек джыйылып сыладнаджакѣ киби азыр эвлер чыкѡарыджы заводлар кѡурулалаткѡаны да айтыла. Идрис, кѡыскѡа бир курс кечип, юкранынынѣ чалышув хусусиетлерини огрене де, кранджы

ола ве, кене берилип, айны заманда әм әв артындан әв кѳура, әм де кеттикче арткѳан кѳазанчына яваш-яваш кѳорантасынен озюнинѳ устюни-башыны, әв орталыгѳыны сырасына кѳоя.

Идрис, анасы энди пенсиягѳа чыкѳкѳан ве кѳардашы, мектеп биритип, аякѳкѳап фабрикасына кирген, кѳыз тюшнджесинен огѳрашмагѳа шимди де не истек, не де вакѳыт тапамай. Вакѳыт, ихтимал, тапылыр амма, истекке кельгенде Идрис пек яман талапкяр. Бу меселеде шу вакѳиа Идрисниѳ козю огюнден ич бир вакѳыт кетмей. Куньлерден бир кунь, бабасынынѳ ольгеши хаберинден баягѳы кечкен сонѳ, оларнынѳ эвине эслидже бир кѳадын келип кире. Кѳадын, селям-келямдан сонѳ. Идрисниѳ анасына, пышылдап, нелердир айта башлай. Бу вакѳыт пенджере тюбюнде дерс азырлап отургѳан Идрис, пышылдыгѳа кѳулакѳ асмай амма, анасынынѳ ынджынгѳан джевап сесини эшиткен сонѳ, аман лакѳырдыгѳа дикѳкѳат эте ве, сабий юрегинде буюк бир агѳры дуйып, шуны анѳлай: о алчакѳ кѳадын, Идрисниѳ анасына акѳай айтып кельген экен. Анасы шойле дей:

— Меним олгѳаны-оладжагѳы бир юрегим, демек олгѳаны-оладжагѳы бир севгим бар. Севгим — балаларымнынѳ бабасы — акѳайымда. Насыл олур да мен, балаларым олмаса, акѳайымдан айры бир купѳ яшамайджакѳ кѳадын, башкѳа бир эркекни алып, я да башкѳа бир эркекниѳ эвине барып, о азиз севгимни ынджытырым? Екѳ, бир севгиден кѳалгѳаны ялан, кѳалгѳаны бозукѳлыкѳ. Мен яланджы олмам, бозукѳ олмам.

Идрис, тизлери дир-дир кѳалтырай, яваштан азбаргѳа чыкѳа да, араңда бир кошеге сыгѳынып, татлы-татлы, ункюр-ункюр агѳламагѳа башлай. Бабасына анасынынѳ о кѳадар саѳ, кѳадар садыкѳ севгиси Идрисниѳ даа сабий барлыгѳыны сарсыта Идрис. анасынынѳ мелянке суретини козѳ огюне кетпире де, онынѳ азаплы, дюльбер юзюни, эр заман тюшюнджелн, ѳргѳун, тесирли козѳлерини, иштең

къатып къалгъан чыкъыкъ бугъумлы эллериш сыджакъ-сыджакъ, къана-къана опе ве къальбшшннъ энъ теренинден: «Мен де, апам-бабам киби, эр заман догъру олурым, ялангъа ёл бермем, бозукълыкъкъа ёл бермем», деп башлагъаныны дуймай къала.

Бала экен, саф юречигининъ энъ теренинде догъып, анъына, къапына, дуйгъуларына синъе-синъе, эп буюген бу мукъаддес анты, кемалына кельгенде, Идрисиннъ артыкъ бутюн барлыкъыны бийлеп алгъан ола. Бу себептен о, дигер эр бир арекетиндекиси киби, къызларгъа мунасебетинде де, эр заман анджакъ догъурлыкъ козюнен иш коре. Эвленмек къарарына кельмей тура, не озю къызларгъа саташа, не де къызларны озюне саташтыра.

Лякин энди Идрис яшына кельген. Эвлесе, кеттикче даа артаджакъ эрлик, бабалыкъ вазифелерини олдыкъча там одей биледжек киби кямль азырлыкъ да пейдалагъан. Шунунъ озюне, энди анасы да оны зорлап алып отура: «Эвимизге эдепли, намуслы, инсафлы бир келинчек келип кирсе, софра башында джемаатымызнынъ артабергеннинъ коръсем, балачыкъларымны бинъ бир мешекъатта асрап осьтиюргениме севинчим атркъан сайын артар эди»,— дей.

Насиб Идрисни тамам мына бойле бир вакъытта Левнзеге раст кетире. Бойы-посты, корюми яхшы. Зулъфукъар чешит ярамай фикир айтса да, аз бир вакъыт ичинде япкъан ишлери ве айткъан сёзлерине бакъсанъ, табияты да тамам Идрисиннъ дегени киби: муляйим, джиддий, эдепли. Идриске бильдирген фикирлери арасында онынъ, милиция болюги къатында, Идрисни ильк къолтукълагъанда: «Эр деген эрни саймамакъ мумкюн олмагъанындан, корюнъиз, сайгъыма берилип, энди сизге сыгъынмагъа да етиштим. Не чаре? Апай халкъы ойле япар»— деген сёзлери Идрисиннъ къулагъында айрыджа хош чынълайлар амма, сайгъы эр алда севги дегиль. Чюнки, севгининнъ гуллене-гуллене яшамасы ичюн сайгъы урлукъкъа гъыдалы топракъ киби,

мытлакъ керек олса да, сайгъынынъ озю севгисиз де яшап олур. Бильсенъ де: Левизеде Идриске сайгъыдан башкъа бир дуйгъу, севги дуйгъусы догъмагъанмы экен? Идриске, кунълерден бир кунъ, юрегини ачмакъ сырасы кельсс, Левизе буны терс къакъмазмы экен?

Шай этип Идрис, омрюнде биринджи кере, сабагъаджек севдалыкъ хаялына далып чыкъа. Эртеси куню акъшам, тенефюс вакътында, иш аркъадашлары аш богъчаларыны джыйыштыргъан сонъ, оларнынъ ортасына тюше де, Зульфукъарнынъ чиркин арекети меселесини умумнинъ музакересинне къоя ве, багъчачыкъ вакънасыны тасвир эте-эте, зияде къызгъанындан, сёзюни: Зульфукъар киби къаба. джинаеткяр адамларгъа совет яшлары бригадасында ер олмайджакъ, деп битиргенини дуймай къала.

Зульфукъарнынъ чапкъынлыгъына эеджанлы ачувлангъан яшлар, онынъ бир де арсыз къалпазанлыгъыны, бригаданынъ ишине бунен зиян кетире кельгенини айта да, къуруджылыкъ идаресинден, Зульфукъарнынъ бригададан чыкъарылмасыны риджа этмек къарарына келелер. Келелер амма, тамам къарар ренге къойыладжакъта, бирден-бирге чокъракъ сувы киби тер-темиз, аэнкли янгъырап алгъан, кескин бир сес, тегереклешип отургъан яшларны сескендире:

— Янълыш!

Яшлар, сес кельген тарафкъа бакъа ве, юреклерининъ татлы-татлы тепренип алгъанын дуйып, шуны корелер: акъ кофтанен кок штан кийген, дал фидан, эсмери, чымры бир къыз. азачыкъ кенарда, бири-бирининъ устуне салынгъан пинеллер обасы янындан, ойнар киби дюльбер-дюльбер снгиль-енгиль адымлап, яшларгъа якъынлай да, зейтюн козьлери нурлы тюшюнджеге далгъан, тесирли-тесирли айта:

— Янълыш!— дей — Къарарынъыз пек яман къатты: тек Зульфукъарны дегиль, ич бир къабаатсыз менн биле

абдыратты. Ондан ким олса абдырар. Ким олса, къальбининъ зоруна даянамай аджына-аджына шойле дер: Зульфукъар, не де олса, бизим джемаатдашымыз, бизим иш ве яшайыш аркъадашымыз дегильми? Джемааты, ишдешлери арасындан къувулса, Зульфукъар бир озю не япар, насыл яшар? Я онынъ, дерсинъ, чёль ортасында пайнозю къалгъан асретли бир терек, япа-янгъгызынынъ чекеджек азапларына биз насыл даянырмыз? Екъ, совет яшлары, эр бир ишлери ве къарарларында, джемаатымыз ичюн азаплы, яныкълы тюшонджелер дегиль де, кунешли, умятли севинчлер догъура кельдилер. Сиз де ойле япаджакъсыз. Къарарынъыз, сёз келими, шу манада оладжакъ: Зульфукъар алчакълыкъ япты. Айыплар олсун онъа! Къанунымыз оны я ляйыгъынджа джезалар, я да, мумкюн таныса, бизге кефилликке берир: Тек меселе бупен битмей. Бупдан, чокъ, месулиетли, янты бир вазифе келип чыкъа, о да шу-дыр: биз аркъадашымызгъа, мына шу дакъкъадан башлап, аркъадаш бабалыгъы япмакъ борджуны устюмизге аламыз, эндицен сонъ Зульфукъар бизсиз ич бир адым атмайджакъ: ишини бизнен бир япаджакъ, бильгисини бизнен бир юксельтеджек, эглендjesини бизнен бир кечиреджек. Партия тербиесининъ рухуна, коммунизм джемнетиининъ рухуна тек бунынъ киби бир къарар уйгъун ола билир. Йигит олсангъыз, земане йигитлери олсангъыз, буны япаджакъсыз!

Яшлар, эки къарарнынъ энди къайсы бирини къабул этсек даа яхшы япар экенмиз, деп бир анъ тюшонджеге далгъан арада, бакъсалар, Зульфукъар, зерафе бойнуны узатып, яшлы козьлерини къызгъа тиккеп, этсиз авучларыны шап-шып бири-бирине ура. Яшларгъа бу етекъала. Олар, гурь бир гъайретнен, Зульфукъаргъа къошула да, аман, энъ эдепли, энъ ишкир аркъадашларындан, бригадада эр кеске вазифе берип тураджакъ данмий бабалыкъ совети айыралар.

Зульфукъар, тюссиз козьлери севинчли яшлангъан, аркъадашларынынъ де бири, де дигерине япыша:

— Эвалла, тувгъанчыкъларым, сагъ олунъыз. Корер-сиз: мен не десенъиз, оны япар да, афунъызны илле къазанырым. Ичи яманлардан дегилм,— дей ве сонъ, къызнынъ къатына барып, онъа баш эге:— Сагъ олунъыз, Левизе. татчыгъым. Сизден шамар ашайджакъ кибилерининъ янында мени бир даа корьмезсиз,— дей.

Адыны къат-къат эшитселер де, озюнн даа корьмеген яшлар, Зульфукъар анъгъан сонъ къызнынъ ким олгъаныны анълай да, Левизеге даа зияде сукъланып бакълалар, чаресини тапып, оны бираз даа къатларында тутаджакъ олалар амма, бу вакъыт Левизе озю, комюр козьлерине дерсинъ атеш туташкъан Идриснинъ къатына бара:

— Мен сизге кельдим,— дей.

Идрис, къызаргъан-бозаргъан, атылып тура.

— Хош кельдинъиз!

Левизе куле:

— Хошмы, ёкъмы, бильмейим. Лякин шимдилек бош олмады: сизни таптым. Мени бираз озгъармагъа вакъытынъыз олмазмы?

Бу суальге, Идрис ерине, яшлар джевап етиштирелер:

— Олур, олур, даа он дакъкъасы бар,— дейлер.

Елда, одыр-будыр уфакъ-тюфек лафтан сонъ, Левизе сорай:

— Комсомолдырсыз, я?— дей,

Идрис асабийлене:

— Комсомолым, деп юре эдим амма, анъладым: мадай экеним,— деп джеваплана.

— О не ичюн?

— Озюнъиз корьдинъиз: Зульфукъар меселесине, сизнинъ япкъанынъыз киби, айны заманда эм Зульфукъарнынъ озю, эм де бизлер ичюн файдалы, инсаннетли комсомоллыкъ козюннен дегиль де, озюм япкъаным киби,

ачувлы, кѣр бир мадайлыкънен янаштым,— мына бунынъ ичюн.

Левизе Идриске, тыпкъы анасы, эйиликли, назлы бир бакъыш ата ве, муляйим-муляйим йыламайып, бир даа сорай:

— Я энди о меселеге насыл янашасыз?

— Эндими?— Идрис, барлыгъыны атешин фикир ве дуйгъулар бийлеген, джевабыны недеп башлайджагъыны тапыштырамай, бир анъ эзнетли сусып тура ве сонъ. къызгъынлыкъта тутула-тутула, шойле дей:— Энди... о къадар яхшы.. о къадар сагълам... о къадар акъыллы бир къарар тапылгъан сонъ., севинем иште. Топлашувда тыштан сувукъ къанлы отургъаныма бакъманъыз,— ичимде ким бильсин нелер олып кечти. Ичимде, Зульфукъарнынъ эндиен сонъ энъ якъын, энъ тувгъан баба аркъадашы оладжакъыма мукъаддес бир ант догъды. Дуям: о антым энди, топракъта урукъ киби, ичимде буюп алып тура.

Ел аз къалса да, Левизе бир даа, Идриснинъ къуванчлы асабынджа энди учюнджи кере, Идрисни къолтукълай ве бу кересинде, дерсинъ бутюн вуджудынен Идриснинъ къолуна япышмакъ истеп, сыджакъ-сыджакъ пышылдай:

— Янъыласыз, Идрис: сиз мадай дегильсиз. Мадайлыкъ инсанда къуванчлы, парлакъ фикир догъурамаз. Амма меселеге сизиннъ мунасебетинъиз: янълыш тапылгъан къарарынъызда инатлыкъ этмегенинъиз, о къарарынъыз ичюн озюнъизге чин юректен дарылгъанынъыз, акс къарарны догъру танып, онъа федаяр бир эрликкен къошулгъанынъыз мени джоштурды, эеджанландырды. Ойле эеджанландырды ки, мен тап бирден-бирге къанатлангъан, ким бильсин къайдаларгъа учып баргъан киби олдым. Дерсинъ бир сюрю бала арасына барып тюштим. Бизим пессиль яшларынынъ балалары. Корьсенъиз де: ойле гузеллер,— гульбагъчада дане-дана чечек кибилер. Биз берилип чалыша ве балаларымызнынъ фидан беденлерине буллюр

рухларына керекли гыдаларнынъ эписини бол-бол етиштиремиз. Олар, ер юзюнде асырлардан бери уюм сюресельген нимет кытлыгында ольмей кьалгъан баре мен олайым, деп бири-бирини ынджытмакъ, алдатмакъ, бири-бирининъ богъазына япышмакъ меджбуриетинден кьуртулгъан, сагълам-сагълам, раат-раат осе ве яп-янъы бир джемист мейдангъа кетирелер. Корем, онда эр ким бири-бирине бакъа; эр ким бири-бирине айны заманда эм эвляд, эм де ана-баба ола. Меселеге сизнинъ мунасебетиниз менде мына бойле бир эеджан догъурды. Сиз мадай дегильсиз, Идрис! Энди ишимизге кечейик. Мен анавы сарышын кызынынъ коллективинде олдым. Милицияда берген джевапларыны унутмагъандырсыз: Ады — Нермине Мамутова, озю тикиш фабрикасында чалыша. Мен акъшам чалышкъанымдан, ярын уйле маалинде топланаджакъ олдылар. Сизни де айттым. Комсомоллыгъынъызны сорагъанымнынъ себеби де шу эди. Битараф олсанъыз ялараджакъ эдим, лякин энди талап этем: ярын саат он экиде фабрикада олунъыз!

Левизе, буны айтып, Идриснен сагълыкълаша да, айла-нып, къаршыда кьурулаяткъан азаматлы эвине ёней.

Левизенинъ балалар хаялыны Идрис, эртеси куню саба, тюшонде корип уяна. Турып, айрыджа хош бир енгилликнен гимнастика ала; отурып, дикъкъатнен, къайта-къайта, сакъал-мийыгъыны тыраш эте; сонъ, къартий анасынынъ таджибине къаршы, сабалыгъындан абул-кьубул бир-эки агъыз аш къапа да, кок кольмек, кок штан ве яры ачыкъ кок туфли кийип, чыкъып кете.

Эвинде экен, эр бир ишнини асретлик эшкында тюшонмей япкъан Идрис, фабрика районына барып чыкъкъан ве этрафына бир дикъкъат эткен сонъ, анълай: аман, даа янъы къушылыкъ маали олгъан, Левизе келеджекке — э-эй-й! — даа саатлердже вакъыт бар. Идрис абдырай: о къадар чокъ вакъытны энди насыл кечирсин? Юреги раат олса, бир

эгләндже тапар әди амма, шимди тамам юреги раатсыз да я? Левизенинъ ипсәнны, дерсинъ купеш бузны, бир йыла-майгъанда притип ташлагъан тесирли юзюни, тап уйле маалинде дегиле де, мына шимди, шу саат къана-къана кореджеги, эгиле чынълагъан дюльбер сесине хош-хош байыладжагъы, нур киби парлакъ фикирлерине севине-севине ашладжагъы келе де я?

Лякин, яхшыны арзуламакънен яхшыгъа къавушмакънынъ арасына, адета, дагъ-таш келип чыкъа. Арзу, не къадар къуветли, не къадар атешин олса олсун, шимди асфальт къалдырдым бойы о ян-бу ян сабырсыз долангъан Идрисге, амма яхшылыкъ, сонъ дереджеде джазибели, сонъ дередже сукъландырыджы олса да, шу дакъкъа ихтимал тешегинде раат-раат яткъан Левизеде. Не чаре? Идрис, сыджакъган терлеп башлагъан, шу ердеки чайханагъа барып кире.

Фабрика коллективине ишкыр хадимлер, там коммунист хадимлер ёлбашчылыкъ япсалар керек, фабриканынъ чевре чети киби, чайханасыны да керчектен медений донаттыргъан ве керчектен медений туттыралар: даа янъы ясалып салынгъан онъайтлы, бол сетлерине, келип джеэзи киби, чешит тюз, тер-темиз килим ве макъатлар тешельген; мейдан бир ерде, чеврелеринде отургъычлары, къалын джамлы, йылыравукъ, алюминий столлар ерлештирилъген; ал басмаларгъа акънен язылы шнарлар къойы ешилликте алев киби парылдайлар; ярашыкълы ресим ве плакатлар, башлыджа оларакъ, яз чиллесинде республикамызнынъ энъ мунм вазифесине — памукъ тымары ве памукъ теслимине багъышлангъанлар.

Шахмат оюнынынъ севдасы Идрис, шахматчылар янына барып отура. Отура амма, оюнгъа бериламай: тахтагъа дикъкъат этеджек олгъан сайып, фигуралар ерине, Левизени коре. Бираздан бунынъ шу яхшылыгъы ола: Левизенинъ сурети козюнинъ алдында экен, Идрис онынъ

озюни беклегенини яваш-яваш унута. Кимерде атта, бакъ, энди эбедий Левизенинъ янында къала бильдим, деп шадлыкънен тюшюнип де башлай.

Идрис, шай этип, тасавурда шадлана-шадлана, не къадар вакъыт отургъаныны бильмей. Саргъушлыкъта ойле ола эмиш. Идрис де саргъуш олгъандыр даа. Не исе, о озюне келип бакъса, къаршысында Левизенинъ, энди, суретини дегилъ де, аллелем юзюни коре. Идрис, аллелем дей. Чюнки ашавы Левизе акъ кофтанен кок штан кийген эди, амма бу бирн баштан аякъ беяздан кийинген: беяз шляпа, беяз антер, беяз туфли. Сагъына къыйшыкъ шляпасы, солунда ачыкъ гуръ сач топуны даа къара, тамам дал-фидан вуджудына тикильген антери узунджа бойыны даа тюзгюп, юксекче окчели назик туфлиси къави балдырлы тюмтюз аякъларыны даа дюльбер косътере.

Левизе шойле дей:

— Танымадынъызмы, не? Меним. Мераба! Дуйдым: эркек — чайхана север. Кельген олса, мытлакъ чайханада отурыр, дедим. Янъылмагъаным: сайыдан, мында экенсиз. Не арув!

Елда, клубкъа кетейткъанда, Идрис махсус дикъкъат эте ве шуны анълай ки, Зульфукъар догърусыны айткъан: Левизе окчели туфлилеринде сайыдан Идриснен аман-аман бир бойда экен. Эркекнинъ къыз юксек бойлусыны зияде бегенир, дей амма, не япаджакъсынъ, бойда табнат Идрисни бироз ынджыткъан. Не исе, Идрис, шу дакъкъа къуванчы яныгъындан буюк, шойле дей:

— Мен, урбам азачыкъ да олса Левизенинъкине охшасын, деп аселет кок кийип чыкътым. О десенъ сиз беяздан тутуштыргъансыз.

Идрис, башкъа ич бир тюшюнджеси ёкъ, шенъ кулькю беклей амма, Левизе, фикири гъальба энди ашавы сарышын къызда, джиддий джевап бере:

— Апай халкъынданым, коресииз. Эп къолай бакъям.

Кунъ сыджагъы биле манъа къалабалыкъ этмесин, дейим: безъ урба салкъын тута.

Топлашув, ренс къызнынъ нляи эткенине коре, шимди Лезисникъ аджеле хаберини динълейиджек, меселенинъ сызни исе, иштен сонъ, акъшам бакъаджакъ.

Левизе, шляпалы башыны дюльбер-дюльбер сильке-сильке багъчачыкъ вакъиасыны тариф этип чыкъа да, сонъ озъ нетиджелерини кече. Онынъ тесирли-тесирли айткъанларындан шулар анълашыла: къабаат балтада да бар, сапында да, оны ясагъан устада да. Бу ишнинъ Зульфукъар балтасы исе, Нермине Мамутова — сапы ве биз алайымыз — устасыдырмыз. Зульфукъарны устасы, яни къурудджылар коллективни, аман къолгъа алды. Энди Нермине къалды. Оны сиз, тикишчилер, къолгъа аладжакъсыз. Нерминенинъ къабааты неде? О, айткъанларына коре, чалышкъыр къыз, комсомолгъа алынган амма, Зульфукъаргъа мунасебетинде, озюни маалле келинчегни киби туткъан. Мына мисаль. Анавы белялы багъчачыкъкъа барган эр ким корер: анда, терек тюбюнде, ерге тешевли газет устюнде, чешит аш кесеклеринен бирге, бош ички ишшеси де ятадыр. Ичкини, Зульфукъарнынъ айткъанына бакъып, Нермине озю алып кельген. Яни: Зульфукъарнынъ ачакълыгъына Нермине озю ёл ачкъан. Комсомоллыкъмы бу? Насыл олур да, земане къызы, парлакъ коммунизм заманына аякъ басаяткъан бир къыз, ихтимал омур аркъадашым олур, деп юрген бир адамыны биле, орталыгъымызда энъ эдепли, энъ ишкир, энъ джемааткяр комсомол яшлар киби керчектен йигит эр олмагъа джоштырып алып отурмаз да, онынъ эскиден къалма чиркин, къаба, кийик къылыкъсызлыкъларына перип юрер? Земане къызы, комсомол къыз, яхшыгъа джан къурбан, дер амма, ямангъа ич бир ерде ёл бермез. Бир мисаль даа. Нермине, даа не озъ аралары, не де къоранталары, коллективлеринде анълашкъанлары ве белли бир къараргъа кельгенлери ёкъ,

энди Зульфукъардаи бахшыш алмагъа да етишкен. Къыйметли бахшыш: паалы йипек антернен паалы лак аякъкъап. Ола билир, даа башкъа абур-чубур да бардыр. Сонъунда Нермине, япкъанына пешман, бахшышыны Зульфукъаргъа къайтарды амма, башта не ичюн алды? Затен Зульфукъарнынъ бахшыш фикирине кельмесине не ичюн ёл берди? О сой бахшышларгъа, энди пек чокъ адамынъ, энъ яхшы алда садакъа деп бакъкъаныны Нермине билмейми? Билъсе, онынъ садакъагъа куню къалгъанмы? Зульфукъар киби, Нермине де къысметини озю чалышып къазангъан дегерли бир эмекчи дегильми? Я озю киби бир эмекчининъ, биревге къыйметли бахшыш алайым, деп парасыны озъ кереклеринден къытмакъ, я да джемааткъа терс бир ёлнен арткъач пара пейдаламакъ меджбуретинде къала биледжегини Нермине тюшюмедими? Ойле де ола билир, деген тюшюндже онынъ виджданыны титретмедими? Комсомоллыккъа зыт нефсхорлыкъ косътерип, заматси малгъа козь ктыздыргъаны, отургъан ерде башкъасынынъ заматинден файдалангъаны ичюн, юрегинде озюне нефрет дуймадымы? Къыйыш алынып барылгъан бир ишининъ догъру битмеси мумкюн дегиль. Ольчюси-ольчюсинен къурулмаса, темели къави бир биана биле, илле йыкъылыр. Нермине, Зульфукъарнен алякъасыны, земане къызларынджасына, талапкъар бир достлуккъа дегиль де, эски келинчеклерджесине, япма, ялан бир ювашлыккъа темель къурдырды ве бунен ишдешлери, джемаатдашларында эйилгине севинч дегиль де, белясына яныкъ догъурды. Онынъ къабааты мына бунда.

Сёзюнинъ башыны, атешин джюйрюк киби, бир кереден алып кочкен Левизе, сонъуны да, кимсе тюшюмеген ерде, шып кесе. Бу себептен, эеджанлы къызгъынлыгъында меселенинъ фаркъына бармай къалгъан зал, гурьделл разылыкъ алгъышы янъгъыратып башлагъанда, Левизе артыкъ Идрисининъ янында ола.

Идрис, гъурурлана ве, топлашувдан чыкъкъан сонъ, ёлда, терсклик салкъынында къурулгъан кафеде, юрегининъ зыкъыны зорнен баса-баса, дей:

— Тышыпъны корип бегендим: сиз, дедим. Энди ичинъни анълап бегенем: сен, дейим. Эм, сабырым ёкъ. къарарымны айта къоям: сенинен акъыл танышмай, эксвимизининъ де разылыгъымыз олмай, ич бир адым атмам амма, сени де, бакъ, озюм аман-эсен экеним, кимсеге бер-
мем.

Идриснинъ. гъальба, не ялкъанындан хабери олмай, дуйгъу къуветине берилип, кесен-кес айткъан бу сёзлери, бир бакъкъанда, къаба корюльселер де, аджайип шей, Левизени дарылтмайлар. Аксине оларакъ, эркек агъызындан, озю де сагълам, къаны сыджакъ, табиятлы бир эркек агъызындан омрюнде биринджи кере, услусызджаракъ олса да, ачыкъ-ачыкъкъа ич бир кирсиз, садыкъ севдалыкъ сёзлери эшиткен Левизе, юрегинде шимдигеджек белли олмагъан янъы бир севинич догъъаныны дуя ве. бирдеп-бирге бутюн барлыгъыны эеджанландыргъан бу тазе севиничне берилип, озюнде янъы бир хасиет пейда олгъаныны дуймай къала: Идриснинъ лафыны, бундан эвель илле япаджагъы киби, сертейип кесмей де, оны, даа чокъ айтсын, деп эриштирип башлай:

— О къадар тикилип бакъмаса шуны, Идрис!— дей ве, кулип, девам эте:— Ёкъса мен сени, нокътабавындан къуртулгъан бир бугъа, озюмни исе о бугъанынъ зытына тийген къырмызы бир басма парчасы беллерим. Окъудым: ойле бир шей олса керек.

Идрис, зар-зорнен назарыны Левизеден ала ве, огюндеки морожный тепсисини столнынъ джамында айландыра башлай.

— Худжур шей... Кимерде анам да манъа, оляп бугъа кибисинъ, дей.

— Я сен ойле тикилип бакъма даа!

— Лякин, огълум бугъа киби экен, деп анам мени терс кѣакъкъаны ёкъ. Балам, дей де, бир ола.

— Ананъа яхшыдырсынъ даа.

— Санъа яман олурым беллейсинъми?

— Мен ананъны айтам.

— Амма мен сени. Чюнки дуйдым вс анъладым: юрегиме, анамнынъ янашасына, сени де алмасам, яшайышым яшайыш олмайджакъ.

— Я юрегинъде ер тапылмаса, тарашлыкъ олса?

— Къоркъмагъа шей ёкъ: экинъиз бол-бол сыгъарсыз.

Арадан бир кѣач купъ сонъ, Идрис, кене аш тенефю-бир ананы эвлядындан айырмакъ алчакълыгъыны япмай-шойле дей:

— Сени анама тариф эттим. Озюнъни коръмей тура бегенди, эм, разылыкъ акъкъында даа лям-ним демегенинъни айткъан сонъ, бунъа пек яман янды. Бельки къайнана, къайын истемейдир, огълумнынъ эйилгине мен кенардан севинмеге де разым, айт онъа, деди.

Идрис коре: Левизенинъ инсанны севиндириджи кулер юзю, ачыкъ чырайыны бу сѣзлерде дерсинъ булут оръте; онынъ къанат бичим дюльбер къашлары кедерли-кедерли чатыла, узун кирпич, сырлы козь къапакълары махзюн-махзюн юмула, къабарыкъча, вишне дудакълары гъамлы-гъамлы титрей. Левизе бу алында баягъы вакъыт индемей тура-тура да, ахры-сонъу козьлерини ача ве, Идриске опыкел бир бакъыш атып, дей:

— Тариф этмеген олсанъ, даа яхшы япаджакъ экенсинъ.

— Не ичюн?

— Мени янълыш анълаткъан да, заваллы ананънынъ ичине атеш тюшюргенсинъ.— онынъ ичюн.

— Ёкъ, янълыш анълаткъаным ёкъ: макътадым.

— Я янълыш макътавдан ким файда коръген?

— Не ичюн янълыш олсун? Догърусыны айттым.

— Догърусыны айтмагъа сен даа озюнъ мени догъру бильмейсинъ, олмаса бичаре къартийинъде ойле къара фикир догъармы эди? Мен, баласыны анасындан айыраджакъ джинасирлерден дегилим, Идрис! Мен, окъуп бильгенлерим, эшиткенлерим, корьгенлеримден энди анъладым: керчек адамнынъ эр бир иши, эр бир арекетин орталыкъта топу севинч догъураджакъ. Кимседен экин дегилим, мен де керчек адам оладжагъым. Бу меселеде, баласыны дюньялардан устюн корип, бинъ бир заметте осьтирген азиз бир ананы эвлядындан айырмакъ алчакълыгъыны япмайджагъым, оны огълунынъ эйилгине, чаресиз бир дервиш киби, топу кенардан севиндирмек кийиклигине бармайджагъым. Анъладым: тербием менден кулюк етиштирген. Эвленмек сырасы кельсе, мен, озь анамнен бирге, акъайымнынъ да анасы, къардашларыны къанатым астына аладжакъ да, алайыны бир сыджакълыкъта тутаджагъым. Ольдюрселер де, башкъа бир тюрлю япамайджагъым. Яварам, буны ананъа яхшы анълат да, гонълюни ал гъарипчикнинъ. Инсан ичюн эиъ бетери яныкътыр — огълум ярамазгъа раст кельген экен, деп нафле янмасын заваллы.

Тенефиус битип, текрар иш башлагъан сонъ аркъадашлары Идристе эйи бир янъылыкъ эслейлер: о, япыладжакъ ишни ве о ишнинъ насыл япыладжагъыны, эвелькиси киби, къыскадан, кимерде серт-серт, къуру эмир шеклинде айтмай да, онъа илле джаным-джаным бир анълатма къоша.

— Тюшюнмелисиз, йигитлер, бильмелисиз,— дей.— Озиюмиз кибилерини, джемаатымызны севиндирип алып отурмакътан даа буюк бир севинч оламаз. Эм заметим бошкъа кетер, деп къоркъып отурмагъа шей ёкъ: севинч къатыр дегиль, къысыр къалмаз — бир севинч дигерини догъурыр. Дейджегим: севиндирген — севинир, якъкъан — янар. Къураяткъанымыз — эвдир. Онда, бизлер киби эял

замет сабылары яшайджакъ. Энъ уфакъ бир ишини биле, оларда севинч догъурмайджакъ бир дикъкъатсызлыкъта япсакъ, арам отъмек ашагъандан олурмыз. Агъызынъыздан, бурнунъыздан чыкъсын о отъмек, дерлер бизге. Эм, биз бунъа ёл берсек, куню келир, ойле де олур. Дикъкъат! Кене таван орътеджекмиз. Янашасындакисинен бир тегиз кельмеген ич бир панель еринде къалмайджакъ. Яхшы коръмек — козьге яхшы: эр бир таван, ачыкъ кок юзю киби, тер-темиз, тюбе-тегиз оладжакъ!

Шай этип, Левизени коре-коре, кеттикче даа джошкъун чалышкъан ве яшагъан бир вакъытта Идрис, кунълерден бир кунъ, Левизеге барса, оны, эвде бир озюни, тюшкюн тапа, сачы дагъылгъан, чырайы къачкъан, козь нуры сёнюккен.

Идрис абдырай:

— Кейфсизлендинъми, не? — дей.

Левизе, аэнкдар сеси кедерли, бунъа шоёле бир джевап бере:

— Вуджуттан зорум ёкъ амма, рухум тельгелене. Алышкъанындан вазкечмеси инсангъа затен къыйын келе, дей. Амма манъа, адий бир алышкъанлыкътан дегиль де, омрюм бойы янында олурым. омрюм бойы янымда къалыр деп севине-севине тюшюнмеге алышкъан бир адамындан — сенден вазкечмек керек оладжакъ.

Идриснинъ къоркъудан отю патлай:

— О недир айткъанынъ, Левизе? — дей.

Шашып-шашмалап къалгъан Идрис еринден де атылып тура амма. Левизе, яныкълы бир сабырнен сёз башлап, оны тынчландыра:

— Къызгъан — къызарыр, дей анам, динълеген — анълар. Ялварам, къызма!

Идрис, — чареси не? — Левизенинъ дегенини япа — зорнен де олса, юрегининъ баса.

— Энди эр ерим къулакъ олды, айт бакъайым, — дей.

Левизе айта:

— Акъшам бир яшкен таныш олдым. Тыпкы бабам. Пек ошай. Тышынен дегиль, ичинен,— ич юзюнен. Фаджиалы бир манзарамдыр,— ич унутмайджагъым, унутамайджагъым. Бир кунъ, даа уфачыкъ бир бала экеним, мектептен къайтсам, корем: анам эвнинъ бир кошесинде, бабам дигеринде,— бири-бирине бакъмай, индемей отура-лар. Оджагъымыз янмай, къазанымыз къайнамай. Не олгъан экен, дейим. Бир даа бакъсам, анам — окели эджанлангъан — яваштан лаф ача. Мен къулакъ тике ве анълайым: кеч акъшам, мен юкзуда экенде, бабам саргъуш къайткъан. Эвеллери кимерде бир иче экен амма, анама эвленген сонъ бус-бутюн ташлагъан — анам къаиль олмагъан. Не исе, озю саргъуш, айлыкъ парасыны, къоюн джебинден чыкъарып, анама берген. Эртеси кунъ, уйлесен сонъ, оджалыгъындан къайткъан анам, керегине пара аладжакъта, бакъса, паралар арасындан, бир сберкнижка чыкъа. Бабамнынъ экен. Эм баягъы вакъытта баягъы пара топлангъан. Анам дей:

— Айлыгъынны эвге кетирип ташламагъан вакътынны бильмейим. Къайдан алдынъ о параларны?

— Къазандым,— дей бабам.

— Юк ташыгъанынны корьгеним ёкъ.

— Бухгалтер затен юк ташымаз.

— Ойле амма, бухгалтеринни айлыкътан башкъа къазанчы да оламаз.

— Бухгалтери билр.

— Ёкъ. Аркъадашынным — мен де биледжегим, къызынъ бар — о да биледжек. Керчек акъай, керчек, баба олсанъ, айтаджакъсынъ.

— Эр шейге бурун сокъмаса шуны,— табнатсызлыкъ-тыр бу!

— Озюм эял яшасам, акъайым эял яшаса, балам эял оссе, джемаатым ичинде кимседен утанмай, озюмни

кимсәден эскип, кимсеге борджлу саймай, баш котерип юреджегим. Сен бунъа табиятсызлыкъ дейсинъми?

— Меним айткъаным шу: преден деве япабермел

— Янълыш. Мен истейим, ки: әвимде пре биле олмасын. Къайдан алдынъ о параларны?

— Къазаныдм, дейим де.

— Насыл бир ёлнен?

— Прогрессивка ёлунен. Яни: бизге, планымыз толгъан сайын, айлыгъымыздан устюн мукаяфат парасы да бериле. Прогрессивка. Айы-айына сберкнижкамнен тенъештирип, тешкерип бакъсанъ, анъларсынъ: ана шу паралар.

— Я не ичюн аркъадашынъдан, баланъдан айры пара топлайсинъ?

— Башында акъылы олгъан эр ким ойле япар. Социализм даа коммунизм дегиль. Онда эр ким даа озъюни бакъа. «Къара кунъге акъ акъча» дегени онда даа яшай. Бугунъ яхшысынъ амма, ярын барып да кунюм къарарса, сешинъ манъа насыл бакъаджагъынъны къайдан билейим? Ортакълыкъ масрафкъа сен берген паракы мен де беремми,— етти. Зиядесини истеме. Эр кимге, джаны истегени къадар дегиль де, ишине коре нимет бериле. Социализм заманынынъ адалети ойле.

Корем: бабам буларны айткъанда анам — дерсинъ апансыздан бир шамар ашагъан — янакъларына япыша ве атылып тура амма, сёзюни, юрегине толгъан нефретинен куреше-куреше, кене де олса, яваштан айта:

— Кунъ ярыгъынен гедже къаранлыгъы әкенмиз даа бизлер. Аджайип шей: экимиз бир вакъытта бир ерге насыл раст кельдик? Манъа къалса, мен озъюмни яхшы билем: омрюмде юрегимни зерре къадар къыйыштырмадым. Акъайым, балам дедим де, бир олдым. Демек, арада яланджы сен әкенсинъ? Омюрлик аркъадашым, деп юрген къадынынъны биле алдатып кельген әкенсинъ? Хиянетликнинъ бирини япкъан — бинъини де япа билир,

биревге догъру олмагъан — кимсеге догъру оламаз. Меним анълагъан социализмиминиъ яландан, хиянетликтен алып береджеги ёкъ. Я, истегениниъни ал да, озюнъ эвден чыктып кет, я да, баламны алыр да, мен чыктып кетерим.

Бабам, анавы-мынавы сёзлер айтып, анамны къарарындан вазкечтирмек истей амма, файда бермеген сонъ, чареси не, анамныиъ биринджи шарты муджиби иш коръмеге меджбур ола: озъ парасы, озъ урбаларыны алгъан сонъ, къалгъан шейини де дане-дана сайып чыкъа да, яры-ярыгъа боле ве сонъ, озъ ярысыны арабагъа къойып, чыктып кете.

— Акъ-укъукъта эрнен къадын экиси бирдирлер. Мал-да да ойле. Билъмиш ол: суд кягъыты кельмей тура, Левизеге бир капик бермем,— дей.

Анам бунъа ойле джеваплана:

— Нефсинъ раат олсун: озюнъ зорлап берсенъ де, алмам. Къыйыш паранынъ балагъа тесни де къыйыш олур. Менчюн, баламныиъ догъру оськени къыйметли.

Шай этип, янъы заманда керчек инсанлыкъ руху пейдалап олмагъан бабам, ичининъ эскилигинде айванлашыиъ къалгъан вуджудыны да бизден алып кетти. Анам манъа, коркъа-къоркъа, данма шу киби сёзлер айтыр олды:

— Муъайт ол, къызым, социализм киби улу апълайышларны, бабанъа ошап, озъ нефсхорлукъларына уйдырмакъ маразына къапылгъан ишаретлерге огърама. Бизим заманымызда, бизим орталыгъымызда, бизлер ичюн энъ зарарлысы — олардыр!

Дейджегим: акъшам таныш олгъан анавы яшым манъа бабамны хатырлатты. Тюневин, иштен къайтаеткъанда, мектепдеш, маалледеш къызларымдан бирине расткельдим. Бакъсам, аджайип босоножки кийген. Тюкянда ойлелери сатылмай. Апай халкъынданым иште, дюльбер шейге козюм къызды. Тапсам, ойлесини мен де алыр эдим, дейим.

— Пожалуйста,— дей мектепдешим,— бу эйиликни япа билем. Кене 38 киедирсинъ я? Дживан бир яшнен таныш олдым. Босоножкисине пара бердим амма, юрегини — озюне дуйдырмай — бедава алдым. Ойле дюльбер, корьсенъ де! Акъшам эвинъе алып барырым. Сакъын, бир якъкъа чыкъайым, демел!

Яшы, сайыдан да дюльбер бир пельван экен: бойы узун, джавурыны кенъ, озю индже. О да адамгъа, тыпкъы сен, бугъа кяби тиклип бакъа. Мектепдешим, озюни чокъ бош тутып, анавы яшны дивангъа отурта да, къолундаки картон къутуны алып, стол устюне сала ве сонъ, кене диван янына къайтып, дерсинъ эвде кимсе ёкъ, яшыны чап-чуп опымеге башлай.

— Энди аппакъ отур, огъланчыгъым. Къалгъаныны мен озюм бакъарым,— дей.

Мен озюмни къолайсыз дуям. Сорайым:

— Энди эвлендинъизми ёкъса?— дейим.

— Ёкъ,— дей мектепдешим,— даа эвленеджек оламыз.

Мен, чаресизим, шу саат догъгъан фикиримни айтакъоям:

— Опиш дуйгъу ишидир, энъ къыйметли, энъ асыл дуйгъу ишидир. Дуйгунъны о къадар уджузлаткъанынъ не? Я барып да, эвленмесенъиз?

— Мумкюн дегилъ,— дей мектепдешим — Берген пийи бар. Мына! Ичинде бир къучакъ пара.

Мектепдешим, шай дей де, богъчасындан бир сберкинжика чыкъара.

Мен кене сорайым:

— Сенден башкъа кимсени ёкътырдыр даа онынъ?— дейим.

— Не ичюн олмасынъ?— дей мектепдешим.— Анасынен агъасы бар. Агъасыны, кенардан олса да, энди корьдим: дызман яш. Таныш олсанъ, зарар этмесинъ. Сен бир ерге кирдинъ де... эвлер массиви. . ана шу массивде чалыша.

— Идрис олмасын айткан яшынъ?— дейим мен; озюм, не джевап алып экеним, деп абдырап кѣалам.

— Доғру.— дей мектепдешим,— Идрис, фамилиясы — Эмиралнев. Билесинъми ёкъса?

Идрис сабырыны джойта — аман атылып тура.

— Демек, мектепдешинъ сапѣа бизим Билялы алып кельген, ойлемиз?

— Ойле олып чыкѣты,

— Аман! Я алыш-вериш этмеге босопожкниш кѣайдан алганъ? Сберкнижкагѣа кѣоймагѣа бир кѣучакъ параны кѣайдан алганъ?

— Мен озюм оны сенден сорайым: кимлерсиз сиз, Идрис, насыл бир меракънен яшай, ненен огъраша-сыз?

Дешетли суаль. Идрис энди яхшы биле: ахлякъ меселелеринде, рух темизлиги, видждан темизлиги меселелеринде Левизеден аман беклемек олмаз. Онѣа илле айдын-ачыкъ бир джевап береджексинъ. Лякин, кѣардашыны булашыкъ иште озъ козюнен корьген Левизени бунынъ аксине кѣандыраджакъ киби бир джевапны Идрис кѣайдан алсын? Я бойле бир джевабы ёкъ экен де, Идриске, Левизенинъ янында, баш кутип, солакъ созып отурмагѣа не бар?

Кѣарарында эр заман кѣатты Идрис, бу фикирге келе де, аман — ачувы ве яныгъындан козьлери яшлы — чыкѣып кете.

Частына, кѣардашыны эвде софра башында тапа. Кѣардашы, токъ ашынъ тесиринден кѣызарган, бёрткен юзюни кѣапыгѣа чевирип ким киргенини анѣлар-анѣламаз, Идрис ондан серт-серт сорай:

— Кѣана сберкнижканъ?— дей.

— Сберкнижкамъ?— Кѣардашынынъ бирден бирге кѣашыгѣы кѣолундан тюшип кете.— О насыл сберкнижка? Ёкъ, ёкъ... дейджегим, бар амма, янымда дегиль.

— Билем: Левизенинъ мектепдешинде. Я, эял замет эвляды ола турып, арам отъмек пешине не ичюн тюшгинъ? Халкъкъа сатып юргеге босоножкнинъ къайдан ала-сынъ?

Идрис, буны сорамаздан эвель, къардашынынъ ярамазлыгына ачувындап, тап оны урмакъ къызгъынлыгына бара амма, сорагъан сонъ, къардашынынъ алын корип, бойле къаба сорагъанына пешман ола. Къардашы, башта озюни бир дередже къолда тутса да, Идрис бу суалини берген сонъ, бир тамам бошап, йиберилип къала ве, курсюсунден тайып тюше де, бала киби окели-окели агъламагъа башлай.

Онынъ, сыджакъ козь яшы тѣкип, утана-утана ве бу себептен тутула-тутула, узун-узакъ айткъанларындан шулар анълашыла: фабрикалы ишдешлеринден эр заман янъы-янъы, форсалы урбалар кийип юрген бири, Билялынъ айморлы урбагъа козь къыздыргъаныны дуйса керек, кунълерден бир кунъ онъа сыр ача:

— Арткъач пара къазанаджакънынъ кельсе, мен ерини косьтерним амма, Билял, лякиң, бакъ, буны кимсеге айтмайджакъсынъ!— дей.

Дей де, оны маалленинъ даа янъыдан къурулмагъан, эски бир еринде, къыйыш-къунъгъур, тар тыгъырыкълар арасында, бири-бирине суйкендирилип, бири-бирине япыштырылып салынгъан басыкъ эвлерининъ бирине алып бара ве, озюнджесине макъамлы-макъамлы сызгъырыкълап, башта уфачыкъ бир азбаргъа, сонъ, бир къач кере тамакъ къырып, эвнинъ ичине алып кире. Ичернде, орта бир ерде, керосин лампа ярыгъында, учъ адам аякъкъап ясап ве бири табанлыкъ къарыштырып отура. Билялынъ аркъадашы, табанлыкъ къарыштыргъан адамгъа дей:

— Айткъан яшым — мына будыр. Фабрикада къайсы бир процесске отуртсалар, тюф демей, оны япа, яни: къайда янгъын чыкъса, онда етише. Атеш яш!

Анавы адам, Билялнынъ къолуна аякъкъаплыкъ материал туттыра да, агъызынынъ сол кенарында бир озю узангъан яры сары, яры къара тишини корюндирип, чарыкъ дудакъларыны ырджайта ве къарыкъча бир сеснен дей:

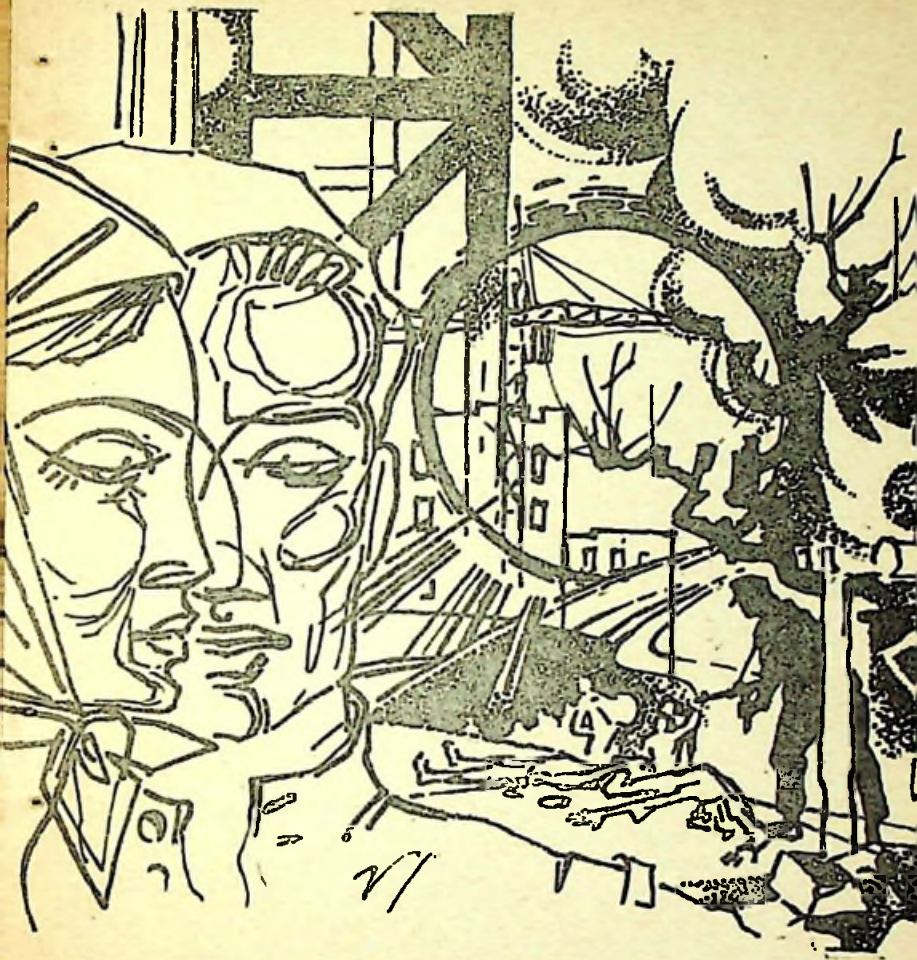
— Отур да, яп. Малымны бозсанъ, бир дакъкъа беклемем, зарарымны шу саат одерсинъ. Амма, яхшы япсанъ, биз фабрика дегильмиз, эки афтада бир деп отурмамыз, акъкъынъы шу саат берирмиз: кумюшине он беш капиктен, бунъа бир шарт даа къошула: япкъан аякъкъабынъа муштерисини озюнь тапсанъ, акъкъынъ кумюшине еди капиктен бир даа артар,— алайы кумюшине йигирми эки капик чыкъар. Ана ойле!

Билял разы ола ве, эвге сыкъ-сыкъ кеч къайткъанымны озь козюнен коръсе, агъам дарылыр, деп Идрис акъшамлары чалышкъанда, анавы эвге барып, аякъкъап ясап башлай. Илк къазанчыны, бираз топлагъан сонъ, анасына береджек ола гъмма, анасы огълунынъ къолунда пара корип, абдырай:

— Айлыгъынъа даа эрте, балам, къайдан алдынъ?— дей.

Энди Билял абдырай: эм сайыдан да, бир хынзырлыкъ япмаса, айлыгъы кельмей тура, Билял параны къайдан аладжакъ? Акъылына бунынъ эвельдеп тюшмегени? Энди не дерсинъ? Догърусыны айтса... ёкъ, ёкъ айтмайджакъ олып сёз берди. Хиянетликтен даа бетер не ола билир? Амма, ялан айтайым десе... алышмагъан, тили бармай, озюни алчакъ бир адам санаджакъ. Лякин, бир бакъсанъ, кимсеге зарары токъунмайджакъ ялангъа ялан демек де олмаз... Билял, бу фикирге келе де, амана, озюни енгиллешкен дуйып, бир ялан уйдыра:

— Аркъадашымнынъ парасы. Ишинден дос-догъру амамгъа кетти. Сабагъаджек сенинъ янынъда турсун, деп сакъламагъа берди,— дей де, анасындан якъа къуртара.

Саба буны анавы форсалы аркѣадашына айта. Аркѣадашы, бунѣа джевап, шойле дей:

— Айттым энди: биз анда параны хырсызлап дегиль де, чалышып кѣазанамыз амма, мнлщнннен финотдел буны, айры кимселернинъ алыш-веришчилк зенааты, деп мусааде этмей. Тутулсакъ, алайымыз янаджакъмыз. Лякин туттыргъанны, хаберинъ олсун, биз озюмиз якѣаджакъмыз. Эвинъде джемаатынъ ойле мыз-мыз олса, паранъны айры сакъла, я да сберкассада тут. Парадыр, кереги олмай турмаз!

Шай этип Билял кѣармакъкѣа бир илншкен сонъ бир даа кѣуртуламай, энди кет-кете даа сѣнюк бир юрекен, аз-аз чалышса да, парасы эр алда яваш-яваш арта. Билял о парагѣа бир шейлер сатып ала биледжек амма, я анасынен агѣасына не дейджек? Пара арткѣачлыгъынынъ устюни ненен орътеджек? Амма башкѣа шейлерге масраф этмеге Билял ракѣы-шарапкѣа алышмагъан, тютюнге алышмагъан, пара оюнына алышмагъан. Аякѣкѣап алыш-веришине кельгенде, Билял энди чокътан онен огѣрашмай амма, анавы кѣыз — Левизенинъ мектепдеши — зияде кѣыстагъан сонъ Левизегеде бир чифт алып барды. Лякин о да нафле чыкъты. Левизе кѣутуны ачып биле бакъмады.

— Ёкъ, мен янѣылып ялваргъаным, халкѣкѣа деп дегиль де, базаргѣа деп япылгъан аякѣкѣапнынъ мапѣа кереги ёкъ,— деди.

— Олгъаны шу. Башкѣа ич бир шей ёкъ. Ялварам, агъам, багѣышла,— дей Билял.

Кѣардашынынъ азабыны корип тесирлене-тесирлене, энди бир тамам йымшагъан Идрис, бир башлагъан ишининъ мытлакъ сонѣуна чыкъмакъ кѣарарында кѣави бир адам олгъанындан, эр алда Билялгѣа юз бермей ве шойле дей:

— Яланджынынъ кѣалпагѣы янгъан да, кимсе инан-

магъан. Бир алдаткъан — бир даа алдатыр. Айды, ашынын ашап битир де, кетейик!

— Къайда?

— Анавы аякъкъап ясалгъан эвге. Козюмнен корьмем инанмайджагъым, джаным раат олмайджакъ, аякъкъаппы фабрикадан хырсызлагъандырсынъ, деп тюшюнеджегим.

— Анда бармакъ олмаз, агъам!

— Не ичюн?

— Чет бир адамсынъ. Отьлери патлар да, бир арамлыкъ япа билирлер.

— Сен анълатырсынъ даа: агъам, дерсинъ.

— Я бармасакъ, олмазмы?

— Олмаз.

— Айса... мен энди тояызгъан эдим... юр кетейик!

Агъасыны Билял, макъамлы сызгырыкълап, башта анавы азбаргъа ве сонъ, кереги къадар тамакъ къырып, эвнини ичине алып кире. Ичеридекилер, Идрисни корьгенлерни киби, ишлеринден вазкечип, атылып туралар амма, Билял, етиштирип, оларны тенбилей:

— Сакъын, токъунаджакъ олманъыз! Бешинъизге топу экевимиз, деп отурмам — агъамдыр бу! Озю де яманлыкънен кельгени ёкъ. Саткъан аякъкъапларымны къайдан алгъанымны биледжек, къайтаджакъ, vessелям.

Лампа, орта бир ерде, чешит алет ве мыхлы, кенъ ве лякин алчаракъ бир ящикнинъ устюне ерлештирилъгенинден, аякъ устюнде тургъанларнынъ юзюни зайыф айдынлатса да, оларнынъ энди алайыны бирлей-бирлей сюзип чыкъмагъа етишкен Идрис коре: Билял сёзюни битиргени киби, анавыларнынъ кошеде, Идриске ян тургъан узунджа бойлу бири, кенарда бир озю узангъан чатал тишини корюндирип, ырджая да, къарыкъ бир сеснен, шойле дей:

— Эр бир сакъаллыны баба беллей де, атыла туралар. Багъышланъыз. Мерагъынъызны къанаатлендирмек —

боюн-борджумыздыр: Билял бизде чалыша, аякъкъаппы бизде ясай, акъкъыны да ич бир экспиксиз вакъты-вакътында бизден ала.

Идрис, не ичюн олгъаныны озю де бильмей сорай:

— Билял бизде чалыша, дедиптиз, кимсиз я сиз?

Анавы узун бойлу адам бир даа ырджая:

— Озь-озьлерини кечиндириджилер артелимитиз,— дей.

Шай дей де, юзюни Идриске чевирекъоя. Идрис, бирден-бирге кулип йибереджек ола,— о къадар худжур юзю бар экен о адамнынъ: тишсиз агъызы, тыпкъы ипраныкъ, сылакъ бир чарыкъ, къулакъларынаджек джайылгъан; узун бурну, асма копюрге ошап, агъызынынъ устуне саркъкъан; алкъалары бурюшик, тюссиз козьлери. Идрисини ичيني тышындан кореджек олып, онъа тикильген. Идрис, узун бойлунынъ бу мерамыны анълай ве, онда озюм ичюн ярамай бир фикир догъурмайым, деп агъызыны, онынъ озю япкъаны киби, олдыкъча кенъ джайдырып ырджая да, къабулы, джевабы ичюн, онъа тешеккюр эте ве аман, къардашыны да янына алып, чыкъып кете.

Тышарыда Идрис, озюни сыкъмай, юребере амма, къардашы къаранлыкъча тыгъырыкътаи ярыкъ магистральге чыкъкъанджек, тосат-тосат ардына айланып бакъа. Идрис ачувлана:

— Не къоркъасынъ шу?—деп сорай.

Къардашы бунъа:

— Анавларынъ къоркъусындан,—деп джеваплана.

— Я олар не къоркъалар?

— Не къоркъмайджакъ я олар? Тутулсалар, сенин лакъырды эткен анавы узун бойлу башымыз заматсиз келиринден къуртуладжакъ; мынавыларынъ да арам къазанч чокъракълары кесильсе, бири — солда пайнозю отургъан яш — чешит урбанен ярамаз къыз эгленджесини авеслигинден, учю — сагъда ян-янаша отургъан къартлар — ички-

джиллик зевкъларындан вазкечмеге меджбур къала-
джакълар. Ойле олгъан сонъ не къоркъмайджакъ олар?

— Я аякъкъапкъа материалны къайдан аласыз?

— Узун бойлу кетире. Аякъкъаппы биз япамыз амма,
устлюгини башкъаларына яптыра. Азыр малыны зынъгъы-
тыджы адамлары да бар, дей.

— Эй-эй-й, тюв анасыны, фабрикант экен даа о сенинъ
узун бойлунъ? Капиталист экен? Халкънынъ эккенини
орып юре экен?

— Шунъа ошай.

— Онъа ошаса, биледжексинъ, биз ойлелерини арамыз-
да яшатамаймыз. Акъкъымыз ёкъ. Бабаларымыз не япкъан
эдилер шу? Экспроприаторларны экспроприациямы? Эк-
сплуататорларны ликвидациямы? Айса, юр янымызгъа
векиль алайыкъ да, барып, о зыпкъыннынъ ишини коръди-
рейик. Анавы серсемлерни маразларындан къуртарайыкъ.

Идриснен Билял — Идрис гъайретли-гъайретли, Билял
исе истер-истемез, къоркъа-къоркъа, лячаре кете ве, мили-
циядан хадимлер алып, текрар анавы эвге баралар амма,
эвиниң ичини артыкъ бом-бош тапалар. Орта бир ерде тур-
гъан кент ве лякшн алчаракъ ящикнен курсючиклар биле
гъайып олгъанлар.

Арадан бир къач кунъ сонъ, башта милициягъа, сонъ
район финанс болюгине чагъыртылгъан Билялнынъ айт-
къанындан, Идрис шуларны анълай: анавы узун бойлу
адам, аэропортта самолёткъа минеяткъан вакътында, якъа-
лангъан. Джеמידанындан, сагълам акъыллы ве сагълам
истекли ич бир адамнынъ, бир къач омюр яшаса биле мас-
раф этип битирамайджагъы къадар чокъ пара чыкъкъан. Бо-
зукъ иманы, озюне, дюньягъа бозукъ бакъышы адамны тап
о къадар боза, тап о къадар серсемлештире, тап о къадар
кийиклештиредир даа... Буны тюшюнген арада Идрис, къар-
дашынынъ айткъанындан шуны да анълай: о адамны затен
бир чокъ ернинъ милициясы бойле къымбыллыкълар

япып юргени ичюн, энди чокътан араштыра экен амма, о хынзыр, ал тутулды. дегенде эр заман, чаресини тапып, зумгагъа биле экен. Бу кересинде де, язнынъ чиллеси олса да, устюне чапан кийген, башына сарыкъ саргъан, аягъына калош кечирген, озюни бир матюв косътерип кене ойле япаджакъ олгъан. Лякни, сув бардагъы сувда къырылыр, ахры-сонъу кечмеген.

Билялинынъ узун бойлу лафы биткен сонъ, Идрис онъа:

— Энди арам параларынъа келейик. Къызынъ сберкнижканъны бердими?— дей.

Агъасынынъ бу тик суали Билялинынъ джаныны агъыртса да, Билял агъасына тиль къайтармакъны юзсизлик сайгъанындан ве. дуйгъусына берилип, тиль къайтарса, озюни алчакъ бир адам таныйджагъындан. юрегини баса, ойле псе де, эйджаныны гизлеп оламай, шойле джеваплана:

— Не бермейджек энди? Биздайын, о да акъылсызлыкъкъа ёл берсе берир амма, билип ярамазлыкъ япмаз. О параны насыл топлагъанымны анълагъан сонъ, сберкнижкамны котерди атты. Фи-и-и, тап джыйрендим: эм сенден, эм де озюмден, деди.

Идрис хош-хош куле: олсун къызынъа! дей.—Тыпкъы бунынъ киби бир вакъианы раметли бабам айткъан эди. Адамнынъ бири, къарлы сувукъта, къарыны ач, устю урбасыз, чель ичинде башкъа бир адамгъа расткеле:

— Чантанъда отъмек баргъа ошай. Бир къапым арттырсанъ ихтимал ичиме джаным келир де, ериме барып етер эдим,—дей.

Анавы адам онъа кенарда, къар устюнде, къарарып яткъан бир томарны коръсете.

— Бир къапым отъмекнен не оладжакъ? Тишинъ дуяр, ичинъ — ёкъ. Амма, меним малым дегиль, деп гунасы-мунасына бакъмай, анавы айваннынъ этине бир шишсенъ, о заман, бакъ, джанынъ, ичинъе кельмек дегиль, гуллене-гулдене, тышынъа да чыкъар.

Мынавы адам, джийрене-джийрене, башыны саллай.

— Ё-о-окъ, арамгъа къол булаштырмагъа вакътым ёкъ,—дей.

Чанталы адам куле.

— Нени арам дейсинъ шу?— деп сорай да, амаи шуны къоша:—Бар, бар. Арам олмагъа домуз дегиль о,—дей.

Сурукътан бузлап къалгъан, яры чыпакъ, ач адам бунъа:

— Домуз олса, этини саваплы бир нимет этип ашар эдим амма, домуз дегиль,—базиргян тонудыр о сенинъ косътергенинъ!—деп джеваплана. Корьдинъми, домуз эти арамдыр, деп инандырылгъан бир диндар, яшайышны догъру анълайджакъ къадар сагълам къатында акыллы олгъанындан, базиргянынъ заматсиз пейдалагъан малы домуз этини биле савап дереджесине чыкъара. Къана, айт бакъайым: я сен о арам параларынъны не япаджакъ оласынъ?

Билял, бу суальге, терен бир сайгъынен джевап бере:

— Барып алыр да, арамдан кельген борагъа кетсин, деп козь алдынгда йыртар ташларым.

Идрис къыза.

— Акъыллы бир яш эдинъ, Билял. Айткъанынъны эшиткен, якъанынъны корьген сайын джаным секине тургъан эди. Амма, сонъ заманларда... эткенинъ делилк чыкъа. Пара йыртылырмы?

— Айса не япайым? Башкъа бирине берейимми?

— Ёкъ, ойле паранынъ кимсеге кереги ёкъ. Башкъа бирине дегиль де, менджесине, меселя яшларынъыз арасында медениет, спорт ишлерине, деп комсомол комитетинъызге, профсоюзынъызгъа, я да башкъа бир тешкилятынъызгъа береджексинъ. Лякин бойле ишлеринъ энъ яхшы устасы — Левизедир. Юр, барып, акъыл танышайыкъ.

Идриснен Билял, агъа-къардаш, чыкъып кете ве энди кельдик, деп троллейбустан тюшеджекте, ёлнынъ отесинде, къаршы тарафкъа троллейбус беклеп тургъан Левизени корелер. Троллейбус кечкен сонъ, Левизе де халкъ арасын-

да оларны чакълап ала ве аман озю оларнынъ янына чапып келе.

— Яткъан девеге тыгъыргъан къамгъакъ, дегенлери будыр даа. Не яхшы. Эвинъизни кыдырып тапмакъ зорундан къуртулдым. Мерабанъыз!—дей.

Идрис бир тюрлю ола.

— Я мераба. Къыдырып тападжагънынъ бизим эв эдини шу?—деп сорай.

— Эбет,—дей Левизе.—Вазифем тургъан сайын арта: энди сизнинъ эвинъиз де керек олып башлады.

Идрис бир даа сорай:

— Неге?

Левизе аэнкли сесини текрар Идриснинъ юрегинде татлы-татлы чыпълатып, хош-хош куле. Истегим зорлады: джаным сени коръмек истеди. Олмаймы?

Идрис, ичи атешли теляштан къуртулып, сефалы къуванчкъа толгъан, бу суальге котеринки бир джевап бере:

— Не ичюн олмасын? Биз, къорантамызда алайымыз, сени тек эвинизининъ дегиль, юрегимизининъ де энъ тёрюнде севине-севине тутаджакъларданмыз. Буюр, заваллы анам да насибине бинъ бир шукюр окъуй-окъуй, сени тоя-тоя корер.

Левизе джилъвели джиддийлеше.

— Мени салъте буюльтесинъ, Идрис! Чыракъ ярыгъыны йылдыз коресинъ. Ананъа тарифинъде де ойле япкъан олсанъ, о гъарип къартый ким билъсин не кореджек олып отурадыр.

Бунъа, Идристен эвель, Билял джевап етиштире:

— Озюнге ишана билесинъ, Левизе! Анам сенинъ озюнъни коръсе, агъамнынъ тарифи, сенинъ айткъанынънынъ аксине, йылдыз огюнде чыракъ ярыгъы олып къалыр.

Левизе, кечкен-кеткенлерининъ севинчли дикъкъатыны джелъп этип, текрар дюльбер-дюльбер куле:

— Ха-ха-ха. Ана санъа бир шей даа. Дон Кихотнен

Санчо Панса экенсиз даа сиз. Биринъиз хаялланса, экин-
джи биринъиз оны керчек сана. Не къатып къалдыкъ я?
Троллейбус бакъамызмы? Екъ, ёкъ. Янымда сизлер олгъан-
да, дикъкъатымны троллейбус къалабалыгъына сарф эте-
джем кельмей. Аранъызгъа тюшип, дерсинъ бешикте
саллана-саллана, джаяв кетсем, даа яхшы япадагъым.
Къана!

Левизе, буны айта да, аман Идрисни сагъындан солуна
авуштыра ве озю бу саеде Идриснен Билялынынъ ортасында
къала.

Шай этип олар, эки яшнен бир къыз, чилленинъ сы-
джагъында. къол тутушмай, къолтукълашмай, кене къал-
дырымдан озь аралары къонуша-къонуша, сефалы-сефалы
кетелер. Левизе, бугунъ эфкъары зияде ойнакъ, Билялгъа
маналы-маналы бакъа да, сораи:

— Сонъ, йигит, ишлеринъ насыл?—дей.

Билял, дерсинъ аркъасына апансыздаи бир къамчы че-
келер, сескене, анълай: Левизе анавы белялы аякъкъап-
чылыкъ меселесини сораи. Лякин Билял бунъа не десин?
Ичине атеш тюшюрип, анъыны, виджданыны якъкъан бинъ
бир фикрининъ къайсы биринден башласын? Шай дер экеч
Левизе, Билялынынъ алыны керип аджыгъандыр даа, озю
оны бу мушкюль суальге джевап бермек азабындан къурта-
ра.

— Фаджнанъны сорамайым. Сберкнижканъы сораи-
ым: паранъны не япмакъ къарарына кельдинъ, дейим?

Билял, ичини Левизеге сув киби акъытмакъ азырлыгъы-
на кельген, джанлана:

— Анавы арам паранымы? Агъам айта: фабриканъыз-
нынъ комсомол тешклятына бер, дей. Спорт кедиклери-
нинъни арттырынъыз, дей.

Билял, кечкел-кеткен олмаса, юзю къоюн ерге тюшип
Левизенинъ аягъына юз сюреджек, бунъа шойле джевап-
лана:

— Кимге десенъ, онъа берейим де, тек ялварам, Левизе, ялварам, агъам, мени ярамаз сайманъыз. Бир олгъан бир даа олмаз. Ант этем!

Билял, агъасынынъ бу фикирини Левизе мытлакъ бегенир беллей амма, Левизе о фикирини янына якъып къоймай.

— Янъыш! — дей, — фабрикачъызынынъ комсомоллары, керчек комсомол иселер, озълерини керегини озълери пейдалар. Паранъны, комсомолларынгъызгъа дегилъ де, бир де бир балалар эвине бер. Къабаат япсам яптым амма, барс балаларымызынынъ да арткъан севиимесине себеп олдым, дерсинъ.

Билял меселеси чезильген сонъ Идрисиниң иши кене ёлуна мине. Олар, Левизенен экиси, бири-биринен корюшмеген, озъ аралары дертлешмеген, коръгеплери-биялгеплерини айтышмагъан кунълери энди аман-аман олмай.

Левизенинъ анасы Идрисни, Идрисиниң анасы исе Левизени кет-кете даа зияде бегене ве энди бири Идрисни киев-огъул, экинджи бири Левизени келин-къыз деп тюшюмге де алыша амма, олар эвленмек лафыны ачкъанлары сайын, Левизе бунъа, кимерде кулип, кимерде джиддий бир чырайнен, шу киби джеваплар бере:

— Билем: истегинъиз — бизге эйиликтир. Лякин биз эвленмей тура да, озюмизни фена дуймаймыз. Башта бу эйилигимизге къана-къана тояйыкъ да!

Шай этип, Левизе «бу эйилигине къана-къана» тоймакъ эшкъында олгъан арада, дуйылмадан башта елди, ягъмурлы, сылакъ кузь, сонъ — аязлы, къарлы сувукъ къыш ве даа сонъ — текрар чечекли, къокъулы, ем-ешиль бааръ келе. Кунъ, юксельдикче, орталыкъны къыздыра.

Левизенинъ эки анагъа берген тюрлю-тюрлю ве лякин эп бир маналы джевапларындан, ахры-сонъу, ах-вах, Левизенинъ бакъкъаны мен олмасам керек. деп яныкълы бир не-тиджеге кельген Идрис, кунълерден бир кунъ, кене тене-

фюс вакътында, бакъса, Левизе, устюнде текрар кок штан-нен акъ кофтасы, онынъ къатына келип чыкъа. Дюльбер юзюнде айтыладжакъ бир денъишме ёкъ амма, козьлери тюшюнджели. Левизе, сесине недир олгъан, тепрентили-тепрентили айта:

— Акъшам алым мушкуль олды. Ойле мушкуль, бир даа текрарланса, къоркъам, зорукъып къалырым,—дей.

Левизенинъ эр бир агърысыны энди озъ агърысы саймагъа алышкъан Идрис абдырай:

— Не олды я?—деп сорай.

Левизе бунъа, Идриснинъ дос-догъру козьлерининъ ичине бакъып, джевап бере:

— Ким бильсин оны. Акъшам, иштеп къайтаткъанда, ёлда къомшумызгъа расткельдим. Янаша азбарда отура. Къолундан сепетини дегилъ де, ярдымым керчек олсун, деп къучагъындан баласыны алдым. Ойле гузель бир бала-чыкъ... корсенъ де! Пириль-пириль юкълай сабийчик, бакъып севине-севине, ичим негедир толды кетти. Не яхшы! Лякин, барып еткен сонъ, баланы бешигине салдым да, джаны-джини ёкъ бир эв киби, бошадым къалдым. Толудан бош енгиль олур я? Амма мен, аксине, агъырлаштым. Ойле агъырлаштым, зорнен эвге барып ете бильдим. Частыма, анам эвде экен. Даянырлыкъ алым къалмагъан сонъ, чарем не, анама ялвармагъа меджбур олдын. Анам баланы кетирди. Мен оны севине-севине бир даа къучагъыма алдым. Алдым да, ичим текрар негедир толды кетти. Боштан толу агъыр оладжакъ амма, мен енгиллештим. Баланы тешегиме салдым да, къокъулы нефесине хошлана-хошлана, татлы-татлы юкъладым. Саба, уянып бакъсам, бала яным-да ёкъ,—бир даа агъырлаштым.

Левизе айттыкъча, руху де тюшкен, де юксельген Идрис, Левизе токътагъан сонъ, не дейджегини бильмей, бир тыныш сёзсиз отура ве сонъ, бойле алларда эр замап япкъаны киби, тутула-тутула, шойле дей:

— Аджайип шейлер айттынъ, Левизе! Лякин мен... бакъсан... къулакъ берип динъледим амма... анъкъавым иште... мурадынъны анълап оламадым.

Левизе, таныш олгъанларындан берип биринджи кере, Идриси анаджасына назлап, онынъ башыны эркелл-эркелл сийпай:

— Янъыласынъ,— дей.— Анъкъав дегильсинъ де, йигит эрсинъ сен, Идрис! Меним йигитимсинъ! Мурадым шу: бугунъ джума, ярын джума эртеси, бириси кунъ базар. Сен разы олсанъ, базар кушу мен, экимиз ичюн... не дейик шу-нъа... барсын баарь эгленджеси олсун... экимиз ичюн баарь эгленджеси уюштыраджакъ олам.

— Топу экимиз ичюнми?

— Языкъ ки, бир кереден бутюн дюньяны эглендирмек бизим элимизде дегиль. Аркъадашларымызнен берабер, шеэр кепарына чыкъар да, къокъулы, тазе ешилликте раатланыр, чечек джияр, озенге тюшер, атеште озюмиз пиширген ашлардан къана-къана ашар, йырлар, ойнар, эгленир къайтырмыз. Ойле япмасакъ олмайджакъ. Разысынъмы?

Идрис, кёрнынъ бакъкъаны эки козь, аман атылып тура ве, этрафта адам барлыгъы-ёкълугъына бакъмай, Левизени белинден къапышлап,— агагъа, башынынъ устуне котере де, ичине сыгъмагъан къуванчыны, ашагъыдан юкъарыгъа тек бир сёзнен, бир сёзнен, озю ичюн энъ къыйметли бир сёзнен билъдире:

— Левизе!— дей.

Идрис эеджаныны зорнен де олса баскъан ве Левизе, дерсинъ бир къуш, авадан текрар ерге къонгъан сонъ, олар озь аралары анълашалар: эр эки тараф, аркъадашларыны эглендже дугунине чагъыраджакъ. Эйилик Идриснен Левизеде олгъаны ичюн, бунынъ джёремесини олар озьлери чекеджеклер. Эгленджеде ашаладжакъ, ичиледжеклернинъ алайыны Идриснинъ озюнен Билял котерип кетеджек. Бун-

дан Левизе де иссе алмакъ истей амма, Идрис къанлъ олмай: ёкъ, ёкъ, Идрисниинъ джаны тенниде эксп, Левизе олдыкъча сербест яшайджакъ. Левизенинъ ёллар ичинде юкнен сюрекленмесине Идрис ич бир заман ёл бермейджек. Чокъ къувет талап эткен ишлерни къуветте устюнлер япаджакълар. Адалет бу олури!

Энди топланув нокътасы къала. Мусафирлер къайда ве не заман топланаджакълар? Затен шеэрниинъ къайсы кенарына чыкъыладжакъ? Энъ яхшысы, эльбет де, куньдогъуш кенарыдыр. Энъ кениш багъ-багъчалар анда, энъ азаматлы дагъ манзаралары анда, энъ сакин акъкъан, энъ темиз озен анда. Ойле олгъанда, мусафирлерниинъ топланмасы ичюн энъ яхшы ер де — Идрисниинъ мааллесидир. Тамам ёл устюн. Эм шеэрниинъ о маллеге барып чыкъмагъан, я да якъынламагъан трамвай, троллейбус ве автобусы да аман-аман ёкъ. Демек, анълашылды: мусафирлер саба, шеэр транспорты юрип башлагъанынен, ёлгъа чыкъаджакъ ве Идрисниинъ мааллесине барып тюшеджеклер. Анда олары я Биляя, я да Идрисниинъ озю къаршылап аладжакъ.

— Ёкъ, ёкъ, — дей Идрис, — мен буны япамам. Мен танъдан санъа чападагъым.

Левизе куле:

— Я менде не япадажакъсынъ? — деп сорай.

Идрис къыза:

— Ойле дегенинъ не? Сени барып аладагъым. Затен бу къурунты да сенинъ ичюн дегильми я? — дей.

Левизе адеттекиси киби шимди де, дуйгъусына дегиль де, акъылына базанып, Идрисни ятыштыра:

— Ялварам, Идрис, ич бир заман манасыз иш япма! Сен манъа келип, бир даа артынъа къайткъан ве бошуна замет сарф эткендже, баре — эп бир ёлумдыр — мен санъа барырым даа. Кунъ догъар-догъмаз сенинъ эвинъде олурым. Яхшымы? Анълаштыкъмы?

Левизени та чалышкѣан еринедже озгъарып кѣайткѣан сонъ, Идрис, руху коклерге юксельген, ишдешлерини баарь эгленджесине мусафирликке чагъыра.

— Тек шу шартым бар: озюнъизни раатсызламай-джакъсыз, енгиль-енгиль келеджексиз, керегини мен озюм тедариклейджегим,—дей.

Эвде анасы да, огълунынъ ахры-сонъу йылдызы догъгъанындан хабердар олгъаны киби, энди чокътап кѣальбинде сакълап кельген севинчини ерине кетире: шу саат къомшуларыны, шиндилик озълерине дуйдырмай, козъайдын кѣавесине кирсете ве, оларны озгъаргъан сонъ, козюнден юкъусы кѣачкѣан, долабындан уну, шекери, сюти, ягъы, йымыртасыны чыкъара да, баласынынъ, даа догърусы: балаларынынъ эгленджесине лезетли хамыр ашлары пиширип башлай. Бу эшкѣлы гъайрети оны та базар кунюнинъ тапъынадже аякъта тура. Тапъда, кунъ ачылып башлагъанда, о азиз ана, энди бир ишимни даа япайым — балаларыма тазе джилек етиштирейим дей де, сепетини алып, ёлда аман-аман бир озю, базаргъа чыкъып кете.

Джумаэртеси куню, ишлеринден кѣайтып, аладжакъларыны алгъан ве чанталаргъа ерлештирип салгъан сонъ, Идриснен Билял, яринки кунъге кѣует топлайыкъ, деп эрте-ярыкъ яталар. Билял, янаша одада, шу саат хурул-хурул юкълап кѣала. Идрис исе, кене севинчли хаялланып, геджесини бир даа юкъусыз кечире. Саба, тапъгъа джувукъ, юкъугъа кете амма, бир даа, козюни ачып бакъса, кѣаршысында ябанджы бир адам коре ве о адамнынъ саркыкъ аст дудагъына токъунып тургъан, япа-янъгъыз, узун тишине дикъкѣат эткен сон, бирден-бирге оны коръгенини хатырлай!

— А-а-а, сиз экенсиз даа,—деп ташлай.

Анавы адам зеэрли-зеэрли севине.

— Эбет, меним,—дей.—Хи-хи-хи... Шукюрлер олсун, меним. Эвинъини алдына тап акъшам кельдим. Кезинти-

дедир, къайткъанда къаршысына чыкъарым, дедим амма, олмады. Беклей-беклей, бакъсам саба ачылаята. Къапыдан енгиль-енгиль башта Билял чыкъты. Лякин онынъ манъа не кереги бар? Мени якъкъан о дегиль ки! Тиймедим. Бир даа бакъсам, кене енгиль-енгиль, дерсинъ къартий дегиль де, яш бир келинчек, къолунда сепети, апанъ чыкъып келе: бакъам, базаргъа олса керек, тыпыр-тыпыр къаршыда трамвайгъа ёшей. Барекалла, дедим; икметинъе бинъ аферин, танърым, дедим; дертине дерман ёлуны озюнь ачтынъ, дедим. Шай дедим де, эвде бир озюнь къалгъанынъны биллип, янынъа кирекъойдым. Энди айт, бакъайым: о яманлыкъны манъа не ичюн яптынъ?

Идрис, узун бойлунынъ дегсин киби, озюни кыбырдамагъан корьсете амма, озю ичинден, узун бойлу уджюм этежекте озюни, яткъан еринден топ киби къаргъытып, онъа урмагъа ве бойлеликнен оны аякътан йыкъмагъа азырлана-азырлана, узун бойлунынъ суалине, кене «А сени, олды оладжакъ — кырылды баджакъ», — деп онынъ озю киби серт-серт, шу джевапны бере:

— Чюнки о ишинъизде сизге яманлыкъ япмасам, мен джемаатыма яманлыкъ япкъандан оладжакъ эдим.

— Джемаатынъа? — узун бойлунынъ ачувдан тап агъызы кыйшайып кете. — Я джемаат къасветини чекмеге сен ким олдынъ? О къасветни санъа ким ишанды?

Идрис, бир кочькен сонъ бир даа чекильмеме бильмегенинден, акъылына кельгенини, инджертип-йымшатып отурмай, догъру акъылына кельгени киби айта:

— Баягъы яшагъансыз амма, кене де олса акъыл топламагъансыз, эмдже! Эвимнинъ сычаныны кырып чыкъмакъ ичюн, айры ишанчнынъ манъа не кереги бар? Сычан корьдим, урам, vessелям!

— Ах, сычан, дейсинъми? — Узун бойлу, я Идриснинъ, топ киби къаргъып, оны аякъ урушынен йыкъмакъ теда-ригини дуйгъан, я да акъылына башкъа бир хынзырлыкъ

кельген, не исе кьоркѣа-кьоркѣа, Идрисден бир дѣредже авлакъ олмагѣа тырышып, онынъ аякъ уджундан баш тарафына кечмеге башлай.—Демек, сен мени — сычан, озюньни мышыкъ санасынъ? Онынъ ичюн де милициягѣа туттырып, малымны-мулькюнни алдырып мени, арам отьмек севдасы, деп башта тюрьмеге кѣапаттырасынъ, сонъ, акълылы ойнаткъан, деп делиханеге ерлештиртесинъ? Янълыш! Мен дели дегилим, сычан дегилим. Дели тюшонмеге бильмез, сычан тюшонмеге бильмез. Амма мен тюшондим. Чокъ тюшондим. Тюшондим-тюшондим де, ахры-сонъу, коръ, кѣаплан олдым.

Узун бойлу, буны айта да, сопасыны Идриснинъ досдогъру манълайына козьлеп, кьолуны авагѣа котере амма, тамам бу вакъыт оданынъ ичинде бирден-бирге:

— Ур-ма! — деген кескин бир сес янъгъырап ала ве шв арада, бунынъ ким экенини не Идрис, не де узун бойлу анълап етиштirmeзден эвель, кимдир, окъ киби, учып келип озюни узун бойлунынъ аякъларына ура. Бар кѣувет ве дикъкѣатыны Идриске тикип, этрафындап гѣафлет кѣалгѣан узун бойлунынъ бундап, дарс этип башта кьолундан сопасы, сонъ озю ерге тюше. Идрис, о да энди озюни ерге кѣаргъыткъан, аман узун бойлунынъ устюне чыкъа ве, энъсесине билегини тиреп, онынъ башыны басаяткъанда, бакъса, узун бойлунынъ астында конделен тюшкеп Левизени коре. Левизе, табангѣа тирсекленген, тюбден чыкъаджакъ олып зорлана. Идрис буны коре де, йылдырым чабиклигинен атылып тура ве кьолунен аягъындан кѣапышлап, узун бойлуны Левизенинъ устюнден котерип ала. Левизе кѣуртулгѣан сонъ, Идрис, кѣуветини зорлап, узун бойлуны бир даа баса амма, бакъса, нафле экен: узун бойлу кѣаршылашмамакъ бир тарафта турсун, бус бутюн йибериле — юзю кьойын яткъан еринде шакъылдап-шакъылдап кульмеге башлай:

— Хи-хи-хи, — дей — бир даа алдаттым. Сизлерни ал-

датмасы бир шей дегиль экен. Анъкъав экенсиэ. Дели дегилим, дедим я? Къапланым, дедим я? Ялан! Къаплан дегилим де, делим мен. Алкетинъиз мени! Тек, тюрьмеге дегиль де, делиханеге. Анда ерим бар, анда бакъадырлар мени. Делиге, адам ольдюрсе биле, буны не ичюи яптынъ, демезлер. Алкетинъиз! Тек бир даа айтам: тюрьмеге дегиль де, делиханеге!

Узун бойлу, энди юваш бир айван киби, не денильсе оны япып, озъ башына сёйлене-сёйлене мискин-мискин ятар экен, Идрис, барып да бир даа алып чапмасын, деп онынъ къолларыны эр алда ардына багълап сала ве шу ерде, козьлерини алмай, узун бойлугъа бакъып тургъан Левизеге шойле дей:

— Амма да иш яптынъ, эй! Я барып да, етиштирип, ургъан олса? Коре тура, демир тюбюне кирирми адам?

Левизе, тыштан озюни сыкъылмагъан косътерсе де, чырайы эр алда агъаргъан, Идриснинъ суалине шойле джеваплана:

— Буны, шимди менден дегиль де, бана табиятымдан сорайджакъ эдинъ. Инсангъа ярамазлыкъ япылмасына ёл бермемек ичюи, мен тек демир тюбюне дегиль, атеш ичине де барып киририм. Анъым ойле, табиятым ойле. Яхшы ки, етиштим. Яхшы ки, урдурмадым. Яхшы ки, сен — йигит эр Идрисим! — меним частыма аман-эсен къалдынъ. Энди...

Идрис, Левизе айткъанда эр заман якъаны киби, дикъкъатыны тиккен, илерисни беклей амма, Левизе, барлыгъыны таштыргъан къайнакъ дуйгъусыны, артыкъ татлы сёзюнен дегиль де, сёзюнден бинъ-бинъ даа татлы аркетини билъдире: Идриснинъ башыны къапышлай, козьлерининъ ичине назлы-назлы бакъа ве, чап этип, онъи биринджи кере дудагъындан оип ала.

Языкъ ки, Идриснинъ севинчи узун сюрамай: азбарда шамата чыкъакъала ве шу арада, бири-бирининъ ардындан, башта Билал ве янашасында Левизенинъ анавы мектепдеш

кызы; сонъ озъ аралары бир даа муабетлешкен Зулъ-фукъарнен Нерминс ве даа сонъ — Идриснен Левизенниъ аркъадаш, ишдеш яшлары, кызылары эвиниъ ичине толущалар.

Биял, табанда биринниъ серилип яткъаныны корип абдырай ве, ким экен деп эгилип бакъа да, узун бойлуны танып, шашып къала:

— Ана санъа бир шей даа: Апола! Я сен мында не япасынь? — дей.

Узун бойлу, дерти кескинлешип, эфкъары тюрленсе керек, Биялныиъ суалине, артыкъ айван ювашлыгыиен дегиль де, ачувлы бир адам зеэринен, мыскъыллы-мыскъыллы джеваплана:

— Агъызыиъ айткъаныны къулагъыиъ эшитеджек къадар кямпаллигииъ олса, анълайджакъсыиъ: меджалсыз къан адам не япа билир? Шуныиъ озюне сен, ишимден отъмек ашагъан бир адам озюиъни аркъадашларыиъа акъылданс косьтереджек олып, манъа къуру-къуругъа: Апола дейсинъ. Я буныиъ не демек олгъанындан хаберииъ бармы? Апола да Али-Вели киби адий бир ад беллейсинъми? Янълыш! Бу бир икметтир ки, сыры эр шейни билем беллеген милициягъа биле белли дегиль. Не кулесинъ? Инанмайсыиъмы? Айса, къулакъ сал, исбат этейим. Апола дегенииънииъ, яхшы динъле, манасы мына будыр: А — яни шеэрлернииъ биринде — Агафонов, П — дигеринде — Первердиев, О — башкъа биринде — Онбешбаев, Л — даа биринде — Левинский, кене А — мында — Аджимамбетов. Мына кимдир о Апола! Дюнъяларны титретеджек эди амма, языкълар олсун, делиханеге тюшти; языкълар олсун, къоллары багълы; языкълар олсун, якъанлары ве япаджакъларындаиъ козь аламай, къатыиъда сизлер къатайып турасыз. Чекилииъиз!

Узун бойлу, буны айта, да, вуджудыиъа зор берип, къолларыиъ бошатаджакъ ола ве бираз сонъ, буныиъ нафиле

замет экеннин анълап, кийшк-кийик вайваламага башлай-
башлай амма, онынъ ким олгъаныны ве не ичюн серилип
яткъаныны Идристен энди анъламагъа етишкен яшларнен
къызлар да тек турмайлар. Узун бойлунынъ, отургъан ерде
айванджасына серсем-серсем вайваламасы оларда, нефсхор-
лукъ печеллигининъ сонъу бу ола экен даа, деген мыскъыл-
лы, гурь бир кулькю догъура. Ойле гурь кулькю ки, узун
бойлунынъ бундан отю патлай. О аман тына ве, дерсинъ
бирден-бирге атешке тюшкен, къывранып къала: рух юк-
секлигининъ ашшалыкъкъа япкъан эзиджи тесири о дере-
дже буюк чыкъа.

IV

Кечкен-баргъанлар, ёл ичинде токътап къалгъанларыны
дуймай, юреклеринде байрам севинчи догъургъан шу ман-
зараны фералана-фералана сейир этелер: чешит тюрс енгиль
урба кийген бир группа яшнен къыз, дерсинъ бир топ чечек,
базылары экишер-экишер къол тутушкъан, къолтукълаш-
къанлар, базылары тек-тюрк, озь аралары шенълене-шенъ-
лене, шакъалаша-шакъалаша, кенъ къалдырым бойы, см-
шили терек таджлары тюбюнден, энди баягъы юксельген
парлакъ куньге догъру ёл алалар.

Бу якъта, ёл къапы огюнде, козьлери нурлу эки
къадын — бири, анавы яшларнынъ энъ огдекиси киби ал-
чаракъ бойлу ве лякин кенъ джавурунлы, этли, дигери
исе, энди анавы къызларнынъ энъ огдекиси киби узун
бойлу инджерек ве лякин чымыры къартийлер — бири-би-
ринни къучакълагъан, айны заманда эм севине-севине бири-
бирининъ белнин таптайлар, эм де, фикир ве хаяллары
ким билсин насыл эйпиклерге ынтылгъан, анавы яшлар-
нен къызларгъа эеджанлы-эеджанлы къол саллайлар.

1963—1964.

Н е о л а ш у д ю н ь я г ь а ?

Суд, пытракълы бир нш бакъаята. Судья — узун бойлу, кенъ омузлы, дюльбер бир яш — аякъкъа тургъан, къолундаки ачыкъ папкадан, шу сёзлерни окъуй:

«Ариза.

Бичаре бир къадыным, яварам: алымны анъла да, дердиме дерман тапынъыз.

Акъайым, арслан бир эр, дженкте фашистлер къолундан эляк олды. Мен гъарип, къучагъымда эки балам, тул къалдым.

Яшайыш къыйын эди. Балаларымны — Ватан дженкин-де ольген совет аскерининъ балаларыны — эр алда аман-эсен осьтирдим. Энди экеви де эвлениджек къараргъа кельдилер.

Экеви де, дедим амма, мен заваллы бирини де эвленирамайым: эвим уфакълыкъ эте. Бунынъ себеби шудыр: эртеде, балаларым даа сабий экенде, мен эйилигиме барып, эвсиз-баркъсыз бир адамны, баш урмагъа ери олсун, деп эвиме алгъан эдим. Эйиликке кемлик якъанлардандыр даа о адам, энди, ялварсам-ялкъарсам да эвимни бошатай. Рамазан Велидир о адамнынъ ады.

Судкъа ялварам: шу Рамазан Вели эвимни чалт-чалт бошатсын да, мен заваллы севине-севине огъланчыкъларым-

пы эвлендирейим,— раметли бабаларынынъ да о бир дюнъяда джаны раат олсун.

Селиме Эрдиль»

Бундан сонъ судья, залгъа бир козь кездире де, шойле дей:

— Селиме Эрдильнен Рамазан Вели, суд къатына келниъиз!

Бунъа джевап, залнынъ энъ тёрюнде бир къадын, ах-вах сызланып, энъ огюнде бир къарт исе индемеден аякъкъа туралар. Халкъ анълай: алчаракъ бойлу, шишмаджаракъ къадын — Селиме Эрдиль, къыйыш белъ, къамбур аркъа, чантыр къарт исе.— Рамазан Вели экен. Селиме Эрдильнинъ токъ янакълары ал, ягълы козьлери парылдылы исе де, чырайы сытыкъ: къашлары яныкълы чатылгъан, башы къайгъылы салынгъан. Амма чуллы къаш тюклерни козьлерининъ устюне саркъкъан, панти бурун къанатлары керильген, чал сакъал-мыйыгъы арасындаки мор дудакълары бири-бирине сыкъылгъан Рамазан Вели, чырайдан серт корюльсе де, озюни сабырлы тута.

Судья, янашасындаки халкъ вскиллеринен бир шейлер анълаша да, ишине кирише ве, бир чокъ башкъа суаллерден сонъ, Селиме Эрдильден сорай:

— Рамазан Вели эв дефтерине язылымы?

Селиме Эрдиль, дерсинъ агълап йибереджек, окели-окели джеваплана:

— Языкълар олсун, эвиме алгъан сонъ, чаре ёкъ, дефтерге де яздырдым,— дей.

— Не замап?

— Баягъы олды.

— Эр алда?

— Алтмыш бирден къыркъ эки чыкътарылса, не къала? Он докъузмы? Эбег, эбет, он докъуз йыл эвель.

Къадын буны аман-аман агълап айта амма, халкъ не ичюндир куле:

— Хи-хи-хи...

— Аз бир вакъыт эвель экен.

— Олгъаны-оладжагъы он докъуз йыл.

Судья, халкънынъ яваш олмасыны риджа эте де, къадындан текрар сорай:

— О замандан бери алайынъыз бир одада отурасызмы?

— Екъ,— дей къадын,— бир одамыз даа бар эди амма, Рамазан Вели тутып алды.

— Олмаса, сиз, огъуллерынъызнен берабер, учюнъиз бир одада отурадырсыз даа, ойлеми?

— Тап ойле дегиль амма, не исе... ёкъ-ёкъ, тамам сизнинъ дегенинъиз киби: учюмиз бир одада отурамыз.

Бу вакъыт, халкъ арасындан, Селиме Эрдиль киби токъ янакълы, сарышын бир яш, судьядан мусааде истей де, аякъкъа турып, шойле дей:

— Анам янъыла: бизим учюнджи бир одамыз даа бар.

Къадын сескинип ала ве, айланып, огълуна ачувлы-ачувлы бакъа, сонъ кене судьягъа чевириле:

— Огълум олса да, бойнумнынъ борджудыр, айтаджагъым: анъкъавнынъ бири. Сабий бала серишк алевнинъ кунъ ярыгъы беллегени киби, о да кярыны зарарындан айырамай. Озю де ойле эриш: сакъын, судкъа аякъ басаджакъ олма, деп къач кере айтсам да, кене де кельген. Лафына къулакъ асманъыз. Онынъ айткъаны ода дегиль де, одачыкъ: олса-олса он беш метр.

— Шунынъ озюне, аш одамыз да бар,— дей сарышын яш.— Софрамыз о одада къурула.

Шимдигеджек озюни олдыкъча мискин туткъан къадын, энди эфкяры ачылса керек, огълунынъ сонъки сёзлерине япышып, коче:

— Ан-на-на-на, копек олгъанындан бери не исе бир кере керчектен авулдадынъ: софрамыз о одада къурула, де-

динъ. Я не ичюн о оада кѣурула? Анда, кѣанунджасына, софра кѣурулмайджакъ да, топу аш пиширилейджек де я? Чюнки софра кѣурмагѣа башкѣа еримиз ёкъ,—онынъ ичюн. Энди, судья аркъдашлар, меселе анѣлашылгѣан сонъ, сакѣыз чайнап отурмагѣа шей ёкъ, Рамазан Велиге одамны шу саат бошаттырынѣыз да, битсин кетсин, весселям.

— Ёкъ,—дей судья,—ойле олмаз. Суддыр,—биревиниъ джаны татлы джан да, башкѣасынынъ патлыджан, деп бакѣмаз, тарафлардан мытлакѣ экисининъ де айткѣаныны динѣлер, сонъ—алларына коре пай пичер. Кѣана, Рамазан Вели, сиз не дейджексиз?

Анавы кѣарт, яшчасына чевик давранып, аякъкѣа тура ве, азачыкъ топаллап, эки-учѣ адымда суд столынынъ кѣаршысына барып чыкѣа. Одыр-будыр башкѣа суаллери не джевап алгѣан сонъ, судья ондан сораи:

— Айткѣанынѣызгѣа бакѣсанъ, отургѣан оданѣыз сайыдан Селиме Эрдильнинъ олып чыкѣа, ойлеми?—дей.

Кѣарт, кедерли козьлерини кѣаршыда орьнекли диваргѣа тиккен, гѣальба джевап тапыштыраджакъ олып, бир тыныш индемей тура ве сонъ:

— Ким бильсин оны. Меним дей, онынѣдыр даа,—деген бельгисиз бир джевап бере.

— Ойле олса,—дей судья, ода сизинѣки олмагѣаныны озюнѣиз танысанѣыз, чыкъ, денильген сонъ, чыкъаджакъсыз даа!

Кѣарт бирден-бирге кѣыза:

— Чыкъмам,—дей.

— Не ичюн?

— Дюнѣяда эр кес киби, мен де бала пейдаладым. Балаларымны ташлап, насыл чыкѣып кетерим? Балаларым янымда олмаса, севиичлерине севиинмесем, яныкѣларына янмасам, насыл яшарым?

Буны айткѣанда кѣартнынъ козьлеринде яш тамлалары

пейда ола. Тамлалар, къартнынъ опукъ янакъларындан, серт мыйыкъ тюклерinne тыгъырып тюшелер.

Судьялар буны корелер амма, Селиме къадын. Рамазан къарткъа ян тургъанындан, коръмесе керек, я да ихтимал коръгени себебинден, атылып тура да, дерсинъ ёлуны хырсызлар баскъан, вайваламагъа башлай:

— Коръдинъизми, джемаат, эвимни тутып алгъан сонъ, энди балаларыма да козь батыра. Эйилек дегеним делилик чыкъты. Онда бала ёкъ. Балалар — меним!

Селиме къадын багъырыкъламакъта олсун. Бу тарафта ондан авлакъчаракъ бир ерде тургъан Рамазан къарт, яваш ве лякин серт бир сеснен, тишлери арасындан, айткъоя:

— Меним де! — дей ве инатлыкънен бир даа: — Меним де! — деп текрарлай.

Судья, къартнен къадыннынъ давасыны кесе ве де бирinne, де дигерине бакъып, дей:

— Селиме Эрдиль, сорагъаным сизден дегиль, Рамазан Велиден. Джевабыны да топу о береджек. Сиз иссе, лафкъа къарышмай, тегин отураджакъсыз. Рамазан Вели, энден чыкъмайджагъым, чюнки бала пейдаладым, балаларымдан айрылмагъа вакътым ёкъ, дединъиз. О насыл балалар? Пейдаладым, дегенинъиз де недир?

Рамазан къарт, энди гонъюльсизленген, къол саллай:

— Адам сенн, о узун меселе, — дей.

Судья къаиль олмай.

— Догърунынъ узуну-къыскасы олмаз. Алынъызны, ич сыкъылмай, олгъаны киби, догъру анълатынъыз да, къарарымыз янълыш олмасын, — деп зорлай.

— Айса, — дей къарт, — огълум чыкъып турсын, айткъанымны эшитмесин, юреги юфкъа бир баладыр, ынъжыныр.

Судья, Рамазан къарттан огълум, деп кимни айткъаныны сорайджакъ ола. Лякин бу вакъыт, етиштирип, анавы токъ янакълы, сарышын яш озю аякъкъа тура ве:

— Мен чыктам, бабай. Тек ялварам: судымыздан сыр яшырмайджакъсыз,— дей де, залдан гъайып ола.

Рамзан къарт, сакъал-мыйыгъыны сыйпай-сыйпай, хош-хош куле:

— Эшиттинъиз иште: бабай, дедн. Я огълум олгъан сонъ, башкъа не дейджек? Суд, огъуллерымны насыл пейдалагъанымны билъмек истей,— айтайым. Харьков тюбюнде урушайткъан заманымыз эдн. Кънямет алектинде шеър-деш бир къомшума расткельдим. Я такъдир! Севимли апайымнен ондан даа севимли эки огъулчыгъым, бомба тюбюнде къалгъан, ольгенлер. Къомшум буны озю коргеп. Олюлерини де озю джыйгъан. Козюмнинъ алдына къаранлыкъ чекти. Бир даа бакъсам, яралынен толы бир госпитальде ятам. Мегер, анавы дешетли хабер кунъ ирыгъыны менчюн гедже къаранлыгъы япкъанда, душман самолёты, етишпп, меним устюме де бомба ташлагъан. Шукюрлер олсун дейимми, языкълар олсун дейимми, не исе бомба менден эрек тюшкен; джанымны аламагъан амма, тиз чанагъымны къопарып алып кеткен, озюмни де, елинен урып, ерге серген.

Чокъ яттым. Ахры-сонъу, белькемик къыйышкъан, аякъ букюльмей, госпитальден чыкътым. Шеърим душман къолунда, къорантам гъайып, къайда барайым? А сени, военкEMATTA ашълашылыр, дедим де, ёлуны сорап, трамвайгъа миндим. Ичи рыкъма-рыкъ толу олса да, къолтукътаякълы мен сакъаткъа ер бердилер. Бакъсам, янымда бир къадын— ах-вах—топ киби топлангъан. Къадын пек азгъан, бу себептен. бала киби, уфачыкъ къалгъан. Аман, я бунъа даа не олгъан, деп тюшюнген арада, бакъсам, къадынчыкъ, дерсинъ бирден-бирге пычакънен урулгъан, пек яман багъырып, тамам сагълаам тизимини устюне тюше. Трамвай токътай. Къадынчыкълы, тизимден алып, тышара чыкъаралар. Шу арада машина етишпп келе. Ичине, къадыннен бирге, акъайы беллегендилер даа, мени де сокъып йибердилер.

Къарыны тешильген экен заваллы къадыннынъ. Аман ичинни ярмакъ къарарына келселер. Къадын, озюнден кечкен, багъыра:

— Балаларым, балачыкъларым... огъулчыкъларым,— дей.

Огъулчыкъларым? Манъа недир ола. Буны, дерсинъ, къадын дегиль де, мен озюм багъырам, дерсинъ, къадыннынъ дегиль де, меним ичим акътарыла. Къадын исе, эи сызлана:

— Кимсесизлер де о гъарипчиклер. Дженкте бабаларындан сонъ, энди мында менден де къаладжакълар гъальба,— дей.

Артыкъ арекетсиз отурмагъа меджалым къалмай. Къадындан зар-зорнен эвининъ адресини сорап билем де, аман огъулчыкъларына ёнейим. Кирсем, эвининъ ичинде, эки огъланчыкъ корем: бирн беш-алты яшларында, экинджиси — олса-олса дёртте. Эв идаресине бара да, меселени анълаткъан сонъ, дейим:

— Мына кягъытларым, мына озюм. Къадын хастаханеден чыкъкъанджек, огъланчыкъларыны лячаре мен бакъаджагъым.

Аскерликте пара масраф олунмай. Офицерлик акъкъым баягъы топлангъан. Гедже-купъдюз янларында отуруп, балаларны севине-севине бакъам, даа дюльбер, даа тазе корюльсинлер, деп устьлерине ярашыкълы одыр-будыр алам. Ахры-сонъу ана чыкъып келе. Балалар анагъа, ана—балаларгъа пек яман севине, манъа къана-къана тешеккюр эте, алымны анълагъан сонъ исе:

— Айса, ер тапкъанджек бизде отурырсыз даа.— дей.

Анавы балачыкълардан айырыладжагъым, дегенде стюм патлай. Арды-сыра баласыз къалабермекке ким даяпыр? Бу себептен, къадыннынъ бизде отуарсыз даа, демесн менн джандан севиндире. Шунунъ озюне, къадыннынъ къолуна хастаханеден кягъыт берильген: баягъы ва-

къыт чалышмайджакъ, озюни яхшы бакъаджакъ, денильген.

— Ойле олса,— дейим,— мусааде этинъиз, зорунъызны устюме мен алайым. Башкъа кишим ёкъ, сиз яхшы олгъандже, баре сизчюн янайым. Бу да адамгъа бир теселандир.

Къадын, чареси не заваллынынъ, топу балаларына алгъан пенсиячыгъына яшай, разы ола. Мен озюм энди эм пенсия алам; эм де дженктен эвельки зенаатымда—бухгалтерликте чалышам. Бир джорукъ яшаймыз. Эвде бульбуль бала отюши арткъандан арта. Кунълерден бир кунъ къадын шойле дей:

— Балаларымны ойле севдннъ, Рамазан, орталыкъта эрким сени оларнынъ бабасы беллей. Сорагъангъа мен, ёкъ, демейим амма, эбет, демеге де тилим бармай. Балаларыма баба олгъан сонъ, энди баре озюме де акъай олакъойса!

Чарем не? Къадыннынъ дегеннини япам: акъайы олам. Мына бу Селиме Эрдиль эди о къадын. Аз-маз яшагъан сонъ, мне онгъа дейим:

— Япкъанымыз халкъчасына, адетчесине, къанунджагына дегиль. Алышмагъаным,— тик келе. Биз де барып, къары-къоджамыз, деп язылайыкъ да!

Бакъсам Селиме разы олмай.

— Онынъ не кереги бар?— дей.— Юрек тутмаса, кягъыт тутмаз. Шуннынъ озюне, балаларымнынъ бабасы дженкте ольди. Бунынъ балаларыма да, озюме де файдасы тиймей турмаз. Язымакънынъ не кереги бар?

Эсапкъарлыгъы ичюн, эсабыны акъайындан устюн коргени ичюн, Селимеге джаным агъыра амма, кене де олса, балалары юрегимнинъ тёрюнде, ташлап кетамайым. Буюгнини, китап-дефтер алып, севине-севине мектепке азырлайым, кучюгнини де, ишимден бошагъаным киби, къучагъыма алып, оп-оп эглендирем.

Бираз сонъ Селимсен арамиз кене бозула. Мен онъа дейим:

— Чырайынъ, шукюрлер олсун, гуль киби ачты, энди иш бакъаджакъсынъ даа!

Селиме мугъая:

— Эль арабасына минген — тез тюшер, дейлер, догъру экен. Бир тилим отъмегинъни кыызгъандынъмы? — дей.

— Хайыр, хайыр, — дейим, — ельге пара савургъанлардан дегилим, тапкъанымны санъа кетирип берсем, барымны дегиль, барлыгъымны да къорантамнынъ малы япсам, кыызгъанмакъ олурмы бу?

Эсапкярларнынъ алайы киби, Селиме де, инамына коре дегиль де, файдасына коре сёз айткъанлардан экен, суалиме джевап береджеги ерде, айнеджиликке урып, озю менден сорай:

— Я айса, иш бакъаджакъсынъ даа, деп не зорлайсынъ? — дей.

— Чюнки, — дейим, — чалышмакъ, озю де явуз душманнен къаплы дженкке кетейткъан бир заманда, эр кимнинъ мубарек борджудыр. Шунынъ озюне, биледжексинъ: файдалы бир иш япмай, чалышмай яшамакъ — бизде арам ашамакъ, инсанлыгъынны гъайып этмек демек ола.

Селиме патлай:

— А-а-а, — дей, — демек эв бакъмакъ сенджесине чалышмакъ дегиль, козюнъ даима юзлеринде, къальбинъ даима озълеринде, геджелерининъ куньдюз этип, эки Чала асрамакъ сенджесине чалышмакъ дегиль, сенден башкъасына козь тюшюрмей, устюнъни-башынъны, ашайджагъынъны-ичеджегинъни, ятаджагъынъны-тураджагъынъны бакъып алып отурмакъ сенджесине инсанлыгъынъны сакъламакъ дегиль, ойлеми? Екъ, кель, алла разы олсун, манъа тийме: чалыш, деп менн зорлама. Балаларымны кимсеге ишанмайым. Ишке кирип, олардан бир дакъкъа айрылмагъа

вакътым ёкъ. Озюм догъурдым — озюм бакъаджагъым. Бунъа пайлъ олмакъ ичюн, сен бизни ташлап кеткен киби олсанъ, балаларымны къучагъыма алып, эв-эвден тиленип юрмектен де чекимейджегим.

Тиленип юрмекми? Мен энди биле эдим: Селиме арслан бир анадыр, балаларым, деп бир де бир къараргъа кельмесин, сакинлигинде нагъме киби индже дуйгъулы бир къадын, къызгъынлыгъында таш киби къаттылашыр, не десе, оны япар, керек таныса, озюни къаядан да атар. Лякин насыл олур да, къадынымнынъ къоджасы, балаларымнынъ бабасы, мен бунъа ёл беририм?

— Екъ, ёкъ, — дейим, — тирилигинъден мурадынъ — балаларнынъ исе, чалышкъанынъ манъа дегиль де, озюнъе, отура бер: эвинъни, балаларынъны, акъайынъны бакъабер. Тек, ялварам, мени къыйыш анълама: буны санъа, сенинъ айткъанынъ киби, отъмегимни къызгъанып дегиль де, — чюнки отъмегим демене мен кимим, оны мен етиштиремми ёкъса, — сени сайып айттым, чалышса, озюне яхшы олур, дедим. Бир даа ялварам: къыйыш анълама, чюнки аны къыйышнынъ иши де илле къыйыш олур.

Бу да битти, бир даа арамызда къавгъа олмады. Джаным-джаным яшадыкъ. Огъулларымыз, шукюрлер олсун, берекетли топракъта етишкен онъ ашлыкъ киби, къави, сагълам. акъыллы осип етилер. Бирн, энди учъ йылдыр, инженер олды, экинджиси, демин шу залдан чыкъып кеткенш, даа тюневини химиклик дипломы алды. Бахтиярмыз я? Лякин Селимеде акс бир фикир догъгъан.

— Частсызым, — дей.

— Не ичюн? — дейим.

— Анъламайсынъмы? Эвлядларымны эвленидирайым, онынъ ичюн, — дей.

Мен къызам.

— Я не тута? — дейим.

— Эв! — дей Селиме. — Эки одамызгъа бирер огълум.

ны ерлештирсем, мен озюм ашханада да отурыр эдпм, сен арткъачлыкъ этесинь!

Мен арткъачлыкъ этемми? Ана сапъа бир шей даа! Пенсиягъа чыкъаджакъта, тешкилятым манъа, фин эвлери дейлер де, ана шундан бир эв айыргъан эди. Эки одасы, ашханасы, софасы, амамы, килери бар. Балаларнен акъыл танышам да, учюмиз, къапысыны софагъа чыкъара берип, килерден бир ода даа япамыз.

— Ана, дейим, биз де ювалы олдыкъ.

Селиме, дерсинъ устюмдеп алтын къуяджакъ, козьлерини толдурып туруп, манъа бакъа:

— Эйлигинънинъ къарары ёкъ Рамазан, сагъ ол. Тек, эйлигинъ бутюн олсун, десенъ, бере шу оданы да балаларгъа къалдыр!— дей.

— Недир о айткъанынъ?— дейим.— Балаларнынъ одалары оладжакъ дегильми?

Селиме озюни сыкъмай.

— Я балаларнынъ балалары олмайджакъмы?— дей.— О балалар одасыз къаладжакълармы? Шунинъ озюне, мен махсус пара арттырып келем: догъгъанлары киби, торунчыкъларымынынъ эр бирине араба, машина, ат, къокъла аладжакъым. Ода олмаса, шейлер къайда тураджакъ?

Инсан эвлядыдырым, судья аркъадашлар, ынджынам.

— Я мен?— дейим.— Мен къайда отураджакъым?

Рамазан къарт, бу суалини судьялар озьлеринне алакъоймасынлар, деп Селимеге бакъа. Анавы токъ къадынгъа бу етекъала. О, артыкъ сабыры тюкенген, атылып тура да, афакъаныны зорнен баса-баса, шойле дей:

— Энди кимнен иш корьгенинъизни анълагъандырсыз я, судья аркъадашлар?! Радиодан токътамай айталар,— мен эр сеферинде, отурып-туруп, эринмей динълейим: бала бизим келеджегимиздир, дей. Барымыз-ёкъумыз, джаны-

мыз-джигеримиз — балаларымызнынъдыр, дей. Мен ойле де япаджакъ олам. Амма Рамазан Вели... ашыны ашагъан. яшыны яшагъан, кене де олса, салъте озюни тюшюне. Советанкми бу?

Селиме, ал янакълары къан кесильген, къалын билекли, къыскъа къолларыны сильке-сильке, бир шейлер даа айтаджакъ ола амма, стол башында отургъан векиллерден бири,— ири козь, кескин сес, инджерек бир къадын — онынъ лафыны кесе.

— Мен, Рамазан Велининъ эткенинде дегиль де, сизнинъ этеджек олып чекишкенинъизде советсизлик корем,— дей.

Селиме къыза:

— Балаларым ичюн джан талашкъаным советсизликим?— деп сорай.

— Ёкъ,— дей халкъ векили,— омюр эткен акъайнынъызы ынъджыткъанынъыз.

— Янъыласыз!— дей Селиме.— Рамазангъа энди апайнынъ, манъа исе акъайнынъ кереги ёкъ. Биз о яшымыздан кечкенмиз.

— Ойле олса,— дей халкъ векили,— сиз меним тюшюнгенимден даа бетер экенсиз. Биревни, меним эвим, деп озь эвинден чыкъармакъ пешине тюшкенинъиз не?

Селиме, теслим олмакъ бир тарафта турсын, озю халкъ векилине уджюм эте.

— Кене янъылдынъыз,— дей.— Отургъан эвимиз Рамазан Велининъ дегиль де, девлетнинъ. Эм онъа, чыкъ, дегенде не олгъан я? Чыкъса, ёл ичинде къаладжакъмы? Ёкъ. Шеэримизде джаным-джаным къартлар эви бар. О да девлетнинъ. Барсын, сонъ омюрюни шу къартлар эвинде кечирсин.

Селиме, судьяларны ахры-сонъу отурттым, энди лафыма джевап тапамазлар, беллесе керек, къавгъадан къазасыз чыкъкъан хораз киби, къопай-къопай тиклене. Лякин

бу вакъыт, дерсинъ аселет онынъ фикирсиз къопайлыгъыны къакътып чангъытмакъ ичюн, залда гурь бир сес янгъырап ала:

— Екъ, биз — къардашымнен экиниз — истеймиз ки, бабамызнынъ азия омрю бизим янымызда, бизим къучагъымызда кечсин!

Халкъ, кими севинип, кими меракъланып, сес кельген тарафкъа бакъа ве шу манзараны коре: къапы янында, судья яш киби, узун бойлу, дюльбер ве лякин зейтюн козь, эсмери судьягъа акс оларакъ, бана залдан чыкъып кеткен ве шимди кене залда, къапы тюбюнде пейда олгъан дживан яш киби, ал янакъ, эля козь дигер сарышын бир яш тура. Бакъылаяткъан ишке бу яшнынъ да алякъасы олса керек, Селиме Эрдиль онынъ сеси эшитилген киби, бир тюрлю олып, топланып къала ве:

— Ана санъа бир шей даа... Я бу бири къайдап бильген? — деп пышылдап ташлай.

Бу тарафта анавы яш, тирсегинден кельген, къыскъа енъли къолуны котере де:

— Мусааде этинъиз, сайгъылы суд азалары?! — дей ве, гъайретли-гъайретли адымлап, суд столынынъ къаршысына бара.

Судья ондан сорай:

— Селиме Эрдиль ананъыз олса керек? — дей. яш.

— Эбет. Рамазан Вели де — бабам, — деп джеваплана.

— Ойле олса, айтынъыз! — дей судья.

— Екъ, — дей яш, — мен сёз айтмайджакъ да. риджамны бильдиреджегим. Къардашымнен экимизинъ риджамыз. Керек олса, озю де мында, тасдыкълар.

— Риджанъыз не?

— Анамнынъ аризасыны, мумкюн олса, озюне къайтарынынъ да, битсин кетсин. О ягъыны биз, бутюн къоранта топланып, озюмиз бакъармыз.

— О ягъыны сиз бу меселе къанун укъомюне, джемаат укъомюне тюшмезден эвель бакъаджакъ эдинъиз.

Яш, тили бирден-бирге курмеклешип къалгъан, айтаджагъыны айтамай, бир талай вакъыт къызарып-бозарып чекише ве сонъ, эр алда озюни къолгъа алып, шойле дей:

— Айткъанынъыз догъру амма, биз бихабер къалдыкъ. Мен буны даа янъы, къардашым ишиме телефон эткен сонъ анъладым. О исе бундан, бугунъ саба, ёлгъа чыкъаяткъан анамнынъ суд кягъытыны корип хабердар олгъан.

Яш, ачыкъ бакъышлы, ири козьлерни саф бир самимийликке толгъан, буны юректен айтса да, судья, меселени даа терен анъламакъ ичюн, аселет озюни бу джевапкъа къанмагъан косьтере:

— Мен сонъуны дегиль де, башыны айтам,— дей.— Янъы Программа заманынынъ, энъ инсаниетли эдеп ве ахлякъ заманынынъ яшларысыз, урьметли ананъызнен сайгъылы бабанъыз арасында эскиден къалма инсаниетсизлик давасына, душманлыкъ догъурыджы айрылыкъ давасына башындан ёл бермейджек эдинъиз, дейим.

Яш къыза:

— Догъру,— дей.— Биз ойле де яптыкъ. Анамызнынъ нефсхорлыкъ дертине къапылгъаныны дуйгъан сайын оны бу дертинден къуртармагъа тырыштыкъ. Лякин бизим ана-бабамыз ойле адамлардыр,— араларында не олгъаныны эллеринден кельгени дереджеде бизге дуйдурмагъа бакъалар. Биз билемиз: анамыз буны бизден чекингени, ич бир тюрлю инсаниетсизликке бизим къанль омайджагъымызны бильгени ичюн ойле япа, бабамыз исе... азиз бир адамдыр, озъ яныгъына ола, кимсенинъ, бу сайыдан севимли балаларынынъ да, ич бир заман ичине атеш тюшюрмез. Андан башкъа, эмин ола билесиз, бабамызнынъ башына бу дава ачылмайджакъ, суднынъ башы кутюльмейджек, анамыз да шу дакъкъа не озюни, не бизни халкъ огюнде алам масхарасы этмейджек эди!

Бу ерде зал халкы, бирден-бирге эеджанланып, гурь-
дели бир алгыш кѳопара. Селиме Эрдиль нсе, халкъ шад-
лангъанда, ункюр-ункюр агъламагъа башлай:

— Тек чевремдекилер дегиль, балаларым биле, вйилик
дегенимни кемлик танийлар. Не ола шу дюньягъа? Не ола
шу халкъларгъа?—

1964.

Эриш Алинен инат Вели икјеси

Кунъ кѣонды. Кунъдюзнинъ джеэннем сыджагъы, кѣыямет кѣалабалыгъындан ахры-сонъу кѣуртулдым беллеген шеэр гедженинъ дургъун авалы, тынчыкъ джылысына тутулды, кѣапалы базар тынлыгъында кѣалды. Автобуснынъ ичинде, турып кетмек не аджет, отурып кеткен де аз олды. Ялынъыз тек-тюк адам кете. Бирин, ишинден кѣайтаятса керек, терлеген-пишкен, энъ артта талгъын талгъын юкѣусырай; бирин, менлиги кѣозгъан, агъыз копюртирип, кѣол саллап, ёлдашына недир исбет эте; бирин, ачыкъ пенджереге юз чевирген, шеэрнинъ келир-кечер, дюльбер ярыкъларына хошлана.

Али озюни саймаса, автобуснынъ ичинде булардан гѣайры адам ёкъ. Керчек, шофер де адам. Эр бир адам киби адам. Лякин Али, артына айланмаса, шоферни корьмей, энъ огде онынъ аркѣасына аркѣа берип кете. Ойле кете амма, кене де олса, аркѣагъа аркѣа токѣундырамай. Эки арадаки яры джам больме мани ола — бильмем Алини шоферден айыра, бильмем шоферни Алиден.

— Не исе, адамларны айры-гѣайры эткен шейлер олмаса да, кѣасветимни чеккени — замет этип мени эвиме алып кеткени ичюн, шимди шоферни кѣучакълап опьсем...

Али, шай дей де, кѣальбинде ойле эйи тилек догъгъа-

нына севине, ичинде татлы бир сыджакълыкъ дуя. Ичинде къальби татлы сыджакълыкъ дуя амма, тышында козю касса къутусынынъ тюбюнде, дивар джагъасында, салкъын бир даире коре. Кольгеде яткъанындан, дерсингъ тонъып, тонукъып къалгъан. Ойле исе де, турушы-корюнишинен акъчагъа ошай. Эбет, эбет, акъча. Элли капиклик олса керек. Бельки озюнинъкидир? Билет алаяткъанда тюшюргендир? Лякин, ёкъ, бугунъ онда ойле акъча олгъан ёкъ.

— Не исе, ерде дегиль, еринде ятсын...

Али, шай дей де, огюне эгилип, акъчаны аладжакъ ола. Лякин, алайым дегенде, элининъ устюне тып этип недир тюше, манълайы дарс этип негедир урула. Бакъса: элининъ устюне тюшкени аякъ, манълайы урулгъаны тиз экен. Къуртарылып, бутюн бойынен котерилип, бир даа бакъса: къаршысында озюдайын кертик бурун, шпшик козь, балабан агъыз бир адам отура. Аякъ да, тиз де Алининъ озюдайын тос-томалакъ о адамнынъ экен.

— Бу недир япкъанынъ, эриф?— деп къычырды Али.

— Я сенинъ япаджагъынъ не эди?— деп, айнеджиликнен ырджайып, хи-хи-хи кульди о адам.

— Табанынъ тюбюнде акъча бар,— деди Али.

— Инсан эвлядынынъ табаны тюбюнде не олмаз? Газета окъусанъ, радио динълесенъ, телевизор бакъсанъ, биледжексинъ: эр кунъ бир гъанимет тапыла,— деп лафны башкъагъа бураджакъ олды о адам.

Лякин Али бурдырмады. Сертейип:

— Мен сенинъ табанынъны айтам,— деди.

Али сертейди амма, адам сыкъылмады.

— Меним бакъкъаным да озъ табаным. Башкъасында козюм ёкъ,— деп тынч-тынч джевапланды.

— Нефси хорлардан экенсинъ. Озюнъ де хордырсынъ. Ал аягъынъы!

— Сабыр туюбу сары алтын — сабыр этсенъ олмаз-мы?

— Чокъ гевезеленме, эриф! Пешман этерсинъ. Манъа дерлер Эриш Али.

— Кимлигинъни айттынъ, эвалла. Энди кимлигими озюнъ биль: мендирим Инат Вели.

— О-хо,— деди Али.

— Я, я, я,-а,— деп созды Вели.

Автобус тарс токътады. Алинен Вели шып тындылар. Артта юкъусырап отургъан адам, къавуныны къолтугъына алып, тюше-тюше бир олды. Алининъ тили арекетке багълы экен — автобус кочкен сонъ чезилъди.

— Къаршым бош эди. Мен эгильген арада пейда олгъансынъ. Шейтандырсынъ даа? — деп, Велининъ шишик козълерининъ ичине тикилип, айрет ве ачувнен сорады Али.

— Иблисининъ озюм,— деп севине-севине джевапланды Вели.

— Айса, Иблисининъ озю олсанъ, сепинъкиси аякъ дегильдир, эл туягъынъы! — деп ачувнен къычырды Али.

— Къая алынырмы? — деп кене хи-хи-хи кулъди Вели.

— О насыл къая?

— Барсын, «Вай-вай, анам» къаясы олсун.

— Я сепинъ бильмем аякъ, бильмем туягъынънынъ о къаянен не алып береджеги бар?

— Аякъ-туякъ да къаядыр ки, темели терен, алынмай.

— Ойле де алыныр, коръмелисинъ. Къана!

Али, шай деди де, турып Велининъ аягъыны котерип аладжакъ олды. Лякин, ал турдым дегенде, автобус кене — тарс — токътады, Али кене — дымп — ерине тюшти. Алавы менликли адам, агъызы аля копюкли, къоллары аля авада, исбатыны девам эте-эте, ёлдашынен берабер, автобустаи тюшип кетти. Велининъ тили де арекет севда-

сы экен, автобус токътагъанынен шып токътады да, автобус кочкенджек бир даа къыбырдамады.

— Къайда олдынъ я?— деп, мотор зыкълар экен, Алиден незакетнен сорады Вели.

— Локъса тойында,— деп, котеринки бир сеснен, шень-шень джевапланды Али.

— Кельгенни кършылагъан экенсинъ.

— Эбет. Чалгъы, оюн, йырнен, софра-софра аш-сувнен. Я озюнь?

— Кеткенни озгъардым.

— Пейгъамбер тилини анъламайым. Адий адам тилинен айт!

— Дженазе дувасында олдым. О да ашлы, сувлы, оюнлы, йырлы кечти. Чалгъы да чалынды, козь лшы да тѣкюльди.

— Къазакъ дувасыдыр даа айткъанынь?

— Кечинген адам дувасы.

Али, бу лафны битти белледи, афакъаны басылгъан ёкъ, кене аякъ-туякъкъа къайтаджакъ олды. Лякин Вели, алдыны алып, озю сѣз етиштирди.

— Башыны бильдим, энди ахрыны да бильмек кереким: барып тюшеджегинъ не ер?— деп, къанджыкъ киби, агъызы, козюни ойнатып сорады.

Али патлады.

— Сенинь барып тюшеджек еринъ,— деп къаба-къаба джевапланды.

— Демек, кунъ ёкъта кольгѣм оладжакъ да, пшнмден къалмайджакъсынъ, ойлеми?

— Эбет, эки джанбаз бир йипте ойнамаз. Динсизининъ акъкъындан имансыз келир. Сени башкъа бир йипке авуштыраджакъ да, о йипте ойнатып, акъкъынъдан келеджегим.

— О-хо,— деди Вели.

— Я, я, я,-а-а,— деп созды Али.

Бир тыныш индемей кеттилер. Вели Алининъ юзюне тикильди, Али — Велининъ тизине. Сайыдан инат адам экен шу Вели. Сол аягыны та дивар джагыасына узатып, акъчанынъ устюне баскъан, о къолайсыз вазияте, кутюк киби, къыбырмамай отура. Не тала, не безе. Амма Али безди. Солакъ созып отурмагыа шей ёкъ, мерамынынъ алчакълыкъ олгъаныны озюне исбат этейим де, акъчаны тутып алайым, деп Велиге суаль бермеге башлады.

— Заметсиз кельген акъча — арам акъча. Бундан хаберинъ бармы? — деди.

— Хаберим олмаса, о акъча ичюн шимди сеннен талашып отурырмы эдим? — деп суальге суальнен джевапланды Вели.

— Гъанимет деген гъанимет, ернинъ устюндеми, астындамы, къайсы еринде тапылса тапылсын... — деп башлагъан эди Али, —

— Девлетнинъ ола, — деп къошлады Вели.

— Я автобуснынъ ичинде тапылса?

— О да девлетнинъ.

— Ахры-сонъу анъладынъ, девлетнинъ дединъ, я? Айса, ал бильмем аякъ, бильмем туягъынъ!

— Асыл да алмам.

— Не ичюн?

— О акъча ерде дегиль, сенинъ джебинъде де дегиль, еринде ятаджакъ, — онынъ ичюн.

— Я ери не ер — сенинъ джебинъми?

— Ёкъ, касса. Девлет кассасы. Даа терен бакъсанъ: хаакъ кассасы.

Вели, буны да айтты, пуф киби котерилип алынып, Алининъ къучагына да тюшти.

— Тюв, олян, мен сени башкъасы белледим, о десенъ, сен — мен экенсинъ даа, — деди Али.

— Мен де сени озюм беллемедим, — деп петиджеледи Вели.

Бундан сонъ олар, ачувлары къачкъан, юзлери куле, тентир-ментир арекет этип, касса къутусынынъ тюбюне акиси бирге чёктилер, кольгеде тонукъып яткъан акъчаны бири бир кошесинден, дигери дигер кошесинден акиси бирге илип алдылар, кене тентир-ментир котерилип, оны кассанынъ тешигине акиси бирге сокътылар, бир акъча, чыкъ этип, оба акъчагъа тюшти.

— Энди, кель, опейим сени,— деди Али.

— Ёкъ, мен озюм сени опейим де,— деп къаршылашты Вели.

Автобус кете. Янгъыз адам, ачыкъ пенджереден, шеэрнинъ келир-кечер, чешит тюрк жарыкларына, Алинен Вели исе, къаршы-къаршы отурышкъан, бири-бирине хошланалар.

— Инатлыкъ ярагъан шей дегиль, Вели, аз къалды къавгъа чыкъараджакъ эди,— дей Али.

— Эришликнинъ де адамгъа эйилик кетиргеннинъ корьген ёкъум, Али,— деп икяени тамамлай Вели.

1968.

Япракъта нур ойнагъанда

Эркин, эмджесининъ яында совхозда отургъан къарт-бабасына, шеърден бир къат сыджакъ ич урба, бир бурум бакълакъаве ве ичи кийизли бир чызма — сол аякъ чызмасы алып барды, богъчанынъ устюне, джебинден чыкъарып, бир оплыкъ да салды.

— Буюк огълунъыз, буюк торунынъыз, буюк келининъизден сизге сайгъы бахшышы,— деди.

Къартбабасы севинди, энди онгъа кирген торуныны, котерип алып, сагълам тизининъ устюне отуртты, юзюни, козюни опыти. Сонъ, чызмагъа кечти. Оны бурып, тартып, аягъына кечирип бакъты.

— Йымшакъ, сыджакъ, бол. Чамурдан, сувдан да къоркъмайджакъ. Эшкъ олсуи устасына,— деди. Ич урбанен бакълакъавеге де севинди. Лякин параны алмады.

— Бизим къазанчымыз сизинъкинден зияде олса олур, эсик дегиль. Шунунъ озюне, сизининъ пара берип алгъан ниметинъизининъ бир талайыны биз къаралды багъчамыздан бедава аламыз. Арткъач паранъызгъа, мени дегиль, де, сефанъызны бакътынъыз,— деди.

Эркин, къартбабасынынъ бир айтса бир даа къайтмагъаныны биле. Онынъ ичюн, не чаре, параны кене джебине салды.

— Энди багъчагъа чыкъайым да!— деди.

Къартбабасы разы олмады.

— Аш къояйым, башта къарынынъны тойдыр,— деп джевапланды.

— Мен токъум, эвден тойып чыкътым.

— Елда ачыккъандырсынъ.

— Бир бучукъ саатте ачыкъырмы адам? Башавулда эки пломбир де ашадым.

— Айса, юр, берабер чыкъайыкъ.

Эркин биле: къартбабасынынъ яхшы бир протези бар. Тизинден букюле. Шуны такъса, узун бойлу, кенъ джавурунлы, сап-сагълам бир адам ола кете. Лякин эвде къолтукъсаякънен юре. Шимди де ойле япты. Къолтукътаягъыны дарсылдатып, аякъ чоңтукъыны де огюне, де ардына салландырып, сейирли-сейирли кетти.

Эркин къартбабасыны аджыды. Дженкте сагъ аякъсыз къалгъан, заваллы. Фашист танкларынынъ бирине граната фырлатып, кепе ерге яткъанда, озюнинъ табириндже, матювлик япкъан: устюне башкъа бири келеяткъаныны чакъламай, аягъыны онъа парча-кесек эттирген.

Топ атып, къурушун къуйып, гъур-гъур, тыр-тыр, устюнъе келеяткъан танклар арасында къалмакъ, оларнен урушмакъ... Дешет. Буны эр кес япамаз. Буны...

Эркин эеджанланды. Дженк манзарасыны козюнинъ огюне кетирип, дюньясыны унуткъан арада, бакъса, къартбабасы энди къайсы тереклерининъ салкъынында, миндерли тахта устюнде отура. Чапып, янына барды.

— Не ичюн сизге къараманлыкъ берильмедиди?— деди.

— Я не ичюн манъа къараманлыкъ бериледжек эди?— деп суальге суальнен джевапланды къартбабасы.

— Урулгъансыз да?

— Къараманлыкъ ургъангъа бериле, урулгъангъа дегиль.

— Я Мустафа кимни урды?

— О насыл Мустафа?

— Къараманыңыз бар да? Гый-гый этип, озюдайын къалын сесинен салте кулип юре де? Чачи.

Эркин буны джан агърысынен айтты амма, къартбабасы кулды.

— Чачи башкъа дженкнинъ аскери, берекетсизликнен урушты,— деди.

Къартбабасы ойле деди амма, Эркин ич бир шей анъламады.

— О да насыл дженк? Я берекетсизлик дегени не?— деп сорады.

— Багъча дединъ — багъчадамыз иште. Терек-теректен бегинген емишинъни ашап юрсенъ даа яхшы этмезсинъми?— деп кене суальге суальнен джевапланды къартбабасы.

— Ёкъ,— деди Эркин,— бир шейни биледжегим кельсе, шуны билгенджек башкъа ич бир шей япамайым. Айтсанъыз я, о насыл дженк? Берекетсизлик дегени не?

— Берекетсизлик дегени къытлыкъ иште, къысметсизлик.

— Я о не?

Къартбаба ачувланды.

— Ана санъа бир шей даа,— деди, лафыны бунен кеседжек олды. Лякин бакъса, торуны, янакъларынынъ гулю къачкъан, панти бурунынынъ уджу даа эйяде котерильген, эля козьлери атешленген, дерсинъ джан истеп, онъа тикилип тура.

Къартбаба йымшады.

— Бизде экиде бир оласынъ, биледжексинъ,— деди.— Совхозымыз тек памукъ етиштире. Лякин бизим озюмизге аш, устюмизге урба, эвимизге эшья керек...

Эркин, къартбабасынынъ лафыны больди.

— Ойле шейлернинъ тюкянларда, эй-эй, адди-эсабы ёкъ. Бара аласыз даа,— деди.

— Догъру,— деп джевапланды къартбабасы,— тюкян-

ларда эр шей энди, шукюрлер олсун, чокъ. Лякин заманы-
нен аз эди. Бус-бутюн ёкъ заманлары да олды.

— Не ичюн?

— Озюм анълагъандайыным амма, анълатмагъа биль-
мейим. Не исе...

Къартбабасы анълатмагъа билеми, ёкъмы,— Эркин
буны анълаямады, лякин онынъ айткъанларындан аша-
гъыдакилерни козюнинъ огюне кунъ киби ачыкъ кетирди.

Дженкиннъ даа янъы бигкен заманы. Дженк кеткен
къулап ерлерде йыкъынтылыкъ буюк, экильген, етишти-
рилген шей ёкъ. Я нимет етиштирильмеген ерде адамлар
ашайджакълары, яшайджакъларыны къайдан аладжакъ-
лар? Ана санъа къытлыкъ, ана санъа къысметсизлик. Ля-
кин шимди совхоз лафы, бу ер лафы этиле. Дженкген
чокъ узакъ бу орталыкъ да о заман, озюни къамышылыкъ,
чочкъатамырлыкъкъа бастыргъан, файдасыз ята. Сюрю-
сюрю чешит боджеги, сюрюсинеги, чакъалынен зиян да
кетире. Мегер укюмет адамлары, оны халкъ къысметиини
душманы таныгъан, онъа чокътан тиш къайрай экенлер...

Кельмесинми бир кунъ адамлар, башламасынлармы
ернинъ къамышыны авдармагъа, чочкъатамырыны тамы-
рындан эшмеге... Сазлы къамышылыкъ бир къач йылда
сырф такъырлыкъ олгъан. Анда тюм-тюз, тюбе-тегиз, мей-
дан тарлалар ачылгъан. Халкъ севинген. Йыл-йылдан
эп даа чокъ памукъ экип башлагъан. Экинлерни дюнья
къадар адам къайта-къайта къолнен чапалгъан, къолнен
ёлакъ ачып, къолнен суваргъан, берекетини де, тавукъ
ем чёплер киби, къолнен чёплеген. Сонъунда эсаплап
бакъса, чёплегени гектарда учь центнерни кечмеген. Я
олгъаны-оладжакъгы учь центнер берекет о къадар чокъ
чалышыджынынъ эр бирине ис къысмет береджек? Эр
бирининъ къорантасы, бала-чагъасы бар,— я оларгъа?

Кене къытлыкъ, кене къысметсизлик.

Себеби ернинъ гизли къуветинен адамнынъ о заман-

ки къуветсизлигинде экен. Ериниң тек чапалап алып тургъан тышы темиз, ичи исе булашыкътан даа булашыкъ, ирли-уфакълы от тухумларына толып къалгъан. О тухумлар, бит киби къайнашып, назик памукъны гыдадан къыта, эзе, зайыфлалар. Адам исе, къол къувети буюк олмагъанындан, ериниң тек индже усть къабугъыны ала, теренине токъунамай, ичериде эп буюген от теллери-не зарар этамай.

Не япмалы? Бойле кетсе, къысмет артаджагъы ёкъ.

Мегер укюмет адамларынынъ тюшюнгени де бу экен. Заводлар къурып, махсус машиналар азыр эткенлер.

— Къана, бирер парча ериниңизни башындан сонънадже мынавы машиналарнен ишлеп бакъчыныыз, не чыкъар экен?— дегенлер.

Пек чокъ адам аякъкъа къалкъкъан. Лякин машина аз олгъанындан, бу къысмет теджрибесини тек устаз экинджилерге ишангъанлар.

О заман даа яп-яш Мустафа ана шу устазлар джумлесине тюшкен. Трактор суали берильгенде, ерини кетирип, автомобильни насос машинасыны да тариф эткен, тымармашинадан да одыр-будыр айткъан.

— Олян, о машина даа орталыкъкъа чыкъкъан ёкъ, къайдан бильдиниң?— дегенлер онъа.

— Бизим заманымызда адам, сайыдан адам исе, гъарбта не япылгъаныны шаркъта отурып билир,— деп Джеваплангъан Мустафа.

Онъа, юз элли гектар ер, къоранта азаларынен бирге юз эллиге якъын адам, кереги къадар трактор, тымармашина, автомобиль, якъарлыкъ бергенлер.

— Ериниңизиниң берекетини гектарындан он центнерге чыкъарсанъ, бригаданынынъ адамлары айлыкъларына феляи проценттен устев алырлар, он бешке бардырсанъ эки къат зияде, ондан да арттырсанъ учь къат зияде, дегенлер.

Бу иш къара кышта олгъан. Мустафа, ишни къолуна алгъанынен, о замангъаджек кимсенинъ япмагъаныны япкъан: экин ерлерини, сап сабанындан сонъ, февраль айында бир даа авдарткъан.

— Мен юрип чыкътым. Сыджакъ ягъмурларнен ара-лашкъан кунешли ава ерни бёрттирген, ичиндеки от зеррелерини уянткъан. Огюни алып, кыйыр-чийыр эт-месек, о зеррелер баарьгеджек туташыр, къуветленирлер, эккен уругъымыз къашкъыр сюрюсининъ ичине барып тюшкен кыйгъа бенъзеп къалыр,— деген.

Баарьде памукъны, янъы машиналаргъа коре ишлеген янъы агротехника къанделериндже, квадрат-квадрат ювалап эктирген. Экин, яхшы бир багъча киби, кыйсы бакъсанъ, о тарафкъа ёллу чыкъкъан. Махсус тракторлар, о ёллардан юрип, адамнынъ эвель-эвельки кюл ишини адамдан юз кере тез, он кере темиз япкъанлар, сыра араларыны, гъаджыр-гъуджур, терен-терен эшин чыкъкъанлар, ер ичининъ отуны текрар-текрар эзген, дагъыткъанлар. Тымарда да ойле. Берекетнинъ эвеллери бинълердже шеэрлининъ ярдымынен чёпленильген онда секизини, озю де эвельки учъ-дёрт ай ерине, шимди олса-олса бир айда, машинанен джыйып алгъанлар. Ягъмурлы, къарлы аваларгъа къалып бозулмагъанындан, памукънынъ аман-аман бутюни биринджи джыныстан къабул олунгъан.

Сонъунда эсаплап бакъсалар, гектарындан йигирми бирер центнер берекет алынгъан. Шеэрлилерининъ ярдымына итиядж къалмагъанындан, бригаданынъ эр бир адамына, къоранта азаларынен бирге алгъанда, эвельки килограммлар ерине, шимди центнерлер — йигирми бирер центнер памукъ тюшкен. Бу энди, бакъ, башкъа меселе. Пара эсабы кесилип, къысметлери арткъаны ашълашылгъан сонъ, адамларнынъ руху котерильген, юзлери кульген. Йылындан, машина чокъ-чокъ етиштирильген, бутюн совхоз ойле чалышып башлагъан. Чачи кибилери экин-

ниңъ берекетиниң гектарында энди та отузар центнерге чыкъаргъанлар. Эп даа аз адамынъ эп даа чокъ памукъ етиштирмеси памукънынъ совхозгъа эп даа уджузгъа мал олмасына ёл ачкъан. Я уджузлыкънынъ озю кысмет, озю нимет дегильми?

Мемлекетимизиниң эр еринде ойле олгъан. Халкъ, ишке сарылып, нимет устюне нимет, кысмет устюне кысмет яраткъан. Тюкянларда мал-махсул арткъандан арткъан. Мустафа Чачи кнби, сыкъса таштан сув чыкъараджакъ сойлары, гъайретпен чалышып, айны бир къол ве акъыл къуветинен эп даа чокъ нимет яратмакъ ёлларыны кыдырып тапкъанлар. Бир иште арткъачлыкъ этип башлагъан адамларгъа янъы-янъы ишлер ачылгъан. Эр ишиниң бири дигерини догъургъан. Негиджеде бизим мемлекетимиз дюньяда энъ чокъ ишли, демек энъ чокъ ниметли, онынъ ичюн энъ бахтияр халкълы бир дияр олгъан.

— Мустафа Чачи мына бойле бир дженкинниң — халкъта кысмет дженкинниң аскери, инсан эвлядынынъ энъ хас Душманларындан кысметсизликни ура. Анълата билъдимми шу?

Айттыкъча эфкярлангъан, тышыны унутып, тек ичинде фикир юрюшини корьген къарт бу ерде эсине келъди, икяесини анълап-анъламагъаныны билъмек ичюн торунына чевирильди. Лякин, лафнынъ башында, тизлерини къучакълап, янашасында отургъан торуныны энди, къоллары башынынъ астында, тахтагъа чалкъа тюшкеи корьди: юзю узеринде тепренип алып тургъан ем-ешиль япракъларда алтын кунъ нуру ойнар, араларындан корюльген мас-мавы кок, баланы дегиль, эслини биле озюне джелъп этер экен, эля козьлерини рухуна тиккен, ал янакъларынен бирге уфачыкъ, дюльбер къулакълары да гуленген, дюньясыны корьмей, недир тюшюнип ята.

Бельки къартбабасынынъ айткъанларыныдыр?

Заман башында

I

Тузакътан кѳуртулгъан арслан ардына, яшларына бакъынып турмаз. Огюне атылыр да, кѳаршысына чыкъ-кѳанларны панджалап, йыртып, лап-лып таптап, юре бернр.

Лякин шимди, танъ алдында, шеърнинъ къ айдын. къ кѳаранлыкъча сокъакъларында, пайшозю йылышкѳан кѳаралты, арслан дегиль де, адамдыр, йыртыджы дегиль де, йыртылыджыдыр. Онынъ ичюн, далгъын тынчылыкъта эр шытырдыдан кѳоркъып, диварларгъа сыйыкъа-сыйы-ка, этрафына бакъына-бакъына кетти. Кене де олса, бинъ бир маннагъа расткельди. Огде адым гурюльтиси эшитип, азбаркѳапы тюбюне сакъланаджакъ олды. Лякин, азбар-нынъ тѳрюнде, кѳанат кѳакъып, хораз чагъырмасынмы... Адам, кѳоркъудан топ киби кѳаргъып, кенаргъа сыпты-рылды. Мегер, атештен кѳуртуладжакъ олып, сувгъа тутулды: ёл ортасында, гъальба, арабадан тюшип къал-гъан бир чувал комюрге барып абынды. Самайларына-же сызылгъан тесирли кѳара кѳашлары дешетли чатыл-ды, сютте ялдар мавы моджачыкълар киби дюльбер ве лякин шимди буланыкъча козьлерн акъайды. Джавуруны эки чувал комюрни ян-янаша сыгъдыра биледжек киби кенъ олса да, биринден отю гытлады. Къалтырап-титреп, авучларыны юзюнинъ огюне кетирип, керик пармакълары

арасында. бир тосат алдына бакъты. Бакъа-бакъа, чувалны ырджайыкъ тишли, оюкъ козьли бир мевтагъа чевирильген корьди. Юрек титретиджи бир сеснен багъырып, кок халатынынъ этеклерини ельпирете-ельпирете, къачмагъа башлады.

Ннает, къаранлыкъ чёльге атылып чыкъты. Токътап, терен бир кокиос кечирди. Терли манълайыны халат енъинен силе-силе, артына бакъты. Энъ кенар электрик лампаларынынъ ярыгъында адам корьмегенине севинип, таптаналы бир сеснен, шакъылдап кулъди.

— Ха-ха-ха, энди, бакъ, яхшы олды,— деди. Лякин, сесине озю къоркъса керек, топ киби топланып, кене къаранлыкъкъа къаргъып кетти. Бу вакъыт айны вызлы бир адам ардындан чапса, онынъ, чапыш арасында, пышылдап, богъулып айткъан шу сёзлерини эшитир эди:

— Ардымда ярыкъ, огюмде ярыкъ. Мен, къаранлыкъ бойлатып, ярыкъларнынъ биринден дигерине чапам. Къаранлыкъта мен кимсе корьмез. Тутып, къайтарып, кене къапатамаз. Анда делилер. Амма мен акъылгъа чапам. Бельден ашыкъ — акъыл. Багъча толусы мейва — акъыл. Койини яраштыргъан тувар араны — акъыл. Адамгъа, айвангъа ярыкъ берген электрик станциясы — акъыл. Амма делилер — делн. Акъылны мен башладым. Корьмек истейим. Акъылгъа севинмек истейим.

— Я, эгер андан да къайтарсалар... Ах, ёлда раатланырым, дедим. Халат алдым. Ерулдым. Шимди бир юкъласам да...

— Ёкъ, ёкъ. Чаресини тапып къачмакъ ичюн, заманлардыр, юкълагъан ёкъум. Къачтым. Энди юкъламакъ олурмы?

Адам эп чапты. Бараджакъ ери кой эди. О кой, ялыдан та дагъ этегинджек узангъан бир дерее, терекликке комюльген. Шимди анда этраф авагъа тазе ешиллик къокъусы, тавланып, пишип еткен тюрю мейва къокъусы,

тёпедә, кѳулан тѳземликте исе, черен-черен ашлыкѳ кѳокѳусы синѳген. Денѳизден азбарларда, терек тѳблеринде, арман машина янында, черенлерде Далгѳын-далгѳын юкѳлагѳан адамларгѳа, лапач тѳбюнде кевшенген сыгѳырларгѳа, дуйылыр-дуйылмаз, серин ельчик эсип тура. Бар махлюкѳат, эртеси кунѳге кѳует топлап, кѳокѳулы серинликте хошлана.

Амма адам эп чапа. Кунѳдогѳушта, энди энеяткѳан парылдылы учѳ йылдызнынѳ мавымтыракѳ ярыкѳлы биринден козѳ алмай, терге пишип, кѳ ёл бойы, кѳ та-кѳырлыкѳтан, вира чапа.

II

Кунѳ кѳонгѳан амма, орталыкѳ даа кѳаранлыкѳлашмагѳан. Кунешнинѳ дагѳгѳа битишик уфукѳкѳа тѳбден ургѳан шавлеси койни даа бир джорукѳ айдынлата. Кѳары-кѳоджа, эвнинѳ пенджерелерини ачкѳан, шу айдынлыкѳта шакѳалаша-шакѳалаша, кобете ашап отуралар.

— Энди бир грамафон да алсакѳ да,— дей кѳары ве, йылмайып, зейтѳон козѳлерини кѳоджасына тѳке.

Кѳоджа, мермер тишлерини корѳюндирип, куле.

— Барсын, грамафон олсун,— дей.

— Ёкѳ, ёкѳ; грамафон дегиль. Тѳневини фатипон деген эдик.

— Барсын, сенджесине олсун: патефон дегиль де, фатипон алайыкѳ.

Кѳары, кунѳге пишип джез кесильген ве узунджа бойына коре уфакѳчаракѳ корѳюльген юзѳюни сытып, окели бир тавур ала.

— Озѳюнѳ, татарлыгѳынѳы быракѳ, дейсинѳ, акѳай, амма озѳюнѳ лафымы лаф саймайсынѳ. Грамафон десем грамафон дейсинѳ, фатипон десем фатипон. Ойле олурмы?

Къоджа котериле. Джевап еринс, сѣз арасында унутылып ашыны кескен къарысына, огюнден алып, къашыгъыны туттыра.

— Башта аш, сонъ оюн!— дей.

Лякин къары, артыкъ тойса керек, бир-эки чайнана да, кене сѣз башлай.

— Акъай, Патошнынъ Анифеси санъа севда олгъан. Сеси чокъракъ сувы киби чагълай, данма эшитип тураджагъым келе, дей. Билеклери къави, къучагъында оладжагъым келе, дей. Валкаларны сенинъ, къап этип, котерип алып, черенге къойгъанынъдан козь алмай.

— Я сен кунълемейсинъми?

— Шакъа эткеннини билъген сонъ, не кунълейим? Иш-кир къыз. Артындан къалмайым, деп о къадар тырышам, кене де оза, динсиъ. Черен янларыны да дегенде кузьгюдайын темизлей ташлай. Тырнавучы къолунда дерсинъ ойнай. Буны, бакъ, кунълейим.

Къоджа севине.

— Аферин. Иш санъа баягъы шей огретеджекке ошай,— дей.

Энди къоджа да еринден турды. Къары, акъайына баштан-аякъ бир козь кездире де, гъальба, бинъ биринджи кере текрарлай:

— Ёкъ, ёкъ. Таванны котертмесек олмайджакъ, акъай. Бойынъ узун — башынъ тавангъа тиеджек, омузларынъ кенъ — къапыгъа сыгъмайджакъ. Сендайын бир пельвангъа бойле эв заты ярашмай.

Къоджа кулъди. Мермер тишлери арасындан къарысына недир айтаджакъ олды. Лякин айтамады.

— Керим, эздесинъми шу?— деп тышарыдан кельген къарыкъ сес онынъ сѣзюни больди.

Сесининъ санби колхоз реиси Мурадасыл акъай эди. Керим шакъагъа урды:

— Ёкъ, даа янъы чыкъып кеттим, эвде апайым бир озоу къалды,— деп джевапланды. Къардаш дженкинден бир агъач аякъ такъып, сол козоу ерине де Джам парчасы ерлештирип къайткъан Мурадасыл акъайнынъ бу шакъагъа, къарыкъ сесинен, къаргъа киби къаркъылдап, кульгенини бекледди. Лякин Мурадасыл акъай кульмеди. Агъач аягъыны тарсылдатып ичери киргенде акъшам шериф де айтмады, индемеден Керимге бир мектюп узатты. Бу эснада онынъ къолу къалтырады, пышылдап айтаджакъ лафы богъазында къалды.

Мурадасыл акъай отурды. Онсыз да солукъ чырайы даа эяде солгъан, бурюшиги чокълашкъан, керме къашлары яныкълы чатылгъан.

Керим даянамады.

— Агъамданмы?— деп сорады.

— Ёкъ, доктордан,— деп джевапланды Мурадасыл.

Керим мектюпте машина арфлеринен язылы шу сёзлерни окъуды:

«Мурадасыл аркъадаш!

Энди ачыкъ-ачыкъкъа сёйлешмек мумкюн. Учъ кунъдир хастанъызнынъ козоуне юкъу киргени ёкъ. Ахыргъы келишинъизден сонъ даа тез, фелякет тезлигинен азып башлады. Чокъ яшамаз. Бунъаджек даянгъаны да шашыладжакъ шей.

Онынъ озюни тутушы затен адамны шашырта. Кимерде, лафынынъ тесирине къапылып, онынъ хаста экенини де унутасынъ.

Меселя, бу мектюпни язмаздан бираз эвель, юкъу иляджи пускиюртеджек олып, онъа кирдим.

— Хош келдинъиз, доктор аркъадаш!— деди. Къардашы Керим сагълам адам. Буны айткъанда эм сеси, эм де бакъышы тыпкъы къардашынынъкиси киби эди. Тырашы

оськен, азаплы, балавуз чырайы олмаса, оны кърдашы беллемек мумкюн. Бир хайли вакъыт джаным-джаным лаф эттик. Лякин мен юкю меселесини къозгъагъанымнен денъишти.

— Юкюунынъ кереги ёкъ!— деди.— Бундан чокъ эвель, дюнья даа янъы башлагъанда, биз, Мурадасылнен экимиз, къол-къолгъа тутушып, Къызыл Ордуда комсомол язылдыкъ. О замандан бери юкълаамаймыз. Эм омюрбилля юкъламайджакъмыз. Эльбет, мен энди комсомол дегилем, яшым кечкен. Лякин гонълюмде эр заман комсомолым. Юкъусыз да ольмем. Мурадасылнен бирге экенде, учъ кършун, бир де топ парчасы ашагъан кишим мен. Ольмедим, эм ольмем де. Затен, психини фелин эттигим Борамет компаниясына якъаланмагъан олсам, ич бир заман хасталамайджакъ эдим.— Борамет, дегенде атылып турды, туманлы козьлерини манъа тикти ве ачувлы-ачувлы айтып башлады:— Борамет. Кой халкъы азапта, о бир озю раатта. Мына Борамет. Шай башлады, шай да кетти. Лякин, бир кунъ биз: ёкъ, дедик. Борамет къачты. Дагъгъа сипъди. Къач кере койни якъаджакъ олды. Сонъ мени ольдирди. Учъ йылдызгъа бакътырып, учъ кунъ ольдирди. Лякин мен ольмедим. Коресиз, доктор аркъадаш, манъа юкюунынъ кереги ёкъ. Мен...

Илерисини айтамады. Такъаттан кесилип, ятагъына йыкъылды. Мен онынъ, ястыкъкъа юз къапакълашып, бала киби, океленип агълагъаныны эшиттим.

Не япайым... Бир-эки кунъ ичюн нафле азапламайым шуны, дедим. Турдым. Къапыдан чыкъаяткъанда онынъ:

—Сагъындым. Кърдашымнен Мурадасылны корьмек истейим,— деген сесини эшиттим. Иште бу къадарлыкъ. Аджеке этсенъиз, яхшы олур. Сизге сайгъынен:

С. Мустафаса.»

Р. С. Бугунъ Кезлевден хабер кельди: Борамет Канан деген бирини бизге ёллайджакъ экенлер. Хастанъызынынъ Борамети олмасын.

С. Мустафасев»

Керим башыны котерди. Онынъ сулюк дудакълары сияргъан, гульгулю чырайы агъаргъан эди.

Мурадасыл акъай, агъач аягъыны тасырдатып, турды.

— Айды, кеттик. Араба азыр,— деди.

— Шимдимми?

— Мына шу саат. Олъсе, козюмизининъ огюнде олъсюн. Мезары озъ топрагъымызда олсун.

III

Гедже ярыкъ шеърден къаранлыкъ чёльге атылып чыкъкъан адам исе эп чапты. Эр шытырдыгъа, эр къаралтыгъа, авлакътан айланып, ёл берди. Озь-озюне, токъ-тамай:

— Чалт ол, чалт ол, чалт ол!— деп текрарлады.

Гедже бир джорукъ эди. Лякин, кунъ догъгъан сонъ вазнет феналашты. Орталыкънынъ чыкълы тазелигини йымшатып догъгъан кунъ, кок юзюне юксельдикче, сыджагъыны арттырды. Эр ер джанланды. Адамгъа дикъкъа тыны эп даа зияде кергилештирмек, огюне арекет сечильген сайын, ёлуны узатып, айланып кечмек керек олды. Ёрулды. Къач кунъ не аш, не юкъу корьмеген вуджуды меджалсызланды. Такъаттан кесилип йыкъылгъан дакъкъалары да олды. Лякин эсине кельгенинен турып, анъсыздан от я да япракъ чайнап, кене чапты.

Экинди-акъшам арасында къулан тюземликке чыкъты. Бу вакъыт шу адамнынъ черенлер арасындан зорнен, салланып-салланып, де бир, де дигер тарафкъа сыптырылып кеткенини корьген башкъа бир адам оны я саргъуш,

я да, энъ эйиси, недир кыдыра беллер эди. Лякин бутюн варлыгъынен бир тюшюнджеге берилип кёрлангъан адам, кыдырмакъ ичюн, этрафында не коре билир?

— Акъылгъа чапам... Акъылны мен башладым — акъылгъа чапам...

Адам, кеткен сайын къаранлыкълашкъан анъынен, чапам, беллей. Лякин акъикъатта энди яваш юрмектен биле кечкенини дуймай: мийинде, бутюн варлыгъында къаранлыкъ анъсызлыкъынен туманлы анълылыкъ арасында эп даа серт куреш кетер экен, эллери, тизлерини сапкъа яралап, урулгъан бакъа киби, энди сюйрекленип кете.

Мына, барып, башынен черенге тюртюльди. Ел къапалды. Анъсызлыкъ енъди. Адам черенге юз къапакъланды. Бир тосат кыбырдамай ятты. Лякин батыда, мавымтыракъ дагъларгъа къонайткъан кунешнинъ джыллы нуры тюкю, чукъурлы, арыкъ энъсесини тесирлесе керек, къолуны юзю астындан алып энъсесине кетирди, ятышыны денъиштирип, кене анъсызлыгъына далды.

Кунъ къонды. Денъизден серин ель эсти. Ель, янайткъан кескин тезек къокъусынен бирге, шенъ инсан сеслери де алып кельди.

Бирн, къалын сесини къалтыратып, узун-узакъ:

— Э-эв-в, Зюльадже, ашкъа-а-а! — деп созды.

Индже ве лякин кескин бир сес, бунъа джевап, шакъылап кульди.

— Аша менден башкъа, ха-ха-ха... Сувдан чыкъаджыгъым кельмей...

Биринджи сес сертейди.

— Ашкъа, дейле-е-ер! — деп багъырды.

— Ашкъа? — Черен янында яткъан адам эсине кельди. Кевдесинн зорнен котерди. Отурып, тентир-ментир этрафына козь кездирди. Аля девам эткен сеслерге къулакъ салды. Бираздан, о сеслерде недир фаркълап, эеджанланды. Атылып турды. Лякин, кочейим дегенде,

киминъдир адым аткъан сайын къургъакъ сапны гыджырдаткъаныны эшитти. Пек яман къоркъып, сыптырылып, къачаджакъ олды. Мегер, башы айланып, кене дарс йыкъылды. Ойле исе де, хавфы буюк, шу саат кене эсине кельди, тирсекленип, гыджырды кельген тарафкъа бакъты, огюнде, йнгирми адым ерде, къаралты корьди, озюни зорлап, бир даа атылып турды, бар къуветини топлап: — Эй, бир адым даа атаджакъ олурсынъ, озюнге языкъ этерсинъ! — деп багъырды.

Къаралты токъталды. Бир тыныш индемей турды. Сонъ, аркъасындан чаптасыны чыкъарып, ерге отурды.

— Ашлыгъынъызны якъмагъа кельген ёкъум ки, озюме языкъ этмеге не бар? Къарынымы тойдыраджакъ, чыкъаджакъ кетеджегим, весселям, — деди, къаршыдан джевап беклемесе керек, озю: — Бильмек айып олмасын, сен кимсинъ я? — деп сорады.

— Менми? Надзирателим. Ёкъ, ёкъ, янъылдым, батальон командирим. Бу ерден бираз даа кетсенъ, дередде бир колхоз бар да, шунынъ ренсим. Къолумда пыштавым да бар. Мен къамбур Къубедни акъайнынъ огълу Джалик Джемилим.

— Джалик Джемиль?

Къаралтыгъа недир олды. Отурыр экен, сапны гыджырдатып, ардына чекильдн. Турайым этти. Лякин, яры ай ярыгъында Джемильнинъ узун бойы, кепъ омузларына дикъкъат этип, мерамындан вазкечти. Къоркъунен Джемильге бакъып къалды. Шимди бу ерде сагълам акъыллы бир адам олып, орта бойлу, кесменти къаралтыннынъ сыкъ сакъал-мыйыгъы арасында, ярым-юрты тишлерини ырджайтып, сонъунаджек керильген агъызыны ве чатма къашлары тюбюнде акъайгъан козьлерини корьсе, онынъ да акъылыны ойнаткъан бир хаста экенини анълар эди. Лякин Джемиль къаралтыдан узакъта тура. Бойле шейлерни анъламакътан да кечкен. Шимди тек бир шей анълай, о да

шудыр: не япса да, к̑аралтыны озюне як̑ын к̑оймаса
ве койине мытлак̑ барып етсе. Дуя: варлыг̑ында, эр
ерини бийлеген ап̑сыз к̑аранлык̑та, аля с̑енмеген, реал̑
ак̑ынк̑атны азчык̑ да олса аля айдыплатк̑ан бир ап̑
учк̑уучыг̑ы бар. К̑ардашы Керимнен як̑ын арк̑ада-
шы Мурадасыл, юзлери куле, к̑учак̑лары ачык̑, о учк̑уун
ярыг̑ында пурлашып, Джемильни оз̑лерине чаг̑ыралар,
Джемильнин̑ башлап, ёлуна к̑ойып к̑алдырг̑ан «ак̑ы-
лыны» — колхозны кос̑терелер: не арув! Культ̑е, басык̑
эвлер ерине баг̑-баг̑чалар ичинде азаматлы сарайлар
осип чык̑к̑ан — эр бири Джемильнин̑, он док̑уз сенесип,
батаљонынен берабер, эки бучук̑ саат урушып, омуздап
яра берип алг̑ан Кефели Гернегроснын̑ сарайы киби
эйбетли, абѳдан, дюльбер. Эвлерде, чешит эглендже залла-
рында, асфальтли кен̑ сок̑ак̑ларда тюрлю тюр̑ ярык̑лар
парылдай. Шен̑ ве шад халк̑ топары Джемильни к̑ар-
шыламаг̑а чык̑к̑ан: ток̑ юзлю, бутюн урбалы яшлар,
к̑ызылар, к̑артлар, балалар.. Илле балалар.. Ойле се-
вимли, ойле тазе, ойле темизлер... Дәне-дәне тутып оп̑сен̑
де... К̑ана-к̑ана охшасан̑, сийпасан̑ да...

— Ак̑ыл озюни тапты. Ак̑ылны мен башладым —
ак̑ылг̑а чапам.

Лякин учк̑уун учк̑уундыр ки, яг̑ы биткенинден сон̑ки
кере липильдеп, с̑енген лампа киби, тосат-тосат с̑енмеге юз
тута. Ойле вак̑ытларда к̑ардашынен арк̑адашы ондап
узак̑лаша башлайлар. Араг̑а, оны к̑увалаг̑ан хастахане
хадимлери, «уч̑ йылдызг̑а бак̑тырып уч̑ кун̑ ольдюр-
ген» Борамет Кенаннин̑ озю ве аяк̑дашлары, пешинне
тюшкеп душман атлылары толушалар. Джемиль к̑орк̑а.
Пек яман к̑орк̑ып, сон̑ки к̑увет тамлаларыны учк̑уун-
г̑а син̑ире. Мурадасылнен к̑ардашы кене як̑ыплап баш-
лайлар.

Лякин к̑аралты хаял дегиль, тасавур дегиль, тирин бир
адам, реал̑ бир ак̑ынк̑ат. Джемиль буны, ап̑ынен ап̑ла-

маса да, ичинен дуя ве к̑аралтыг̑а реаль як̑лашмаг̑а бак̑а. Онын̑ ичюн шимди, к̑аралтынын̑ к̑ыбырдап алг̑аныны чак̑лап, аман реаль чаре кор̑меге ашык̑ты:

— Олян, яхшы бил̑: бир арамлык̑ япаджак̑ олурсын̑ — атарым, отург̑ан ерин̑де атып ольдюрим,— деди ве бираздан, сабыры битип, к̑аралтыны тызык̑тырмаг̑а башлады:— О к̑адар чок̑ аш ашалайрмы энди? Айды, тур, сени де койге алып барайым!

К̑аралты к̑ыбырдамады.

— Халк̑ даа ятмаг̑андыр, койге эрте барылмаз. Истейсин̑ми, от̑мек к̑аттысындан сан̑а да бир парча шей берейим? Мына, ал!— деди.

— Кереги ёк̑,— деп джевапланды Джемиль.

— Алса шуны. Эпбир мен оны ташлайджаг̑ым. Тишим от̑мей.

Джемиль к̑ызды

— Ашнен баш кут̑меге вак̑ытым ёк̑. Айды, тур!— деп баг̑ырды.

К̑аралты софрасыны джыйды, чантасыны омузына атты.

— К̑айсы тарафк̑а кетиледжек̑?— деп сорады.

Джемиль кос̑терди.

— Айды, кочы!— деди.

Бираздан, кениш-к̑улап чёльде, черенлер арасындан кетейтк̑аи о эки адам арасында шойле аджайип бир лаф ачылды.

К̑аралты:

— Джилик Джемиль экенсин̑. Энди нелер япып юресин̑?

Джемиль:

— Койдешлерим, ишдешлерим, к̑ысметдешлериме эйилик тилеп.

К̑аралты;

— Янбыласынь. Къолунъда пыштавынь олса да, янбыласынь: адам, зарар этмек истемей исе, озюнден башкъасына эйилнѣк тилемез.

Джемиль:

— Адам дегиль экенсинъ де сен!

Къаралты:

— О не ичюн?

Джемиль:

— Адам тили адамлыкъ айтыр — онынъ ичюн.

Къаралты:

— Я раскулачивание адамлыкъмы?

Джемиль:

— Биревдере дегиль де, бирневлерге эйи олсун, деп япылгъан эр иш адамлыкъ.

Къаралты суыты. Бираз даа кеткен сонъ бир токътады, бир черен япыша отурды.

— Ушюдим, — деди.

Къаралтынынъ беш-он адым аркъасындан юрген Джемиль де токътады.

— Амма мен терледим. Ал, меним халатымы кий! — деп багъырды.

Къаралты атылып турды ве, къолларыны саллап-саллап, вайваламагъа башлады:

— Халатмы? Кереги ёкъ. Быкътым халатынъызгъа. Мен ушюдим — ичим-тышым ушюди, джаным ушюди. Сыджакъкъа тельмирем. Орталыгъынъызны якъып, сыджагъына исинмек истейим. Ойле узун ёл юргеним, ойле азаплы мешакъат чеккеним бунынъ ичюн эди.

Джемиль, фикир къуветини зорласа да, бу сѣзлерини маңасыны анъламады, оларны къуру сѣз оларакъ къабул этти, нетиджеси не оладжагъыны козюнинъ огюне кетирмады. Лякин къаралты, серник чертип, черенни якъаджакъта, меселенинъ фаркъына барды.

— Олян, ашыкъ — акъылдыр, акъыл якъылмаз! деп багъырды.

Къаралты патлады, артыкъ бус-бутюн чылдырды, биринджи серниги сѣнгенинден, экинджисини чертти де, черенден бир топ ашыкъ алып, оны якъты. Сонъ пешине тюшкен Джемильден къача-къача, черенлерни якъып башлады.

— Ашыкъ — бея, ашыкъ — раскулачиванне... Алынъыз, алынъыз... Мына, мына... Гурьлесин... Биз де шай гурьледик... Алынъыз, алынъыз... Мына, мына...

Джемиль чапты. Янар черенлернинъ сыджагъында абына-сюрюне, къаралтыны къувалады. Лякин къаралты озюни туттырмады.

— Ха-ха-ха... Акъай баласы мына шай япар... Ха-ха-ха...—деп куле-куле, черен ардындан черен якъты.

Джемиль таныды. Гурь атеш ярыгъында, куле-куле, черенден черенге чапкъан къаралтыны таныды: Борамет! Учъ, бучукъ йыл эвель, раскулачиванне яптыргъаны — къолай яшайыш фурсатыны элинден тутып алдыргъаны ичюн, дагъда Джемильни учъ йылдызгъа бакътырып учъ кунъ ольдюрген заманда да о Борамет мына шай къаталап-къаталап кульген эди. Борамет! Джемиль бирден-бирге къуветленди: къардашы Керимнен аркъадашы Мурадасылны даа ачыкъ коръди, озюни къаршыламагъа чыкъкъан халкънынъ шадлыкъ сеслерини эшитти. Лякин арагъа кене Борамет келип кирди. Джемиль, дарс этип, онынъ устюне тюшти. Эки арада олюм куреши башлады.

IV

Чѣльде ашыкъ янгъаныны башта къоруджы коръди, пайнозю бир шей япамайджагъыны билъгенинден, койге чапты. Елда арабанен келеяткъан Мурадасылнен Керимге расткельди. Шу арада койде делял багъырды, адамлар бири-бирини янгъын сѣндюрмеге чагъырыштылар. Мурада-

сыл атларны бар ызларынен ельдирди. Олар янар черен-
лерге келип еткенде, бири къолларынен, бири тишлерини
батырып, бирл-бирини богъгъан эки адамнынъ энди урба-
лары да янып башлагъан эди.

Халкъ, кимиси сакъалардан сув фышкъыртып, кимиси
сапта къара ёлакъ ачып, янгъынны сёндюрмеге тутунды.
Бу вакъыт Мурадасыл, кенаргъа чыкъарылгъан джеседлер-
ден узуп бойлу, халатлы бирининъ къангъа булангъан
юзюни ювды ве явалыгъынен сильди де, джеседининъ коксю-
не йыкъылып, бала киби, океленип-океленип агъламагъа
башлады.

1933

МУНДЕРИДЖЕ

Черик асыр сонъ	3
Баарь тапъында	38
Не ола шу дюньягъа?	148
Эриш Алинен инат Вели икяеси	163
Япракъта нур ойнагъанда	169
Заман башында	176

На крымско-татарском языке

РАИМ ТИНЧЕРОВ

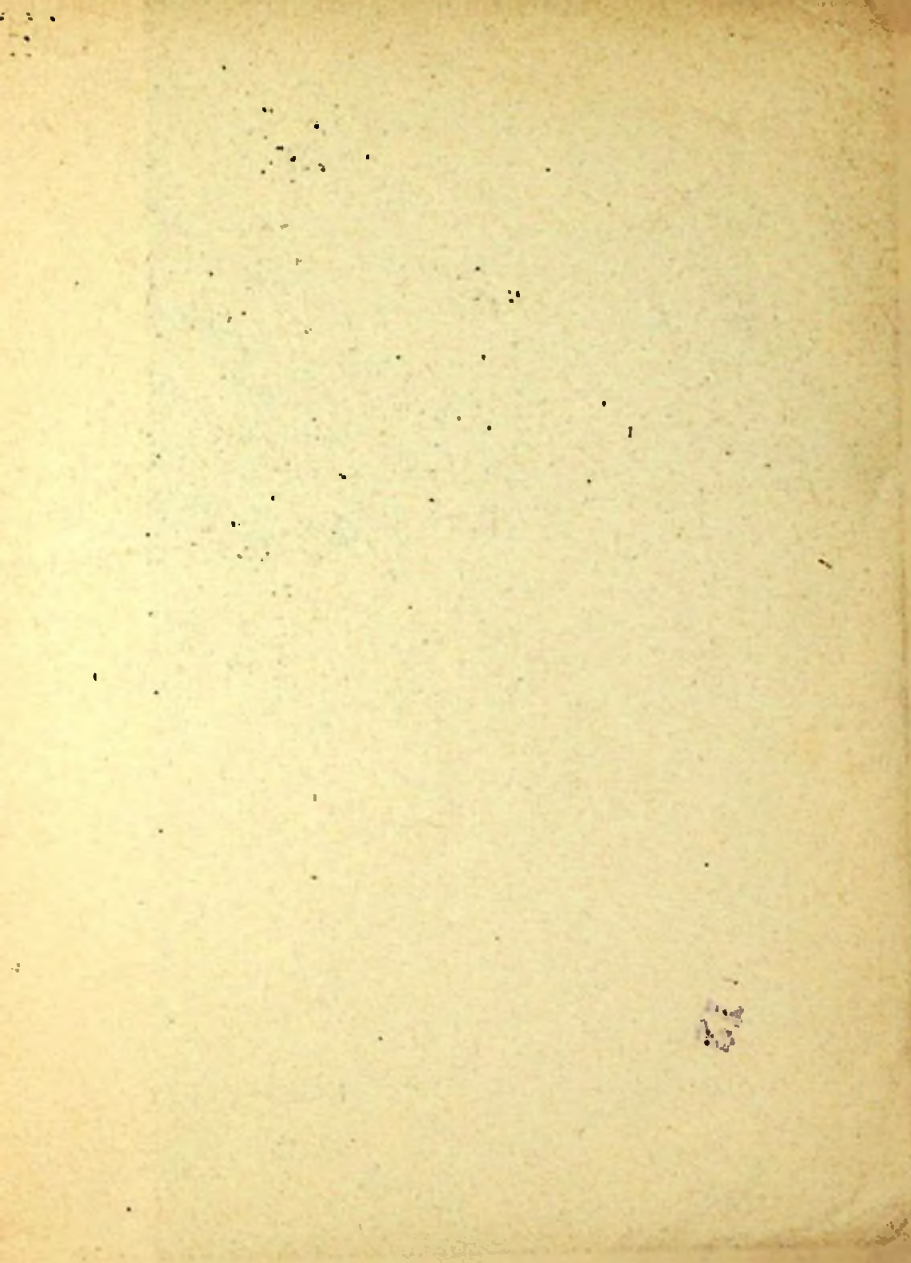
Четверть века спустя

Рассказы

Редактор С. У. ЭМИНОВ
 Рассом В. ДОБРИН
 Расмилер редакторы Г. ФРОЛОВ
 Техникий редактор И. САИДОВ
 Корректор Ш. АБИЛЪЗАТОВА

Басмаханеге берилъди 28/IV-1969 с. Басмагъа рухсет этилди 21/VIII-1970 с.
 Форматы 70×103/4. Басма табагы 6,0. Шартлы басма табагы 4,4. Непр.
 табагы 8,15. Тиражи 5.000. Р 1:7:6. Гъафур Гуляч адына эдебият ве санат
 нешрияты. Ташкент. Изонинъ 30. Шартнаме 09—63.

Озбекстан ССР Министрлер Совети Матбуат Девлет Комитетининъ Ташкент
 полиграфкомбинатында азырланган матрицадан 1-басмаханеге № 2-ли кыгыткъа
 басылди. Ташкент, Хамза, 21. Сымарыш 153. Фияты 26 к.

26k.

